

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ BİLİM DALI**

**YÖNETENLERİN YÖNETİMİ: TÜRK YÖNETİM
TARİHİNDE VEZİRLİK MÜESSESESİ**

HASAN HÜSEYİN BAYRAKCI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**ÖĞRETİM ÜYESİ:
PROF. DR. M. FATİH BİLAL ALODALI**

KONYA-2021

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Hasan Hüseyin BAYRAKCI		
	Numarası	18810401002		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi/Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	☒	
		Doktora	☐	
Tezin Adı	Yönetenlerin Yönetimi: Türk Yönetim Tarihinde Vezirlik Müessesesi			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Hasan Hüseyin BAYRAKCI

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Hasan Hüseyin BAYRAKCI		
	Numarası	18810401002		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi/Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	✓	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. M. Fatih Bilal ALODALI		
Tezin Adı	Yönetenlerin Yönetimi: Türk Yönetim Tarihinde Vezirlik Müessesesi			

Tarih boyunca her dönemde ve çeşitli coğrafyalarda devletler kuran Türk milleti, daima teşkilatçı özelliğini korumuş ve bu özelliğiyle ön plana çıkmıştır. İslâmiyet öncesi dönemde kurulan Türk devletlerinde, vezirlik müessesesi bulunmamakta, bu müesseseye muadil yabguluk ve ayguçluk gibi makamlar bulunmaktaydı. Bu dönemde, özellikle II. Göktürk Devleti'nde Bilge Tonyukuk vesilesiyle ön plana çıkan ayguçluk, vezirliğe muadil bir makam olmuştur. İslâmiyet'in kabulünden sonra kurulan Türk devletlerinin teşkilat yapısında ise, vezirlik müessesesi önemli bir yer edinmiştir. Vezirlik müessesesi, yasama, yürütme ve yargı yetkilerine hükümdarın mutlak vekili sıfatıyla sahip olan vezirin başında bulunduğu bir makamdır. Hükümdardan hemen sonra gelen vezirler, hükümdar adına devleti fiilen idare etmişlerdir. Çeşitli dönem ve devletlerde vezirlik müessesesinin durumunda değişiklikler söz konusu olmuştur. Ancak genel olarak, dîvan başkanlığı, malî konular, memurların tayin ve azli, diplomatik ilişkiler, şikâyet dinleme ve çözüme kavuşturma, kural koyma, ordunun başında sefere çıkma gibi devlet idaresine ilişkin hemen her konu vezirlerin yetki ve sorumluluğunda olmuştur. Devletlerin yükseliş ve gerilemelerinde dâhi, vezirlerin liyakat durumlarının etkili olduğu öne sürülmüştür. Bu önemli müessesenin Türk devlet anlayışı çerçevesinde, yönetim bakış açısıyla bütüncül bir şekilde ele alınmasının gerekliliği düşüncesiyle, Göktürk Devleti, Karahanlı Devleti, Selçuklu Devleti ve Osmanlı Devleti'nde vezirlik müessesesi bu çalışmada ele alınmıştır. Bu devletlerin vezirlik müessesesi ele alınırken, Türk yönetim tarihinde oldukça önem verilen "bilgelik" unsuru bağlamında siyasetnâme/nasihatnâme türünde eser sahibi olan vezirler tercih edilmiştir. Göktürk Devleti'nde Bilge Tonyukuk'un "Tonyukuk Abidesi", Karahanlı Devleti'nde Yusuf Has Hacib'in "Kutadgu Bilig", Selçuklu Devleti döneminde Nizamü'l Mülk'ün "Siyasetnâme" ve Osmanlı Devleti'nde Lütfi Paşa'nın "Asafnâme" isimli eserleri bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Vezir, Vezirlik Müessesesi, Bilge Tonyukuk, Yusuf Has Hacib, Nizamü'l Mülk, Lütfi Paşa

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Hasan Hüseyin BAYRAKCI		
	Student Number	18810401002		
	Department	Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi/Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	✓	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Prof. Dr. M. Fatih Bilal ALODALI		
Title of the Thesis/Dissertation	Management Of Governing: The Institution Of Vizierate In The History Of Turkish Governance			

Establishing states in every period in various geographical areas throughout history, the Turkish Nation has always maintained its organizational characteristics, and has come to the forefront with these characteristics. There were no viziers in the Turkish states that were established in the pre-Islamic period, but there were such authorities as “Yabgu” and “Ayguchi”, which were the counterparts of this institution. The “Ayguchi” was a position equal to the Vizier During this period, and came to the forefront especially in the State of Gokturk II with Bilge Tonyukuk. On the other hand, Vizier took an important place in the organizational structure of the Turkish states that were established after the adoption of Islam. The Vizier is an office with the powers of law, execution, and judiciary as the absolute deputy of the Sultan. Viziers, who came right after the Sultan, ruled the state de facto on behalf of the Sultan. There were changes in the condition of Viziers in various periods and states in history. However, in general, almost every issue regarding state administration, such as the Council Chairman, financial issues, the appointment and dismissal of civil servants, diplomatic relations, addressing and resolution of complaints, establishing rules, going on expedition before the army, were among the authorities and responsibilities of the Viziers. It was argued that the merit status of the viziers was effective in the rise and decline of states. The Viziers in Gokturk State, Karahanli State, Seljuk State, and Ottoman State was discussed in the present study in the framework of the Turkish state concept regarding this important institution, based on the idea of the necessity of taking a holistic view from a management point of view. When the Viziers of these states was discussed, the Viziers who had works on politics/advice were preferred in the context of the “wisdom” element, which has been highly important throughout the history of Turkish administration. There are works with the titles “Tonyukuk Monument” of Bilge Tonyukuk in Gokturk State, “Kutadgu Bilig” of Yusuf Has Hacib in Karahanlı State, Nizamu'l Mulk's “Politics” in the Seljuk State, and Lutfi Pasha's “Asafname” in the Ottoman State. Since we do not know the names of the those who served as viziers only in the Karahanli State, the information on the viziers in Kutadgu Bilig, which contains nearly all of the information we have about the viziers in this period, was included here.

Keywords: Vizier, Viziers Institution, Bilge Tonyukuk, Yusuf Has Hacib, Nizamu'l Mulk, Lutfi Pasha

İÇİNDEKİLER

Teşekkür	iv
Giriş.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM VEZİRLİK MÜESSESESİ

1.1. Vezir Kavramı ve Kökeni.....	4
1.2. Vezirlik Müessesesi.....	6
1.3. İslâmiyet'in Kabulü Öncesi Türk Devletlerinde Vezirlik Müessesesi	6
1.3.1. İslâmiyet Öncesi Türk Devletlerinde Yönetim Anlayışı	7
1.3.1.1. Devlet Kavramı.....	8
1.3.1.2. Devletin Unsurları	9
1.3.1.3. Devlet Yönetimi	11
1.3.2. Hükümdarlık.....	11
1.3.3. Devlet Meclisi (Toy) ve Hükümet (Ayukı).....	16
1.4. Göktürk Devleti ve Vezirlik Müessesesi	19
1.4.1. Göktürk Devleti (552-745)	19
1.4.1.1. I. Göktürk Devleti (552-659).....	20
1.4.1.2. II. Göktürk Devleti (682-745)	23
1.4.2. Göktürk Devleti'nin Teşkilat Yapısı	25
1.4.2.1. Hükümdar (Kağan)	28
1.4.2.2. Devlet Meclisi (Toy)	30
1.4.3. Vezirlik Müessesesi	32
1.4.3.1. Bilge Tonyukuk	33
1.4.3.2. Tonyukuk Abidesi	34
1.4.3.3. Vezir Bilge Tonyukuk	36
1.5. İslâm Devleti'nde Vezirlik Müessesesi	41
1.5.1. İslâm Devleti ve Teşkilat Yapısı	41
1.5.1.1. İslâm Devleti.....	41
1.5.1.2. İslâm Devleti'nde Yönetim	42
1.5.1.2.1. Hz. Peygamber Dönemi (622-632).....	42
1.5.1.2.2. Dört Halife (Hulefâ-i Râşidin) Dönemi (632-661).....	43
1.5.1.2.3. Emeviler Dönemi (661-750).....	43
1.5.1.2.4. Abbasiler Dönemi (750-1258).....	44
1.5.1.3. İslâm Devleti'nin Teşkilat Yapısı.....	45
1.5.1.3.1. Hükümdar (Halife)	46
1.5.1.3.2. Şûra (Danışma) Meclisi	47
1.5.1.3.3. Dîvan Teşkilatı ve Dîvan-ı Mezâlîm	48
1.5.2. Abbasi Devleti'nde Vezirlik Müessesesi.....	49

1.6. İran Devleti'nde Vezirlik Müessesesi.....	52
1.7. Roma/Bizans Devleti'nde Vezirlik Müessesesi	53

İKİNCİ BÖLÜM

İSLÂMİYET'İN KABULÜ SONRASI TÜRK DEVLETLERİNDE VEZİRLİK MÜESSESESİ

2.1. Siyasetnâmelerde/Nasihatnâmelerde Vezirlik Müessesesi.....	56
2.1.1. Siyasetnâme/Nasihatnâme	56
2.1.2. Siyasetnâme/Nasihatnâmelerde Vezirlere İlişkin Hususlar.....	58
2.2. Orta Asya ve Orta Doğu'da Kurulan Bazı Türk-İslâm Devletleri'nde Vezirlik Müessesesi.....	60
2.3. Karahanlı Devleti ve Teşkilat Yapısı.....	63
2.3.1. Karahanlı Devleti (840-1212).....	64
2.3.1.1. Doğu Karahanlı Devleti (1042-1211).....	67
2.3.1.2. Batı Karahanlı Devleti (1042-1212)	68
2.3.2. Karahanlı Devleti'nin Teşkilat Yapısı	69
2.3.2.1. Hükümdar (Kara-Arslan/Buğra Hakan/Han).....	71
2.3.2.2. Devlet Meclisi (Büyük Dîvan)	73
2.4. Karahanlı Devleti'nde Vezirlik Müessesesi	74
2.4.1. Yusuf Has Hacib.....	76
2.4.2. Kutadgu Bilig	77
2.4.3. Kutadgu Bilig'de Vezir	79
2.5. Selçuklu Devleti'nde Vezirlik Müessesesi	83
2.5.1. Selçuklu Devleti ve Teşkilat Yapısı	83
2.5.1.1. Selçuklu Devleti (1038-1194)	83
2.5.1.2. Selçuklu Devleti'nin Teşkilat Yapısı.....	86
2.5.1.2.1. Hükümdar (Bey, Sultan).....	88
2.5.1.2.2. Devlet Meclisi (Büyük Dîvan/Dîvan-ı Âlâ) ve Dîvan-ı Mezâlim	90
2.5.2. Vezirlik Müessesesi	93
2.5.3. Nizamü'l Mülk	97
2.5.3.1. Siyasetnâme	99
2.5.3.2. Nizamü'l Mülk'ün Vezirliği	101

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE VEZİRLİK MÜESSESESİ

3.1. Osmanlı Devleti'nde Vezirlik Müessesesi	105
3.1.1. Osmanlı Devleti ve Teşkilat Yapısı.....	105
3.1.1.1. Osmanlı Devleti (1299-1922).....	105
3.1.1.2. Osmanlı Devleti'nin Teşkilat Yapısı	109
3.1.1.2.1. Hükümdar (Padişah, Sultan).....	111
3.1.1.2.2. Dîvan-ı Hümayun	116

3.1.2. Vezirlik Müessesesi	119
3.1.3. Lütfi Paşa	127
3.1.3.1. Asafnâme	129
3.1.3.2. Lütfi Paşa'nın Vezirliği	131
Sonuç	135
Kaynakça	141
Ekler Listesi	149

TEŞEKKÜR

Türk yönetim tarihi alanına yönelmemde ve bu alanı sevmemde yol gösterici olan, tez çalışmamın her aşamasında tecrübesi ve bilgisi ile beni yönlendiren ve her türlü desteği veren danışman hocam Prof. Dr. M. Fatih Bilal ALODALI'ya en içten şükranlarımı sunmayı borç bilirim.

Tez savunmam sırasında birikimleri ve kıymetli eleştirileri ile katkı sağlayan Doç. Dr. Mustafa KOCAOĞLU ve Doç. Dr. Erdal ARSLAN'a teşekkür ederim.

Yüksek lisans eğitimim süresince verdikleri her türlü katkı için Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi bölümünde görev yapan tüm hocalarıma ayrı ayrı teşekkür ederim.

Tezimi hazırlama sürecinde verdiği destek ve yaptığı fedakarlıklar nedeniyle sevgili eşime, bu süreçte kendisiyle yeteri kadar ilgilenemediğim canım oğluma, her türlü fedakârlık ve destekleriyle beni yetiştiren anne ve babama, çok sevdiğim kardeşlerime teşekkür ederim. Son olarak, üzerimde çok fazla emeği olan ve vefatından sonra eksikliğini hissettiğim dedem Ahmet BAYRAKCI'yı rahmetle anmayı borç bilirim.

GİRİŞ

Türklerin olmadığı bir tarih yazmak mümkün değildir. Eski çağlardan itibaren varolan Türkler, hemen her dönemde ve çeşitli coğrafyalarda büyük devletler kurmuşlardır. Dolayısıyla Türk tarihi, aynı zamanda bir devletler tarihi, yani yönetim tarihidir. Türkler kendine has, âdil ve katılımcı bir devlet anlayışı ve teşkilat yapısı oluşturmuşlardır.

Hem İslâmiyet öncesi dönemde kurulan Türk devletlerinde hem de İslâmiyet'in kabulü sonrası kurulan Türk-İslâm devletlerinde yönetim anlayışında devamlılık bulunmaktadır. Türk-İslâm devletleri, İslâm Devleti'nin kendine özgü kurumları ile bu devletin diğer medeniyetlerden alıp geliştirdiği bazı kurumları, kendi gelenekleriyle sentezleyerek yönetim yapılarında yer vermişlerdir.

İslâmiyet'in kabulü öncesi ve sonrası kurulan Türk devletlerinde, hükümdarlar geniş yetkilerle devlet yönetimini ellerinde tutmuşlardır. Ancak hiçbir hükümdarın devlet işlerini tek başına yürütemeyeceği bir gerçektir. Tarihin ilk önemli devletlerinde dahi hükümdarlara yardım edecek, gerektiğinde onun adına devlet işlerini yürütecek görevlilere ihtiyaç duyulmuştur (Üçok vd., 2002: 144).

İslâmiyet öncesi kurulan Türk devletlerinde, merkezde hükümdara yardımcı olan bir organ olarak "ayukı" denilen bir hükümet bulunmaktaydı. Bu hükümetin başında "ayguç" unvanlı bir görevli bulunurdu. Ayguç'lar hükümetin başıydı ve kağan seçimi gibi gündemlerle toplanan toy'a başkanlık ederlerdi. Ayguç'lar, icracı olmaktan daha çok danışman gibiydiler. İslâmiyet öncesi Türk devletlerinde, hükümdardan sonraki en yüksek makam ise "yabguluk" idi. Yabgular, ikili devlet teşkilatı esasına göre idare edilen devletin batı tarafını idare eden ve doğudaki hükümdara tâbi olan hanedan mensubu kimselerdi. Ancak II. Göktürk Devleti'nde yabguluk eski önemini yitirmişti. Çünkü ayguç unvanlı Bilge Tonyukuk devlet idaresinde önemli bir konuma gelmişti. Bilge Tonyukuk Göktürk Devleti'nde adeta vezirlik yapmaktaydı. Ancak bu durum, II. Göktürk Devleti'nde müstakil bir vezirlik müessesesinin olduğu anlamına gelmemektedir. Dolayısıyla, İslâmiyet öncesi Türk devletlerinde vezirliğe muadil olarak ayguç ve yabguluk gibi makamlar bulunmaktaydı.

Türk devletlerinde vezirlik müessesesi, hükümdarın mutlak vekili olarak yasama, yürütme ve yargı yetkilerini haiz bir biçimde müstakil olarak İslâmiyet sonrası dönemde ortaya çıkmıştır. Ortaçağ devlet anlayışında önemli bir yeri olan vezirlik müessesesi, Türk devletlerinde de önemli bir bürokratik yapılanma olarak yer edinmiştir. İslâm tarihinde özellikle Abbasiler’de kurumsal bir hüviyete bürünen bu müessese, Abbasilerin etkisiyle Türk-İslâm devletlerinde de önemli bir bürokratik kurum olarak yer almaya başlamıştır. Gazneliler, Karahanlılar, Selçuklular, Harezmşahlar, Osmanlılar ve diğer irili ufaklı Türk hanedanlıklarında önemli bir kurum olarak yer almıştır. Bu saydığımız devletlerde olduğu gibi, diğer birçok devletin siyasî organizasyonu içerisinde de vezirler zaman zaman hükümdarın etkinliğini bile aşmışlardır. Bu durum, müessesenin devlet yapılanması içindeki önemini açıkça ortaya koymaktadır (Alican, 2014: 2-3).

Türk-İslâm devletlerinde hükümdarın mutlak vekili olarak görev yapan vezirler, devleti fiilen idare etmişlerdir. Vezirlerin yetki ve sorumlulukları dönemden döneme veya kişiden kişiye liyakat ve diğer faktörlerin etkisine bağlı olarak değişiklik göstermiş olsa da, malî konular, memurların tayin ve azli, diplomatik ilişkiler, kural koyma, devlet meselelerinin görüşüldüğü dîvanlara başkanlık etme, şikayetleri dinleme ve çözüme kavuşturma gibi hemen her konu vezirlerin yetki ve sorumluluğunda olmuştur. Hem önemli konularda hükümdara danışmanlık yapmaları ve onun adına devleti idare etmeleri hem de devlet görevlileri üzerindeki yetkileri, vezirleri yönetenleri yöneten bir konuma getirmiştir. Dolayısıyla, devletlerin yükselmesi veya gerilemesi, vezirlerin yeterli olup olmamalarıyla doğrudan ilgili bir konu olmuştur.

Daha önce vezirlik müessesesi veya vezirlikle ilgili çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmaların büyük bölümü, ele alınan bir devlette görev yapan vezirlerin bir kısmı veya tamamının biyografik özellikleri, ilgili vezirlerin görevleri sırasında meydana gelen tarihsel olaylar, atanma biçimleri ve kökenlerine ilişkin bilgilerden oluşmaktadır. Bu çalışmayı diğerlerinden farklı kılan nokta ise, vezirlik müessesesini Türk yönetim anlayışı çerçevesinde bütüncül şekilde ele alarak, Göktürk Devleti, Karahanlı Devleti, Selçuklu Devleti ve Osmanlı Devleti’nin teşkilat yapısı içerisindeki konumunu ortaya koyması ve bu devletlerin en ihtişamlı

dönemlerinde görev yapan ve aynı zamanda siyasetnâme/nasihatnâme türünde eser vermiş olan vezirleri ele almasıdır. Bu kapsamda, Bilge Tonyukuk'un kendi adına diktirdiği “Tonyukuk Abidesi”, Yusuf Has Hacib'in kaleme aldığı “Kutadgu Bilig”, Nizamü'l Mülk'ün önemli eseri “Siyasetnâme” ve Lütfi Paşa'nın “Asafnâme” isimli eseri çalışmamızın başlıca kaynaklarını oluşturmuşlardır.

Çalışmanın birinci bölümünde, vezirlik kavramı ve bu kavramın kökeni açıklanmıştır. Ardından İslâmiyet öncesi Türk devletlerinde vezirlik müessesesinin bulunup bulunmadığına değinilmiş ve İslâmiyet'in kabulü öncesi Türk devlet anlayışı açıklanmıştır. Daha sonra Göktürk Devleti'nin kısa tarihçesi verilerek teşkilat yapısı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Göktürk Devleti'nde vezirlik müessesesi, Bilge Tonyukuk ve onun kendi adına diktirdiği Tonyukuk Abidesi üzerinden değerlendirilmeye çalışılmıştır. Ardından İslâm Devleti teşkilat yapısı açıklanarak Abbasi Devleti'nde vezirlik müessesesine değinilmiş, İran Devleti'nde vezirlik müessesesi ele alınmış ve Roma/Bizans Devleti'nde böyle bir müessesenin bulunup bulunmadığı incelenmiştir.

İkinci bölümde ise, siyasetnâme/nasihatnâme türündeki eserlerde vezirlere ilişkin değinilen hususlara yer verilmiştir. Bundan sonra Orta Asya ve Orta Doğu'da kurulan bazı Türk-İslâm devletlerinde vezirlik müessesesinin konumuna değinilmiştir. Karahanlı Devleti de Göktürk Devleti'ni ele alırken kullanılan yöntemle incelenmiş, bu devletin vezirlik müessesesi ise Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig isimli eseri üzerinden ele alınmıştır. Ardından Selçuklu Devleti'nin kısaca siyasî tarihine değinilerek teşkilat yapısı ortaya konulmaya çalışılmış, ardından bu devlette vezirlik müessesesinin teşkilat yapısı içerisindeki konumu incelenmiş ve Nizamü'l Mülk ve onun önemli eseri Siyasetnâme ele alınarak Nizamü'l Mülk'ün vezirliğine değinilmiştir.

Üçüncü ve son bölümde ise, önce Osmanlı Devleti teşkilat yapısı ele alınmıştır. Daha sonra Osmanlı Devleti'nde vezirlik müessesesi açıklandıktan sonra, Lütfi Paşa ve eseri Asafnâme ele alınmış ve Lütfi Paşa'nın vezirliği incelenmiştir. Ayrıca, çalışmamızın sonunda Selçuklu Devleti ve Osmanlı Devleti'nde görev yapan vezirlere ilişkin liste “Ekler” kısmında verilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

VEZİRLİK MÜESSESESİ

Tarihte pekçok devletin teşkilat yapısı içerisinde yer alan vezirlik müessesesi, yer aldığı devletlerin en önemli yönetim organlarından biri olmuştur. Çalışmanın bu ilk bölümünde, vezirlik müessesesi yönetim bakış açısıyla incelenmeye çalışılacaktır.

1.1. Vezir Kavramı ve Kökeni

Vezir kelimesinin kökeni konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bu konuda öne sürülen iddialar temelde iki kategoride toplanmaktadır. İlk iddiaya göre, vezir kelimesinin kökeni Farsça'dır ve Müslümanlar bu kurumu Sasaniler'den öğrenmişlerdir. İkinci iddia ise, vezir kelimesinin Arapça kökenli olduğu yönündedir. Zira farklı formlarda Kur'an-ı Kerim'de ve Hz. Peygamber'in hadislerinde bu kelime geçmektedir (Hançabay, 2016: 26).

Bu noktada, vezir kelimesi ile vezirlik müessesesi arasında bir ayrım yapılmalıdır (Hançabay, 2016: 26). Vezirlik müessesesi İran menşeli olmakla birlikte, vezir kelimesinden maksat hükümdarın kendisine destek olacak diğer bir kişiden yardım görmesi ise, bu durumda vezirliğin İslâm'ın ilk dönemlerinde bulunduğu söylenebilir. Ancak, onlar vezirliği bir kurum olarak bilmiyorlardı (Zeydan, 2012: 201-202; T.H., 1986: 310).

Vezir kelimesinin aslen Farsça kökenli olduğu yönündeki bir görüşe göre, Âvesta'da "vicira" (karar vermek, hükmetmek), Pehlevî dilinde "v (i) çir" (hüküm, karar) kelimelerinden Arapça'ya geçmiştir. Oradan da Araplaşmış şekli ile tekrar Farsça'ya geçmiştir. Vezir kelimesi Arapça'da vzr (yükledi) kökünden gelmektedir (T.H., 1986: 309).

Refik Turan (1995: 19), aslen Farsça olduğunu belirttiği vezir kelimesinin "vizr" kökünden geldiğini söylemektedir. Bu durumda kelime, ağırlık anlamına gelmektedir.

El-Mâverdi (1976: 29; 2019: 63) ise, vezir kelimesi hakkında üç görüş olduğunu ifade etmiştir. İlkine göre vezirlik kelimesi “vizr” kökünden gelir ve ağırlık anlamını taşımaktadır. Zira vezir hükümdarın yükünü taşır. İkinci görüşe göre, bel ve sırt gibi anlamlara gelen bu kelime, “ezr” kelimesinden türetilmiştir. Çünkü bedenın sırttan güç alması gibi, hükümdar da vezirden güç alır. Üçüncü görüş ise, sığınak anlamına gelen “vezer” kökünden türetildiği yönündedir. Bu görüşe göre vezir, hükümdarın görüş ve yardımına sığındığı kişidir. Ayrıca, “Hayır, sığınacak bir yer yoktur.” (el-Kıyame, 75/11) ayet-i kerimesi’nde bu anlama gelmektedir.

Bir başka ayet-i kerime’de, vezir kelimesi yardımcı anlamında şu şekilde geçmektedir: “Yakınlarımdan birini bana yardımcı (vezir) ver.” (et-Tâhâ, 20/29). Hz. Peygamber’in hadislerinde de vezir kelimesinin yardımcı anlamında kullanıldığını görüyoruz¹ (Kazıcı, 1991: 71).

İbn-i Haldun (2004: 325-326) da, vezir kelimesinin yardım etmek anlamına gelen “muazere” kelimesinden veya yük anlamındaki “vizr” kelimesinden geldiğini söylemektedir. Çünkü kelimenin yük anlamında olduğunu düşünürsek, vezir hükümdarın yükünü taşımaktadır. Bu da mutlak bir şekilde yardım etmekten kaynaklanır.

Subhi Salih (1999: 181) ise, kelimenin “vizr” veya “vezer” kökünden geldiğini ifade ettikten sonra, vezir kelimesinin Farsça olduğunu iddia edenlerin oryantalistler olduğunu iddia etmiştir. Ona göre vezir kelimesi, oryantalistlerce Pehlevi’deki “feşir” kelimesine nispet edilmektedir ki, bu kelimenin anlamı hâkim veya hakemdir ve bu kelimenin vezir kelimesi ile ilgisi yoktur.

---

¹ “Allah, bir emire hayır murâd ettiği zaman ona doğru ve sadık bir vezir verir. Unuttuğu zaman ona hatırlatır, hatırladığı zaman da ona yardım eder.” (Ebu Davud, Sünen, el-İmare 4’ten akt. Kazıcı, 1991: 71)

“Sizden birisi bir işi üstlenir de Allah ona hayır murâd ederse kendisine salih bir vezir verir. Unutursa ona hatırlatır, hatırlarsa ona yardım eder.” (Nesei, Sünen, el-Bey’a 33’ten akt. Kazıcı, 1991: 71)

Yapılan açıklamalardan anlaşılacağı üzere, kelimenin kökeninin Arapça mı yoksa Farsça mı olduğu konusunda farklı görüşler ileri sürülmüş ise de, kelimenin ıstilahî anlamında ittifak olduğu görülmektedir (Hañabay, 2016: 25-26). Bu doğrultuda vezir, hükümdarın hemen tüm işlerini yüklenen ve devlet idaresi ile ilgili konularda görüş ve tedbiri ile ona yardımcı olan kimse anlamına gelmektedir (T.H., 1986: 309).

Son olarak, vezir kelimesinin gerek Kur'an'da gerekse hadislerde zikredilmiş olması, bu kelimenin Araplar arasında eskiden beri bilindiğini göstermektedir. Hem bu açıdan hem de tarih kaynaklarının konuya yaklaşımı açısından, vezir kelimesinin Arapça kökenli olduğu görüşü tercihe daha uygun görünmektedir² (Hañabay, 2016: 34-35).

1.2. Vezirlik Müessesesi

Vezirlik müessesesi icraî, teşriî ve kazaî yetkilere kayıtsız şartsız sahip olarak, hükümdarın vekili sıfatıyla devletin tüm işlerini sevk ve idare eden vezirin başında bulunduğu makamdır (T.H., 1986: 309; Turan, 1995: 19-20).

Aşağıda, çalışmamız için faydalı olacağını düşündüğümüz bazı Orta Çağ devletlerindeki vezirlik müessesesinin durumunu ele alacağız.

1.3. İslâmiyet'in Kabulü Öncesi Türk Devletlerinde Vezirlik Müessesesi

İslâmiyet öncesi Türk devletlerinde vezir kelimesine ve vezirlik müessesesine rastlanmamaktadır. Bununla birlikte onlarda, vezirliğe paralel memuriyetler bulunurdu. Orta Asya Türk devletlerinde hükümdardan sonra en yüksek makam "yabgu" luktur. Dolayısıyla Büyük Hun Devleti'nde ve I. Göktürk Devleti'nde vezirliğe muadil bir müessese açık olarak karşımıza çıkmıyor (Turan, 1995: 20).

Türk tarihinin en eski dönemlerinde dahi rastlanılan "yabgu" unvanı, Türk devletlerinde hükümdardan sonra en yüksek makam olarak, yalnızca hükümdarın

² Ayrıntılı bilgi ve farklı görüşler için bkz. Halil İbrahim Hañabay, Abbasiler Döneminde Vezirlik, Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslâm Tarihi Bilim Dalı, 2016, ss. 25-45.

kardeşlerinden yaşı en büyük olana verilirdi. Daha sonraları hükümdarın kardeşlerinden başkalarına da verilmeye başlanan bu unvan, “Han” yerine de kullanılmaya başlanmıştır (Arsal, 1947: 275).

Eski Türk devlet teşkilatında hükümdara devlet idaresinde yardımcı olarak bulunan hükümetin (ayukı) başında “ayguç” bulunuyordu. Ayguç özellikle II. Göktürk Devleti’nde ön plana çıkmıştır (Kafesoğlu, 2015: 253-254).

Yabguluk müessesesinin II. Göktürk Devleti’nde önemini kaybetmesi, bu devlette ayguç unvanlı Bilge Tonyukuk’un bir nevi vezir olarak faaliyette bulunmasına bağlanmıştır. Diğer taraftan, Göktürkler’den sonra kurulan Uygur Devleti’nde eski yabguluk düzeni yeniden ortaya çıkmıştır. Uygurlar’da yabguluk makamına münhasıran veliahtlar getirilmiştir (Ögel, 1971: 89; Turan, 1995: 20).

Ögel (1971: 92-93), Türkler’in vezire “ayguç” adını verdiklerini belirtmektedir. Uygurlar döneminde vezirlerin sayısı çoğalınca, başvekil konumundaki büyük vezire “uluğ ayguç” denilmeye başlanmıştır. Ayguç kelimesinin kökü eski Türkçe’de “ayıtmak” yani söylemek fiiline dayanıyordu. Buradan da anlaşılacağı üzere vezirler, yabgular ve şadlar gibi icracı değillerdi. Onlar daha çok müşavir gibiydiler.

İslâmî dönem Türk devletlerinde ise, açıkça vezirlik müessesesinin varlığına şahit oluyoruz. Vezirlik müessesesi, Sasani etkisiyle ortaya çıktığı Abbasiler vasıtasıyla hemen tüm İslâm devletlerine aktarılmıştır. Bu bağlamda, özellikle Samaniler’in gerek Gazneliler’e gerekse onlar vasıtasıyla Selçuklular’a örnek olan idarî teşkilatı, vezirlik müessesesinde de kendini göstermektedir (Köprülü, 2002: 38-39).

1.3.1. İslâmiyet Öncesi Türk Devletlerinde Yönetim Anlayışı

Köklü bir tarihe sahip olan Türk milleti, diğer alanlarda olduğu gibi yönetim ve örgütlenme alanlarında da kadim geleneklere sahiptir. Türkler, tarih sahnesine çıkmalarından bu yana, kendi devletlerini kurarak ya da kurma mücadelesi vererek

kültürel, toplumsal ve yönetsel geleneklerine sahip çıkmışlardır. Bu durumun oluşmasında millet bilinci önemli bir yer tutmaktadır (Niyazi, 2017: 13).

Türklerde millet kavramı tarih ile başlar. Milletın ve hükümdarın durumunun, Tanrı tarafından tespit edildiğine inanılırdı. Göktürkler, milleti devletin asıl kurucusu ve sahibi olarak görmüşlerdir. Türk milleti devlete büyük önem vermiştir. Bu yüzden, Tanrı için “il birig[me te]gnri³” (devlet/il veren Tanrı) denilmiştir. Türk tarihinin başlangıcından itibaren millet tüm varlık ve gayretiyle devleti inşa etmiştir (Ögel, 1971: 53-54; Taneri, 2015: 77; Kafesoğlu, 2018: 177-178).

Devlete çok büyük önem veren İslâmiyet öncesi Türkler’de yönetim anlayışının ortaya konulabilmesi için, sırasıyla devlet kavramı, devletin unsurları ve devlet yönetimi başlıkları çalışmanın kapsamıyla sınırlı olarak açıklanmaya çalışılacaktır.

1.3.1.1. Devlet Kavramı

Toplumların ortaya koyduğu en yüksek siyasî organizasyon olan devlete (Niyazi, 2017: 22), eski Türklerde “il” denilmekteydi. İl, aile (oguş)’ den başlayarak sırasıyla aileler birliği (urug), boy (kabile), budun (kabileler) birliği oluşumlarının en gelişmiş ve son şekli olarak ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda bu sıralama sosyal yapının şemasını teşkil etmektedir (Taşağıl, 2002: 37).

“İl” kelimesinin bağ, rabita, münasebet gibi anlamları olmakla birlikte, bu kavramlar bir insan topluluğu üzerinden değerlendirildiğinde “teşkilatlanmış halk/millet” manasını ifade eder. Dolayısıyla “il” kelimesi, gerçek anlamda devlet kavramına karşılık gelir. Nitekim Orhun Abidelerinde, Uygurca metinlerde, Dîvan-ı Lügati’t Türk ve Kutadgu Bilig gibi kadim eserlerde “il”, devlet kavramının karşılığı olarak kullanılmıştır (Arsal, 1947: 264-265).

Arsal (1947: 267), Orhun Abidelerinden yola çıkarak Türkler’in devlet telakkisini, “*Emniyet ve adaleti sağlamayı amaç tutan, kuvvetli, sözü geçer bir*

³ Bilge Kağan Abidesi, Doğu Yüzü, 21. Satır (Ergin, 2006: 42).

hâkimiyete itaat ve inkıyat eden teşkilatlanmış müstakil bir camia” olarak ifade etmiştir.

1.3.1.2. Devletin Unsurları

Devlet, bir milletin belirli bir toprak parçası üzerinde politik bir örgütlenme ortaya koyması sonucu ortaya çıkan kişiliğidir. Buna göre devlet şu dört unsurdan oluşur: Topluluk (millet), ülke, egemenlik ve politik örgütlenme (Taneri, 2015: 71). Eski Türkler’de ise devletin unsurlarını oluşturan öğeler, uluş (ülke), kün (halk), oksızlık (istiklâl) ve töre (kanun)’ dir (Kafesoğlu, 2015: 224-225).

Türkler, ülkeye (ulus) kuru bir toprak parçası olarak bakmamışlar, kutsal bir egemenlik alanı olarak görmüşlerdir. Bağımsızlık düşüncesinin içselleştirilmiş olması sebebiyle, ülkenin devletin esasını teşkil ettiği inancı ilk çağlardan itibaren yerleşmiştir. Gök Tanrı inancına göre Türk hükümdarının Tanrı tarafından tüm insanlığın üzerine görevlendirildiği inancı, göçebe yaşam nedeniyle at üstünde güneşin doğup battığı her coğrafyaya hâkim olma isteği, Oğuz Han Destanında geçen “güneş bayrağımız, gökyüzü çadırımız” tasavvuru devlete olan bakış açılarını ortaya koyar ve bu bakış açısı da Türk Cihan Hâkimiyeti anlayışının temelini teşkil eder (Niyazi, 2017: 36, 170-171).

Türk Cihan Hâkimiyeti anlayışına göre Türk hükümdarı, yeryüzündeki bütün insanları âdil, yararlı, evrensel törenin himayesine almaya kendisini görevli olarak görüyordu. Bu Tanrı’nın gerçekleştirilmesi gereken bir iradesiydi (Kafesoğlu, 2018: 73).

Devleti ayakta tutacak olan ise millet (kün)’tir. Orhun Abidelerinde devletin kuruluşu ne kağana ne de beylere nispet edilmemesine rağmen, devletin asıl sahibinin millet olduğu her vesileyle vurgulanmıştır (Niyazi, 2017: 42-43). Ayrıca, Türk milletinde kölelik gibi bir durum söz konusu olmayıp, eşitlik anlayışı vardır. Bu durum imtiyazlı sınıfların ortaya çıkmasını engellemiş ve millet bilincinin devamlı halde yaşamasını sağlamıştır (Kafesoğlu, 2015: 230).

Türkler’de istiklâl (oksızlık) duygusunun temeli, sahip oldukları bozkır kültüründe yatmaktadır. Türkler’in her gittikleri yerde beylik, hanlık vb. gibi hür ve müstakil siyasî teşekküller kurmaya çalışmaları ve bunda başarıya ulaşmaları istiklâl düşüncesi üzerindeki ısrarlarını bize göstermektedir. Özgürlüklerini kaybetmektense hür olarak yaşayabilecekleri yerlere göç etmeleri de bunu kanıtlar niteliktedir (Kafesoğlu, 2015: 225-226).

Çünkü Türkler için en büyük mutluluk devletin olması, en büyük zillet ise devletin elden gitmesidir. Bu durum Orhun Abidelerinden de açık bir şekilde anlaşılır. Devletleri yıkılan ve Çin hâkimiyetine giren Türkler’in, devletlerini ve hanlarını kaybetmelerinden duydukları derin üzüntü kitabelerde şu şekilde yer alır (Arsal, 1947: 74-75; Ögel, 1971: 52-53; Kafesoğlu, 2018: 65; Ergin, 2006: 11, 35, 37; Danişmend, 1983: 29):

“...İlli millet idim, ilim şimdi hani, kime ili kazanıyorum der imiş. Kağanlı millet idim, kağanım hani, ne kağana işi gücü veriyorum der imiş...” (I, D, 9. s. ve II, D, 8 ve 9. s.)

Dördüncü unsur olarak yazılı olmayan hukuk kurallarını ifade eden töreyi (kanun) oluşturan hükümlere bağlılık, hem hükümdar hem de halk tarafından özenle korunmuştur. Yusuf Has Hacib tarafından yazılan Kutadgu Bilig’de töreyi oluşturan ilkeler içerisinde adalet (könilik), eşitlik (tüzlük), faydalılık (uzluk) ve evrensellik (kişilik) dört temel unsur olarak ön plana çıkar. Hatta töreye bağlılık o kadar önemlidir ki, Kaşgarlı Mahmut tarafından yazılan Dîvan-ı Lügati’t Türk’te “İl gider, töre kalır” sözü yer alır (Kafesoğlu, 2018: 64; Kafesoğlu, 1980: 20-21).

Törenin kaynağını halk, kağan ve toy oluşturmaktadır (Arsal, 1947: 288). Töreye bağlılık devletin devamı ve bekası için en önemli unsurlardan biri olarak görülmüştür. Töre koymaya toy yetkiliydi. Töre belirleme ya da değiştirme, kağanın teklifiyle olmaktadır (Niyazi, 2017: 54).

Hükümdar ve toy arasında bir nev’i yasama faaliyeti olan töre belirleme/değiştirme yetkisi paylaşılmış gibidir. Kağan en yüksek otorite gibi görünse de töreye, halka ve toya bağlı olmak zorundadır (Seyitdanlıoğlu, 2009: 5-7).

Bunların dışında eski Türk devletleri iki temel kuruma dayanıyordu. Bunlardan biri aile, diğeri ise orduydı. Ordu, Türk devletlerinin hem temelini hem de başlıca güç kaynağını oluşturmaktaydı. Türkler'in gerek Orta Asya'da, gerekse Orta Asya dışındaki geniş sahalarda ve çeşitli yabancı kavimler üzerinde hâkimiyet kurup bu hâkimiyetlerini devam ettirebilmelerinde güçlü bir orduya sahip olmalarının etkisi de büyüktür (Koca, 2002: 835).

1.3.1.3. Devlet Yönetimi

Eski Türk devlet teşkilatında merkezi idarenin en önemli yönetim organları olarak hükümdar (devlet başkanlığı), toy (devlet meclisi) ve ayukı (hükümet) bulunmaktaydı (Kafesoğlu, 2015: 249-258). Aşağıda bu merkezî idare organlarına çalışma kapsamında kısaca değinilecektir.

1.3.2. Hükümdarlık

İslâmiyet öncesi Türkler'de hükümdarlık, Asya Hun Devleti'nde "Tanhu (şanyü)", Avrupa Hun Devleti'nde "elig" ve "han", Göktürk'lerde "kağan", "hakan" ve "han", Oğuz'larda "han" ve "yabgu", Uygurlar'da "han" olarak adlandırılmıştır. Elig, Asya Hun Devleti'nin sağ ve sol kollarından sorumlu olan yöneticiler için kullanılırken (Kafesoğlu, 2018: 75), Göktürk Devleti'nin doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrılmasıyla doğudaki ve daha üstün olan devletin hükümdarına kağan, batıdaki hükümdarına da yabgu denilmiştir (Danişmend, 1983: 21).

Bu şekilde bir örgütlenmeye, yani ikili yönetim anlayışına diğerk Türk devletlerinin birçoğunda da rastlanır. Asya Hunları ile Tabgaçlarda "Doğu-Batı", yine Asya Hunlarında ve Akhunlarda "Kuzey-Güney", Bulgarlarda, Macarlarda ve Wu-sunlarda "Büyük-Küçük", Oğuzlarda "Bozok-Üçok" ve "İç-Dış" gibi. Bu kanatlardan biri daima diğerkinden üstün kabul edilirdi. Kanatların başındaki hükümdarlar, merkezdeki Tanhu veya Hakana bağlı hükümdarlar olurlardı (Kafesoğlu, 2015: 261-262).

Hun Devleti'nde Tanhu, törenlerde otururken kuzeye bakar ve sol tarafı sağ tarafından üstün sayılırdı. Bu nedenle veliaht daima Tanhu'nun solunda bulunurdu.

Devlet sol ve sağ olmak üzere ikili devlet anlayışıyla yönetilmiştir. Ayrıca, “onlu sistem” olarak adlandırılan ordu düzeninin uygulanması, devlet teşkilatının düzenli bir hiyerarşiye sahip olmasını sağlamıştır (Üçok vd., 2002: 19).

Devletin yani “il” in başı olan kağana devleti yönetme yetkisi Tanrı tarafından (kut=semadan inen nur, devleti yönetme kudreti) verilmiştir ve bu nedenle de kağan yalnızca Türkler’in değil, tüm insanlığın da kutsal yöneticisi kabul edilmiştir (Arsal, 1947: 73; Güngör, 2005: 71; Ögel, 1971: 54; Taneri, 2015: 79; İnalçık, 1959: 75; Kafesoğlu, 2018: 73; Turan, 2009b: 30; Koca, 2002: 831). Bu durum Orhun Abidelerinde şu şekilde ifade bulmuştur (Ergin, 2006: 9, 33):

“Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insan oğlu kılınmış. İnsan oğlunun üzerine ecdadım Bumın Kağan, İstemi Kağan oturmuş...” (I, D, 1. s. ve II, D, 2 ve 3. s.)

Yine Kaşgarlı Mahmud, Türk hâkimiyet anlayışının cihanşümûl ve ilahi hâkimiyete dayanan yönünü şu veciz ifadelerle ortaya koymuştur (Kafesoğlu, 1992: 83; Koca, 2002: 150-151): *“Tanrı’nın devlet (kut) güneşini Türk burçlarından doğdurmuş olduğunu ve onların mülkleri üzerinde göklerin bütün dairelerini döndürmüş bulunduğunu gördüm. Tanrı onlara Türk adını verdi ve onları yeryüzüne hükümdar yaptı. Zamanımızın hakanlarını onlardan çıkardı; dünya milletlerinin idare dizginlerini onların eline verdi; kendilerini hak üzere kuvvetlendirdi.”*

Türkler hükümdar soyunun kutsal, Tanrısal menşeli olduğuna inanmışlardır. Bu nedenle devletin başında hükümdar/kağan olan kişinin soyu doğru veya yanlış, bir şekilde kut verildiğine inanılan kutsal soya dayandırılırdı. Taht hakkı olan kutsal soy Ashih-na, Oğuz Han oğullarına aittir⁴. Ancak kutsal özellikler atfedilen kağanın belirlenmesine yönelik genel bir kaide bulunmamaktadır. Hükümdarlık makamı ilahi takdire açık bırakılmıştır. İlk Türk devletlerinden itibaren hükümdarın belirlenmesi konusunda veliaht tayini, büyük oğlun tercihi gibi istisnai bazı uygulamalar hariç

⁴ İşin doğrusu farklı olsa da, bazı eski müelliflere göre, Moğollar son Selçuklu hükümdarlarını katlettiklerinde Anadolu’da taht boş kaldığı için, halkın ve devletin ileri gelenleri resmen Uc Beyi olan Osmanlı ailesinin başındaki Osman Bey’e giderek Oğuz Han soyundan gelmesi dolayısıyla tahtın varisinin kendisi olduğu inancıyla onu hükümdar seçtikleri görüşü de bu inancın bir ürünüdür (Akdağ, 1955: 28; İnalçık, 1959: 78).

tutulursa, yerleşmiş bir gelenek bulunmamaktadır⁵. Tanrının kut verdiği soydan seçeceği (kut vereceği) kişiye başarı/yetenek vererek, onun hükümdar/kağan olmasını sağladığına inanılmıştır (İnalçık, 1959: 73-76; Taneri, 2015: 94; Koca, 2002: 150).

Kut kelimesi Kutadgu Bilig’de mutluluk ve devlet kudreti olmak üzere iki anlamda kullanılmıştır. Mutluluk ile devletli/devlete sahip olmanın aynı kelime ile ifade edilmesi tesadüfi değildir. Mutluluğun yani Türk Milletinin bağımsızlığı devletin varlığına bağlıdır; devletin varlığı da halkın mutluluğu ve milletin hür olması anlamına gelir (Niyazi, 2017: 50).

Eski Türklerde hükümdarlık için belirli bir süre öngörülmezdi. Genelde saltanat usulünün uygulandığı ülkelerde olduğu gibi liyakat devam ettiği sürece hükümdarlık tahtında oturulurdu. Dolayısıyla hükümdarlık, ölüm ya da toy’un azletmesi ile sona ererdi (Kaşıkçı, 2002: 892).

Kağan ölünce yerine kimin geçeceği konusunda belli bir ilke olmadığı için, kağanı belirlemek üzere toplanan toy, her zaman kesin bir karara varamayabiliyordu. Bu nedenle kağanlığı elde etme gayesiyle taht mücadelesi başlamakta, bunun sonucu olarak da devleti oluşturan boylar bağımsızlıklarını ilan etmekteydi. Bu da devletin parçalanmasına sebep olabilmekteydi (Karatepe, 2004: 60; Koca, 2002: 828-829; Niyazi, 2017: 78).

Yukarıda değindiğimiz gibi, en büyük oğlun tahta varis olması veya hükümdarın veliaht tayin etmesi zaman zaman görülmüşse de, her zaman veliaht tayin edilen kişi veya en büyük oğul tahta geçirilmemiştir. Liyakat ön planda tutulmuştur (Kafesoğlu, 2015: 260; Uğur, 2001: 83). Hükümdar görevini layıkıyla yapabildiği sürece görevde kalır, başarılı olamadığı zaman da tahttan indirilirdi. Bu durumda, hükümdarın göreve layık olmadığı için Tanrı’nın bağışladığı hükümranlık

⁵ Bununla birlikte Bilge Kağan Abidesi’ndeki “... O töre üzerine kağan oturdu...” (I, D, 16. s.) (Ergin, 2006: 15) ifadesi, tahta çıkmanın töre ile düzenlenmiş olabileceği tartışmalarına sebep olmuştur. Ancak aynı abidede geçen “... Tanrı buyurduğu için, kendim devletli olduğum için, kağan oturdum...” (I, G, 9) Ergin, 2006: 7) ifadesinin Tanrı’nın lütfunu öne çıkaran önemli bir kayıt olarak dikkate alınması gerektiği belirtilmiştir. Nitekim Türk-İslâm devletlerinde de oğullar ve kardeşlerin tahta çıkma hakkı olduğunu gösteren pek çok kayıt ve örnek bulunmakta, bunlar da tahta çıkmanın belli bir kurala bağlanmadığını göstermektedir (İnalçık, 1959: 70-73).

hakkını ondan aldığına inanılırdı ki, buna “kutu taplamamak” denilirdi (Alkan, 2012: 18).

Eski Türkler’de her ne kadar kağan “kut” a sahip olsa da, hiçbir zaman mutlak hükümdar değildir. Çünkü kağan tek başına töre (kanun) yapma yetkisine sahip değildir ve “toy” un istemediği bir kişi kağan da olamamaktadır (Kafesoğlu, 2018: 74). Bunun yanında, yeni devlet kuran hükümdarlar kanunlar koymuşlar, sonra gelen hükümdarlar ise töre ile çelişmeyen yönetsel kurallar koymuşlardır (İnalçık, 2000: 160-161).

Türk kağanı, Tanrı tarafından bazı olağanüstü güç ve yeteneklerle donatılmış, ancak, o hiçbir zaman olağanüstü varlık, yani bazı eski medeniyetlerde olduğu gibi “Tanrı-Kral” olarak görülmemiştir. Hükümdarın töreye uyma zorunluluğunun olması da bunu kanıtlar niteliktedir (Koca, 2002: 828; Kafesoğlu, 2018: 71; Niyazi, 2017: 51; Uğur, 2001: 86). Hükümdarlığın Tanrısal olan boyutu, yalnızca görevlendirme ile ilgilidir. Hükümdar olan kişinin Tanrısallık iddiası ya da halkın bu yönde bir yaklaşımı olmamıştır (Niyazi, 2017: 50).

Yani siyasî iktidarını ilahî bir kaynaktan aldığına inanan Türk hükümdarı, karar ve icraatlarında kendisini Tanrı’ya ve Türk töresine karşı sorumlu sayıyordu (Koca, 2002: 150).

Orhun Abidelerinde geçtiğine göre, hükümdarın tüm çabası halkın menfaatlerini korumak, onların refahını ve rahatını sağlamak içindir. Devlet halk içindir, hükümdar her işini halk (budun) için yapar (Arsal, 1947: 75; Kafesoğlu, 2015: 256; Niyazi, 2017: 42; Ergin, 2006: 19, 43):

“... Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmam. Küçük kardeşim Kül Tigin ile, iki şad ile öle yite kazandım...Milleti besleyeyim diye, kuzeyde Oğuz kavmine doğru, doğuda Kıtay, Tatabı kavmine doğru, güneyde Çine doğru on iki defa (büyük) ordu sevk ettim, ... savaştım...” (I, D, 27 ve 28. s. ve II, D, 22 ve 23. s.)

Türk toplumunun temeli “oğuş” (aile) dur. Ailelerin birleşmesiyle oluşan topluluğa “urug” (aileler birliği) denilirdi. Uruglar’ın biraraya gelmesiyle “boy” meydana gelirdi. Boyların kendilerine ait toprakları, başlarında beyleri bulunurdu.

Boyların birleşerek oluşturduğu yapıya ise “budun” (halk) denilirdi. Budunlar’ın her zaman siyasî olarak bağımsızlıkları olmazdı. Çoğu kez budunlar bir merkezden idare ediliyordu ki, bu da bugünkü devlet kavramının karşılığı olan “il” idi (Güngör, 2005: 53).

Halk, hükümdarın ne malıdır ne de kağana bakmak halkın görevidir. Aksine hükümdar halkını doyurmak, güvenliğini sağlamak, adaleti sağlamak, devleti ayakta tutmak ve onların her türlü ihtiyaçlarıyla ilgilenmek zorundaydı. Ayrıca, törenin hükümlerine sıkı sıkıya bağlı olma durumu nedeniyle, hükümdarın halkı baskı altına alarak zulmetmesi gibi diktatörce ve militarist uygulamalar Türkler’de görülmemiştir (Taşağıl, 2002: 39-41).

Hükümdar Tanrı’nın inayet ve yardımını aldığı sürece halka iyi bakar, onları zenginlik ve adalet içinde yaşatırdı. Buna muvaffak olamayan hükümdardan Tanrı’nın kut’u aldığına inanılırdı. Bu durum hükümdara karşı gelmenin meşru zeminini oluştururdu (Güngör, 2005: 55).

Ayrıca, Türk milleti bilgiye çok önem verirdi. Bilgiye verilen bu yüksek değeri anlamak bakımından başarı ve yok oluşun “bilgi” sebebine bağlanması önemlidir. Türkler, devletin gücünü ve devamını kağan ile vezirlerin bilgi derecesine göre ölçerlerdi. Her şeyden önce ve herkes için Türk töresinin bilinmesi gerekiyordu. Bu da bilgi ile olabilirdi. Beyler ile millet arasında bir anlaşma olması da Türk töresinin önemli bir konusuydu. Yöneten beyler ile yönetilen millet arasında uyum olması, bir milletin varlığı için önemli bir şart olarak görülmüştür (Ögel, 1971: 45, 66; Taneri, 2015: 84).

İslâmiyet’in kabulü öncesindeki Türk devletlerinin hem kuruluşunda hem de idaresinde, devletin asıl sahibi olan milletin önemli rolü olmuştur. Bu doğrultuda devleti idare eden hükümdarın en önemli görevleri; adaleti sağlamak, halkını ve topraklarını korumak, asayiş ve düzenin tesisi olmuştur. Asıl sahibi millet olan toprakları korumak için savaşmak zorunda kalan hükümdarlar, gerektiğinde bu uğurda canlarını da vermişlerdir (Alodalı, 2010: 11).

Eski Türkler’de halk devlet işleri ile yakından ilgili olmuş, toy’a katılabilmişler ve görüşlerini serbestçe ifade edebilmişlerdir (Kaşıkçı, 2002: 889). Bu nedenle yönetenlerin, yönetilenlerle etkileşim içinde olduğu, yönetilenlerin istek ve şikâyetlerini iletebildiği, sorunlara yönelik çözümlerin üretildiği çeşitli mekanizmalar günümüze kadar geçen sürede hemen tüm Türk devletlerinde farklı biçim veya isimlerle yer almıştır (Alodalı ve Usta, 2017: 169).

Çünkü Türk hükümdarları, idaresi altında bulunanlar arasında herhangi bir ayırım ve fark gözetmemiştir. Böylece Hun, Göktürk, Hazarlar vb. Türk devletleri, çeşitli toplulukların kendi inançlarına göre yaşayabildikleri âdil bir siyasî teşekkülün temsilcisi olmuşlardır (Kafesoğlu, 2015: 256).

1.3.3. Devlet Meclisi (Toy) ve Hükümet (Ayukı)

Türk devlet teşkilâtında toy, siyasî, iktisadi ve kültürel konularda genel kararlar alan en yüksek merciydi. Belirli yer ve tarihlerde, hükümdarın açılış konuşmasını takiben kurbanlar kesilmesi vs. gibi dini-millî törenlerle başlayan toy, devlet ve millet meselelerini uzun uzun müzakere ederek karara bağlardı. Bunun sonrasında ise zengin sofralara oturulurdu (Kafesoğlu, 2015: 251-253).

Günümüzdeki meclise benzer özellikler taşıyan toy, boyların ileri gelenlerinden (bey) oluşur ve önemli devlet meselelerinin görüşüldüğü bir meclis olarak, kağanın ölümü ve savaş kararı gibi olağanüstü durumlar dışında yılda üç defa toplanırdı (Kafesoğlu, 2015: 249). Bunun yanında toyun bayram, ziyafet, eğlence gibi anlamları da vardır. Ancak bu, devlet işlerinin görüşülüp sonrasında ziyafet ve eğlence düzenlendiği gibi bir anlamda kabul edilebilir (Seyitdanlıoğlu, 2009: 2).

Toy, yani devlet meclisi önemli bir devlet geleneği olarak tüm Türk toplumlarında hatta İslâmî dönem de dâhil olmak üzere asırlarca varlığını devam ettirmiştir⁶ (İnalçık, 2000: 162).

⁶ Avrupa Hunlarında “Seçkinler Meclisi”, Hazarlarda “İhtiyarlar Meclisi”, Peçeneklerde “Mühim Kararlar Meclisi”, Tabgaçlarda “Devlet ve Nazırlar Meclisi” vb. (Kafesoğlu, 2015: 250-251).

Hükümdarlar devlet işlerinde her zaman beylerden oluşan meclise danışırldı. Bu meclislerde herkes düşüncelerini açıkça ifade eder, hatta hükümdarı tenkit bile edebilirlerdi. Bunun nedeni meclis üyesi olan beylerin güçlerini temsil ettikleri halktan almalarından kaynaklanmaktaydı. Bu yüzden hükümdarlar, meclisin uygun görmediği işleri pek yapmazlardı (Güngör, 2005: 55).

Toyun her ihtiyaç anında toplanması her zaman mümkün olmadığından, toydan farklı bir kurul olarak hükümet (ayukı) bulunurdu. Hükümet, bugünkü anlamda bakanlık görevini ifa eden “buyruk” lar ve başbakanlık görevini ifa eden “ayguçı” dan oluşurdu (Niyazi, 2017: 91-92; Taşağıl, 2002: 41). Devletin dış siyasetiyle ilgili işlerini “tamgacı” denilen bir memur yönetirdi (Güngör, 2005: 56).

Çin kaynaklarında Göktürk ve Uygur Hükümetlerinde 9’ar buyruk bulunduğu ve bunların idarî, askerî ve ekonomik görevler üstlendikleri geçmektedir (Kafesoğlu, 2018: 75; Taşağıl, 2002: 41). Bu doğrultuda hükümet, toy kararlarının memleket çapında ve ahenk içinde uygulanmasını sağlar ve icraatları takip ederdi (Kafesoğlu, 2015: 253).

Özetle, toyda devletin iç meseleleri ile dış işleri müzakere edilir, gerekiyorsa yeni kanunlar (töre) konulur, savaşa veya barışa karar verilir ve daha sonra alınan bütün bu kararlar uygulamaya geçirilirdi. Bu uygulamalar, toyun yasama ve yürütme yetkilerine sahip olduğunu göstermektedir. Yürütme yetkisi, üyeleri olan ayguçı (başbakan), buyruk (bakan) gibi hükümet görevlileri tarafından kullanılırdı (Seyitdanlıoğlu, 2009: 6).

Bu şekilde Türkler, zaman içinde edindiği tecrübe ve bilgi birikimi ile olgunlaştırdığı millet, ülke ve egemenlik anlayışlarının yanı sıra, kendilerine has devlet anlayışlarını oluşturmuşlardır (Taneri, 2015: 98). Kağanın yetkilerinin sınırsız olmaması, “toygun” lardan (bey) oluşan ve töre yapan/değiştiren meclisin (toy) olması, törenin herkesin üzerinde bir konumda olması (hukukun üstünlüğü), halkın hak arama fırsatına sahip olması Türkler’in yönetim anlayışlarının önemli özellikleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bir devletin sağlıklı bir biçimde yönetilebilmesi, hem yönetenlerin hem de yönetilenlerin uymak zorunda oldukları kuralların olmasına bağlıdır. Bu nedenle, eski Türk devletlerinde de hem özel hem de kamu hukuku alanında kaideler bulunmaktaydı (Arsal, 1947: 287; Koca, 2002: 834).

Eski Türkler'in kanunları milli kanunlardı. Türklerde özel hukuk alanında örfi ve geleneksel hukuk hâkimdi. Din ile ilgili konularda da geleneksel kaideler hâkimdi. Din ile ilgili hukuk alanında ne kağan ne de toy, kolay kolay değişiklik yapmaya cesaret edemezdi. Kamu hukuku alanında yine geleneksel esasların hâkimiyeti vardı. Eski Türkler, geleneksel kanun ve kurumlarını değiştirmekten hoşlanmazlardı. Ancak bunun istisnaları tabii olarak bulunmaktaydı (Arsal, 1947: 288-289).

Eski Türklerde kağan siyasî ve idarî örgütlenmenin en üstünde bulunan kişidir ve herkes ona itaat etmek zorundadır. Kağan devleti töreye uygun şekilde idare eder, yeni kanunlar koyabilir, yüksek memurların atanması ve azledilmesi işlerini yapar ve savaş zamanı da ordu kumandanlığını yapardı. Yargı yetkisi de olan kağan, bilhassa isyan ve kendisine yönelik suikast girişimlerinde suçluları yargılama yetkisine sahip olmuştur (Cin ve Akyılmaz, 2009: 25).

Hukuk düzeni demek olan töre, sürekli düşmanlarla mücadele etmek zorunda kalmış olan Türkler için, güçlü kalmak ve düzenin sağlanması için her şeyden önemli kabul edilmiştir. Yazılı olmayan, örf ve âdet şeklinde var olan töre, herkesin uymak zorunda olduğu normlar bütünüdür. Töreye uymayan davranışlarda bulunan hükümdarlar dâhi tahttan indirilir, hatta idam edilirdi. Çünkü herkese eşit olarak uygulanan bu töre kuralları, Türk milletinin asırlar boyunca edindiği hayat tecrübelerinin bir ürünüydü (Güngör, 2005: 57-58; Koca, 2002: 835).

Nitekim Yusuf Has Hacib Kutadgu Bilig'de bu durumu şöyle ifade etmiştir (2019: 54):

“Beylik iyidir ama daha iyisi
Yasadır, onu doğru uygulamalı” (b. 454)

Kağan, yeni kanun koyarken ve önemli kararlar alırken, bunların toy tarafından onaylanması gerekirdi (Arsal, 1947: 289). Türk devlet geleneğinde

kağanın en önemli görevi âdil bir yönetim sergilemektir. Eski Türk devletlerinden başlayarak hemen tüm Türk devletlerinde adalet mefhumu devletin temeli sayılmıştır (Cin ve Akyılmaz, 2009: 25).

Eski Türkler’de beyler zümresi bir yana bırakılırsa, halkın tüm kesimi hukuken eşittir. İşlenen suçlara karşı cezalandırma yetkisi devlete aittir. Çin kaynaklarından elde edilen bilgilere göre suçlar ağır ve hafif suçlar olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Devlete karşı işlenen isyan, vatana ihanet gibi suçlar ile adam öldürme, soygun, evli kadınla zina gibi suçlar ağır suçları oluşturmaktadır ki, bunların cezası idamdır. Ayrıca bu kişilerin mallarına da hazine adına el konulmuştur. Hafif suçlar ise yaralama, bazı hırsızlık türleri, insan uzuvlarına zarar verme olarak sayılabilir. Bunların cezası ise kısa süreli hapis veya malî tazminat ödemektir (Cin ve Akyılmaz, 2009: 29).

1.4. Göktürk Devleti ve Vezirlik Müessesesi

II. Göktürk Devleti’nde “ayguç” olarak görev yapan Bilge Tonyukuk’un kendi adına diktirdiği abideden onun devlet yönetiminde icra ettiğini öğrendiğimiz görevler, onu kendisinden önceki “ayguç”lardan ayırmaktadır. II. Göktürk Devleti’nden önceki Türk devletlerinde görev yapan “ayguç”ların danışmanlık (müşavirlik) yönleriyle ön plana çıktığını görüyoruz. Bilge Tonyukuk ise icracı bir “ayguç” olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu husus, İslâmiyet’in kabulü öncesi dönemdeki Türk devletlerinde vezirlik müessesesinin Göktürk Devleti’nden itibaren ele alınmasının nedenini oluşturmaktadır.

1.4.1. Göktürk Devleti (552-745)

Hunların bir kolu olarak Türk milletine isim verme onuruna sahip olan Göktürkler’in tarihi, hem bağımsız devlet olarak hem de yıkılışından sonra ikişer yüzyıl olmak üzere toplam dört asır sürmüştür. Türk milleti ve kültürü, Göktürkler döneminde sistemli bir şekilde ortaya çıkmıştır. Onlardan önce de Türkler devlet ve benzeri siyâsî teşekküller ortaya koymuşlarsa da, Türk adının, dilinin, kültürünün yabancı devletler tarafından tanınması ve yaygın hale gelmesi Göktürkler döneminde

olmuştur. Ayrıca neredeyse tüm Türk boylarını bir devlet altında toplamayı başarmışlardır (Taşağıl, 2002: 15-16).

Altıncı yüzyılın ortalarında Orta Asya'da kurulan ve yedinci yüzyılın ortalarında yıkıldıktan sonra, aynı yüzyılın sonlarına doğru yeniden doğan bu devlete, belki de Orhun Abidelerindeki bir kelimenin yanlış okunması nedeniyle Göktürk Devleti ismi verilmiştir. Bu isim hemen herkes tarafından kabul edilmiş olmakla birlikte (Üçok vd., 2002: 21), S. Maksudi Arsal bu devlet için Göktürk adını kullanmamaktadır. Ona göre, Kültigin Abidesinin doğu yüzünün üçüncü satırında geçen "Kök Türk" ibaresindeki "kök" kelimesi sıfat olarak semavî anlamında kullanılmıştır. Çünkü Orta Asya'daki Türkler kendilerini semavî kabul ediyorlardı. Dolayısıyla "Göktürk" isminin tarihî bir esası olmadığı gibi, o dönemdeki Türkler'in bu ismi taşımadıklarını ifade etmektedir (Arsal, 1947: 226-227).

1.4.1.1. I. Göktürk Devleti (552-659)

Altıncı yüzyılın ortalarına doğru Altay dağlarında Türk ismiyle bilinen bir Türk kavmi yaşıyordu. Altay dağlarının altın ve demir madenlerine sahip bereketli bölgelerinde bulunmaları nedeniyle refah ve barış içinde yaşayan bu Türk kavmi, nüfusça çoğalmış ve ileri bir medeniyet seviyesine ulaşmıştı. Demir, bakır ve altın gibi madenleri çıkarmak, eritmek ve işlemek istidatlarıyla ün kazanmışlardı. Bu nedenlerle o yüzyılın en medeni ve güçlü Türk topluluğu olmuşlardır. Devrin diğer Türk kavimleri gibi, onlar da Juan-juan'lara istemeyerek de olsa tâbi idiler ve vergi vermek zorundaydılar (Arsal, 1947: 228-230).

Töles boyları olarak bilinen ve Güney Sibiryâ hariç olmak üzere Orta Asya'da dağınık halde yaşayan bu Türk boyları, bağlı oldukları Juan-juan'lara kaşı ayaklanmaya hazırlandıkları sırada Bumin onlara hücum ederek yendi ve kendine bağladı. Kaynaklarda elli bin ailenin ona bağlandığı söylenmektedir. Ayrıca Çin'deki Batı Wei hanedanından bir prensesle evlenen Bumin, onlarla ittifak kurarak gücünü artırmıştı (Taşağıl, 2002: 16).

Böylece güçlenen Bumin, Juan-juan'lar üzerine yürüyerek onları yendi ve bağımsızlığını ilan etti (552). Yeni kurduğu devletin hükümdarı olarak Bumin "İl-

Kağan (İl-Han)” unvanını aldı. Bundan sonra Moğolistan, Güney Sibirya ve Çin’deki Türkistan bölgesinde yaşayan Türkler Bumin Kağan’a tâbi oldular. Bumin Kağan hemen devlet teşkilatlanmasını sağladı. Önemli kanunlar çıkardı ve devlet içinde çeşitli memuriyetler oluşturdu. Daha önce Juan-juan’lara tâbi olan Türk boylarını hâkimiyeti altında birleştirerek güçlü bir devlet vücuda getirdi. Bumin Kağan’a kadar bir zümreyi temsil eden Türk adı, artık bütün bir ırkın, bütün Türkçe konuşanların adı olmuştu. Kısa sürede bunları başaran Bumin Kağan, 552 veya 553 yılında vefat etti (Arsal, 1947: 230-231).

I. Göktürk Devleti’nin kuruluşu, yaklaşık 180 yıl sonra dikilen abidelerde şu şekilde ifade edilmiştir (Arsal, 1947: 232; Ergin, 2006: 9, 33):

“Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insan oğlu kılınmış. İnsan oğlunun üzerine ecdadım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk milletinin ilini töresini tutu vermiş, düzenleyi vermiş. Dört taraf hep düşman imiş. Ordu sevk ederek dört taraftaki milleti hep almış, hep tâbi kılmış...” (I, D, 1 ve 2. s. ve II, D, 2 ve 3. s.)

Doğu kanadının hâkimiyetini tanıyan İstemi batıda fetihlerine devam ederken, tâbi olduğu doğuda Bumin Kağan’ın oğlu Kara Kağan Ötüken’de tahta oturdu. Kısa süre sonra onun da ölmesiyle, devlete en görkemli dönemini yaşatacak olan Bumin Kağan’ın diğer oğlu Mukan Kağan tahta geçti (Kafesoğlu, 2015: 97).

Mukan Kağan zamanında Göktürkler önemli bir güç haline gelmişti. Kuzey Çin’de Chou ve Ch’ilerin başında olduğu iki devleti de kendisine bağladı. Chou hanedanının başta olduğu Çin başkentine yaklaşık bin asker gönderdi ki, bunlar bir nev’i Göktürkler’in Çin başkentindeki askerî üssü gibiydi. Ayrıca Mukan Kağan Chou’lardan yıllık yüz bin top miktarında vergi alıyordu. Göktürkler’i Orta Asya ve zamanının dünyasının en büyük gücü haline getiren zeki, bilgili ve askerî deha olan Mukan Kağan, 572 yılında hastalık nedeniyle vefat etti. Onun döneminde bütün Töles boyları kendisine bağlanmış, Orta Asya ticaretini elinde bulunduran Soğdlular’ın himaye edilmesiyle de ticari canlılık sağlanmıştı. Vefatından önce kendi yerine kardeşi Taspar Kağan’ı vasiyet etti (Taşağıl, 2002: 17-19).

Bu arada Göktürk Devleti'nin sınırları çok genişlediği için, Taspar Kağan ülkenin doğu tarafında yeni bir teşkilatlanmaya giderek yeğeni She-tu'yu ülkenin doğusuna, diğer yeğeni Börü'yü de batı tarafına küçük kağanlar olarak atadı. Böylece kendisi kağanlar kağanı seviyesine yükseldi. Tanrı dağlarında oturan amcası İstemi, devletin kuruluşundan itibaren Batı Türkistan'ı idare etmeye devam ediyordu. 582 yılında resmen devlet ikiye ayrılıncaya kadar, İstemi ve oğlu Tardu doğu kanadına tâbi olmaya devam etti. Bilinmeyen bir nedenle Taspar Kağan Budizm'e meylectti ve Budist tapınağı (padoga) yaptırarak o dinin kutsal kitabı Nirvana Sutra'yı Türkçe'ye çevirtti. 581 yılında hastalanan Taspar Kağan, vefatından önce yerine ağabeyi Mukan Kağan'ın dâhi veliaht göstermediği oğlu Ta-lo-pien'i veliaht gösterdi. Annesi Türk olmadığı için Göktürk devlet geleneğine uymayan bu veliaht gösterme ve Budizm'le ilgili attığı adımlar devletin temelden sarsılmasına yol açtı. Ancak toy tarafından Ta-lo-pien kağan olarak kabul edilmedi ve kısa süreliğine önce An-lo daha sonra da İşbara Kağan toy tarafından kağanlığa getirildi (Taşağıl, 2002: 19).

Çinliler Göktürk Devleti'nin doğu ve batı kanadının ikiye bölünerek devletin güçsüzleşmesini istiyorlardı. Bu nedenle türlü entrikalarla doğu ve batı kanadını birbirine düşürmeye çalışıyorlardı. İlk başlarda doğudaki kağana tâbi olan batı kanadının idarecisi İstemi'nin oğlu Tardu, doğudaki kağan İşbara ile Çinliler'in de çabalarıyla üstünlük mücadelesine girdi (Arsal, 1947: 237-238).

582 yılında İşbara Kağan idaresindeki doğu kanadı ile İstemi'nin oğlu Tardu idaresindeki batı kanadı resmen ikiye ayrıldı. Doğu kanadı iç çekişmeler ve Çin entrikaları sonucunda, uzun bir karışıklık devresine girdi. Bu sürecin sonunda 630 yılında Doğu Göktürk Devleti kesin olarak Çin'in hâkimiyeti altına girmişti. Tekrar bağımsızlık kazanmak için yapılan çeşitli teşebbüsler içerisinde, T'ang İmparatorluğunun saray muhafız kıt'asında vazife yapan Kürşad'ın 39 arkadaşıyla birlikte 639 yılındaki ayaklanması, o dönemde Çin hâkimiyetinden kurtulmak için yapılan ayaklanmalar içerisinde en bilinenidir (Kafesoğlu, 2015: 102-106).

Bizans ve Sasaniler ile ilişkiler kurarak güçlenmeye çalışan ve bir bakıma başarı da sağlayan Tardu Han 603 yılında vefat etti. 618 yılına gelindiğinde Tong Yabgu Batı Göktürk Devleti'nin başına geçti. Devleti ayakta tutmak için üstün bir

gayret gösterdi (Arsal, 1947: 238-239). Ancak Batı Göktürk Kağanlığı da Doğu Göktürk Kağanlığı ile benzer nedenlerle aynı yıl istiklalini kaybederek Çin hâkimiyetine girdi. Netice olarak, 630-680 yılları arası Göktürkler'in bağımsızlığını kaybettiği ve Çin'e tâbi olduğu bir yas devresi olmuştur (Kafesoğlu, 2015: 106-108).

Bu yas devresinin nedeni öncelikle kağanın ve buyruk'unun yetersiz oluşuna, beyler ve millet arasındaki uyumsuzluğa bağlanmış, ardından diğer bir sebep olan Çin'lilerin etkisi ve bu nedenle Göktürkler'in düştüğü kötü durum abidelerde şu şekilde anlatılmıştır (Kafesoğlu, 2018: 38; Ögel, 1971: 46-47; Ergin, 2006: 11, 35):

“...Çin milleti hilekâr ve sahtekar olduğu için, aldatıcı olduğu için, küçük kardeş ve büyük kardeşi birbirine düşürdüğü için, bey ve milleti karşılıklı çekiştirttiği için, Türk milleti il yaptığı ilini elden çıkarmış, kağan yaptığı kağanını kaybedi vermiş. Çin milletine beylik erkek evladı kul oldu, hanımlık kız evladı cariye oldu. Türk beyler Türk adını bıraktı. Çinli beyler Çin adını tutup, Çin kağanına itaat etmiş. Elli yıl işi gücü vermiş...” (I, D, 6, 7 ve 8. s. ve II, D, 6, 7 ve 8. s.)

Her iki devletin de yıkılmasında önemli rolü olan Çin entrikaları, abidelerde şu veciz ifadelerle daha açık bir şekilde yer bulmuştur (Kafesoğlu, 2018: 38; Ergin, 2006: 5, 57, 59):

“...Çin milletinin sözü tatlı, ipek kumaşını yumuşak imiş. Tatlı sözle, yumuşak ipek kumaşla aldatıp uzak milleti öylece yaklaştırmış. Yaklaştırap, konduktan sonra, kötü şeyleri o zaman düşünürmüş. İyi bilgili insanı, iyi cesur insanı yürütmezmiş. Bir insan yanılma, kabilesi, milleti, akrabasına kadar barındırmazmış. Tatlı sözüne, yumuşak ipek kumaşına aldanıp çok çok, Türk milleti, öldün; Türk milleti, öleceksin!...” (I, G, 5 ve 6. s. ve II, K, 4 ve 5. s.)

1.4.1.2. II. Göktürk Devleti (682-745)

Elli yıl süren fetret devrinin ardından, Türk kavimlerinin bağımsızlığa olan isteğini görerek gizlice teşkilatlanmaya başlayan Kutlug, Göktürkler'in ileri gelenlerini ve halkı kendisinin yanında mücadeleye davet etti. Bu davete iştirak edenler arasında Bilge Tonyukuk da bulunmaktaydı. İlk hedefleri olan Ötüken'i, Bilge Tonyukuk'un tavsiyesiyle Oğuzlar'ı baskın şeklinde yenerek aldılar. Bu küçük savaş sonunda Oğuz tehlikesinden kurtuldular ve Kutlug kağan ilan edilerek “İlteriş” (İl'i yani devleti derleyip toparlayan) unvanını aldı (Arsal, 1947: 252-253;

Kafesoğlu, 2015: 109-110; Taneri, 2015: 78-80). Bu durum abidelerde şu şekilde anlatılmıştır (Ergin, 2006: 13, 37):

“Yukarıda Türk tanrısı, Türk mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiş. Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye babam İltiş Kağanı, annem İlbilge Hatunu göğün tepesinde tutup yukarı kaldırmış olacak...” (I, D, 11. s. ve II, D, 9 ve 10. s.)

Yine Bilge Tonyukuk kendi adına diktirdiği abidesinin başlangıcında kendisinin Çin ilinde kılındığını ifade ettikten sonra, Türk milletinin bağımsız bir devlet kurduğunu (I. Göktürk Devleti), ardından tekrar Çin’e tâbi olduklarını ve nihayet yeniden bağımsız bir devlet (II. Göktürk Devleti) kurduklarını anlatmıştır (Taneri, 2015: 80-81; Ergin, 2006: 65):

“Türk milleti Çine tâbi idi. Türk milleti hanını bulmayıp Çinden ayrıldı, hanlandı. Hanını bırakıp Çine tekrar teslim oldu. Tanrı şöyle demiştir: Han verdim, hanını bırakıp teslim oldun. Teslim olduğun için Tanrı öldürmüştür. Türk milleti öldü, mahvoldu, yok oldu. Türk Sir milletinin yerinde boy kalmadı. Ormanda taşta kalmış olanı toplanıp yedi yüz oldu. İki kısmı atlı idi, bir kısmı yaya idi. Yedi yüz kişiyi sevk eden büyükleri şad idi. Katıl dedi. Katılanı ben idim...” (III, I. T, B, 1, 2, 3, 4 ve 5. s.)

Daha sonra Kuzey Çin bölgelerine akınlar başlattılar. Devletin kuruluşundan sonra beş yıl gibi kısa bir sürede toplam 46 sefer düzenlediler. İltiş Kağan 692 yılında vefat edince, oğulları Bilge ve Kültigin’in yaşları küçük olduğu için yerine kardeşi Kapgan geçti. Yirmi dört yıl başta kalan Kapgan Kağan, Çin’i baskı altında tutarak orada esir olan Türkler’i kurtarmak ve Orta Asya’da yaşayan tüm Türk kavimlerini kendine bağlamak politikası gütmüştür. Bu politikalarında başarılı da olmuştur. Ancak daha sonra Kapgan Kağan anlaşılmaz bir şekilde sert tutum sergilemeye başlamıştı. Bunun sonucu olarak da devlete bağılı boyların çoğu ayaklandı, birçok boy Çin’e sığındı (Taşağıl, 2012: 470).

Kapgan Kağan 716 yılında bastırđı bir isyandan Ötüken’e dönerken öldürüldü. Yerine oğlu İnel kağan olduysa da, başarısız kağanlığı nedeniyle tahttan indirildi. Bu kez İltiş (Kutlug) Kağan’ın oğlu Bilge, kağan oldu (Arsal, 1947: 256; Kafesoğlu, 2015: 118-119). İlk iş olarak boyların isyanını bastıran Bilge Kağan, çok uzun süren mücadelelerden sonra devletin birliğini sağladı. Çinliler’le iyi geçinen Bilge Kağan, onların etkisinde kalarak Budistleşme ve şehirleşme niyetini açıkladı.

Ancak toy (devlet meclisi) tarafından onun bu teklifleri reddedilmiştir (Taşağıl, 2012: 470).

Bilge Kağan'ın 734 yılında zehirlenerek öldürülmesinden sonra yerine geçen kağanlar devlete hâkim olamadı. Hanedan üyeleri birbirine düştü. 742 yılında bu durumdan faydalanmak amacıyla Uygurlar, Karluklar ve Basmıllar birlikte hareket ederek Göktürkler'in kağanı Ozmış'ı ve ardından son Göktürk kağanı Po-me'i'yi öldürdüler. 745 yılında kesin olarak yıkılan Göktürkler'in yerini artık Uygurlar aldı (Kafesoğlu, 2015: 124).

1.4.2. Göktürk Devleti'nin Teşkilat Yapısı

Göktürk Devleti, Asya Hunları'ndan sonra Türkler'in kurduğu ikinci süper devlet olmuştur. Kendilerinden sonra kurulan Türk ve Türk-İslâm devletlerinin siyasî teşekkülleri üstünde Türk devlet geleneklerinin damgasının olmasında, Göktürkler'in büyük önemi bulunmaktadır (Kafesoğlu, 2018: 41).

II. Göktürk Devleti zamanında dikilen abidelerdeki ifadeler baktığımızda, daha o dönemde devlet şuurunun Türk milletinde oluştuğunu görürüz (Niyazi, 2017: 33; Taşağıl, 2002: 39). Nitekim onlar için devlet, hükümdardan önce gelmekteydi. Bu nedenle tüm abidelerde il (devlet) kelimesi kağan (hükümdar)'dan önce kullanılmıştır (Ögel, 1971: 52-53; Taşağıl, 2002: 39; Ergin, 2006: 11, 35):

“Türk milleti il yaptığı ilini elden çıkarmış, kağan yaptığı kağanını kaybedi vermiş.”
(I, D, 6 ve 7. s. ve II, D, 7. s.)

Göktürkler, başkenti Ötüken olan ve Türk ismini ilk kez kullanan devlet olarak ortaya çıkmıştır. Daha başından itibaren devlet ikili idare anlayışına uygun şekilde doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrılmış, batıdaki idareci doğudaki kağana tabi olmuştur (Öztuna, 1963: 143-144). Nitekim devletin kuruluşunda “il-kağan” unvanını alan Bumin, doğunun idaresini kardeşi İstemi'ye vermiştir. Batıdaki bu idarecinin unvanı ise “yabgu” dur (Ögel, 1971: 86; Kafesoğlu, 2015: 96-97; Üçok vd., 2002: 21).

İkili devlet teşkilatı esasına göre doğu ve batı olarak devletin ikiye ayrılması, yalnızca yönetme kolaylığı sağlamak içindir. Yukarıda ifade edildiği gibi, genellikle batıdaki hükümdarın unvanı yabgudur ve doğudaki kağana tabidir. Bu da göstermektedir ki, ikili yönetim anlayışı devletin bölünmesi anlamına gelmemekte, yalnızca yönetsel bir tercihten ibaret olarak karşımıza çıkmaktadır (Üçok vd., 2002: 25).

Doğu kanadının ve dolayısıyla da devletin başkenti olan Ötüken, âdetta Göktürk Devleti'nin kalbi olarak görülmüştür (Taneri, 2015: 35; Ergin, 2006: 3):

“...Türk kağanı Ötüken ormanında otursa ilde sıkıntı yoktur...” (I, G, 3. s.)

Göktürkler, devlet idaresinin en soylu, tecrübeli ve yetenekli Türk boylarının elinde kalmasına önemle dikkat etmişlerdir. Göktürk devletinin başlangıcında, yalnızca bir tane yabgu bulunuyordu. Devlet genişledikçe ihtiyaç çoğalmış ve çok büyük boylarla, Batı Türkistan gibi büyük bölgelere de, yeni yabgu'lar tayin edilmeğe başlanmıştı. Doğal olarak bu yeni yabgu'ların buyrukları altında da geniş bir teşkilat meydana getirilmişti. Fakat bu yeni teşkilat, öz ve kök bakımından, eskilere nazaran pek fazla bir değişiklik göstermemiştir (Ögel, 1971: 89).

Tıpkı Hunlar gibi, bir kağan etrafında toplanan kabileler birliğinden oluşan (Üçok, 2002: 24) Göktürk Devleti'nde, hâkimiyeti kağan, beyler ve halk (budun) kullanırdı. Kağan iktidarını Tanrı'dan aldığı için üstün niteliklerle donatılmış olsa da, töre, beyler ve halk (budun) kağanın iktidarını sınırlayan unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır (Cin ve Akyılmaz, 1995: 40).

Çin kaynaklarının ifadesine göre Göktürk devlet sisteminde 28'den fazla unvan bulunmaktadır. Bu unvanları alan kişilerin aynı zamanda birer makama da sahip olmaları gayet tabiidir. Orhun Abideleri de unvanlar hakkında oldukça fazla malumat vermektedir. Abidelere göre devlet hiyerarşisi şu şekilde sıralanmaktadır: Kağan, ailesi, budun, şadapıt beyler, tarhanlar, buyruk beyler, Dokuz-Oğuz beyleri vb. Çin kaynakları ise kağan ve hatunu saydıktan sonra en yüksek unvan olarak sırasıyla yabgu, şad, tegin, tudun, ilteber ve erkin'i saymaktadır (Taşağıl, 2002: 41; Üçok vd., 2002: 25-26; Taneri, 2015: 99).

Göktürk Devleti'nde halkın (kün) şahsi hukukla donatıldığı, özel mülkiyet ve iktisadi özgürlüğü olduğu görülmektedir. Bu da bize Göktürkler'in çağdaşlarına göre epey ileri bir seviyede olduğunu göstermektedir (Taşağıl, 2002: 38).

Kağanların kanunları düzenleme görevi olduğunu ve halkın bu kurallarla idare edildiğini gösteren kayıtlara abidelerde rastlamak mümkündür. Ayrıca kuralları (töre) belirleme işine beylerin de katıldığı yine abidelerde yer alan ifadelerden anlaşılmaktadır (Üçok vd., 2002: 25; Ergin, 2006: 33):

“...Beyleri de milleti de doğru imiş. Onun için ili öylece tutmuş tabî. İli tutup töreyi düzenlemiş...” (II, D, 4. s.)

Eski Türkler'de devlet, töre kurallarına göre idare edilirdi. Hatta devlet töreye göre kurulur, devletteki yetkileri yine töre belirlerdi. Ancak töre kurallarının asla değişmeyen kaidelerden oluşmadığını belirtelim. Gerek Mete Han zamanında gerekse Göktürkler'de kağanın teklifi ve toy'un onayıyla töre kurallarında değişiklik yapılmıştır (Niyazi, 2017: 54). Ancak törenin bazı kanunları kesinlikle değişmezdi. Bunlar; könülük (adalet), uzluk (iyilik, faydalılık), tüzük (eşitlik) ve kişilik (insanlık)'tir (Taşağıl, 2002: 39).

Bütün devlet görevlileri ve halk, kanunlara uymakla mükelleftiler. Zira gerek devlet gerekse toplum hayatında hâkim ve geçerli olan güç, töre hükümleriydi. Eski Türk toplumunda töre hükümlerine aykırı hareket edenler, cezadan başka ayıplanmak ve dışlanmak gibi ağır bir manevi baskıya da maruz kalıyordu ki, bunu kolay kolay kimse göze alamıyordu (Koca, 2002: 835).

Eski Türkler'e göre devlet töresiz yaşayamazdı. Dîvan-ı Lügati't Türk'te “İl gider, töre kalır.” şeklinde yer alan söz bu durumu doğrulamaktadır (Kafesoğlu, 2018: 64). Devletini törelerine göre kuran Türkler, bu iki kavrama aynı derecede değer atfediyordu (Niyazi, 2017: 33; Ergin, 2006: 17):

“Öyle kazanılmış, düzene sokulmuş ilimiz, töremiz vardı... Türk milleti ilini töreni kim bozabilecekti...” (I, D, 22. s.)

Abidelerde 11 yerde töre kelimesi geçmektedir. Bunun altında töre kelimesi “il” kelimesi ile birlikte, diğer beşinde de yine “il” ile bağlantısı açık olan bir şekilde

kullanılmıştır. Tüm bunlar, Türk devletinin töre hükümlerine yani adalete dayalı olduğunu göstermektedir (Kafesoğlu, 2015: 237; Cin ve Akyılmaz, 1995: 43).

Göktürkler’i çağdaşı olan diğer devletlerden ayıran en önemli özellik, kamu hukukunun olmasıdır. Onları çağdaşlarından ayıran diğer özellikleri ise; özel mülkiyet, serbest çalışma, dini tolerans, imtiyazsızlık, birleştiricilik, askerî karakter vb. olarak sayılabilir (Taşağıl, 2002: 39). Bu özellikler, aynı zamanda âdil ve sağlam bir devlet teşkilatlanması ve yönetiminin kurulmasında etkili olan hususlardır.

1.4.2.1. Hükümdar (Kağan)

Göktürkler’de hükümdara kağan denilmekteydi. Kaynaklardan anlaşıldığına göre, otağ, örgin (taht), tuğ (kurt başlı sancak), davul (sorguç-köbrüğe) ve yay hükümdarlık sembollerindendi (Taşağıl, 2002: 39).

Türkler’in inanışına göre, kağan Tanrı’nın yerdeki temsilcisi gibiydi. Ancak daha önce de ifade edildiği gibi, kağan bir Tanrı değildir. Göktürk kağanı kişiöğlü, yani insandır. Aşağıda yer vereceğimiz abidelerde yer alan ifadeler bunun aksini ortaya koyuyor gibi görünse de, onlar bizim ilk aklımıza gelen anlamdaki gibi düşünmüyorlardı. Bu ifadelerde Tanrı’nın iyi kağanları “kut” ladiğı ve iyi bir kismetle donattıktan sonra Türk milletinin başına getirdiğı kastediliyordu (Ögel, 1971: 57; Ergin, 2006: 3, 33, 55):

“Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağanı...” (I, G, 1. s.)

“Tanrı gibi Tanrı yaratmış Türk Bilge Kağanı...” (II, D, 1. s. ve II, G, 13. s.)

Diğer taraftan Türk hâkimiyet anlayışına göre, Tanrı, bütün insanların idaresini Türk hükümdarına verdiğı için, Türk hükümdarının “Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar bütün ülkeleri ve milletleri hâkimiyeti altına alması” gerekiyordu. En eski devlet teşkilatı dahil, devlet bu anlayışa göre kurulmuş ve düzenlenmiştir (Koca, 2002: 833-834).

Türk kağanları ve devlet adamları, coğrafya şartlarının ve aldıkları devlet terbiyesinin sonucu olarak, realist kişiler olmuşlardır (Öztuna, 1963: 155). İleriş Kağan, bağımsızlığın kazanılmasından hemen sonra devletin teşkilatlanması işine

girişmişti. Kardeşi Kapgan'ı “şad”, diğer kardeşi To-si-fu'yu da “yabgu”, Bilge Tonyukuk'u da “ayguç” olarak atadı (Kafesoğlu, 2015: 110).

Bilge, yüksek kavrayış, derin düşünce ve büyük sezgi gücünü ifade eden bir kavramdır. Türkler'de bu özelliklere sahip olan kimseye de bazen “bilge kişi” veya sadece “bilge”, bazen de “böğü” denmekteydi (Koca, 2002: 830). Hun Devleti'nden beri “Bilgelik” her hükümdar için özenilen bir durumdu. Göktürkler'de de bilgi ve bilgeliğe önem verilmiş, unvan olarak da varlığını devam ettirmiştir. Hatta yalnızca kağanın bilge veya bilgi sahibi olması yeterli olmamış, üst düzey devlet memurları ve komutanların da bilge olmasına dikkat edilmiştir (Ögel, 1971: 64; Ergin, 2006: 33):

“...Bilgili kağan imiş, cesur kağan imiş. Buyruku bilgili imiş tabii, cesur imiş tabii”
(II, D, 4. s.)

Bilgeliğin yanında, “Alp” lik, doğru sözlü olmak ve erdem sahibi olmak, Göktürk kağanlarının sahip olması gereken diğer özellikler olarak ön plana çıkmıştır (Taşağıl, 2002: 40).

Türk kağanı, Göktürk Abidelerine göre; insanoğlu yani kişi oğlunun, hepsi üzerine hükümdar olarak oturmuştur. Kağan Tanrı'nın buyruğuna göre hizmet ve adaletini, bütün insanlığa paylaşmak zorundadır. Bu durum Türk devlet geleneğinde dünyayı adalet ile idare etme fikrinin büyük bir ülkü haline gelerek sistemleşmesini sağlamıştır (Tutar, 2002: 868).

Kağanın başarılı olabilmesi için Tanrı tarafından verilen bazı özelliklere sahip olması gerekiyordu. Bu özellikler; kut, kismet ve yarlıg'dır. İlk başlarda yarlıg Tanrı tarafından verilen emir demek iken, sonradan Tanrı'nın bağışlaması anlamını kazanmıştır. Bu yüzden Bilge Kağan hükümdar oluşunu şöyle ifade etmiştir (Ögel, 1971: 57; Ergin, 2006: 43):

“...Türk milleti için gece uyuyamadım, gündüz oturamadım...Ondan sonra Tanrı buyurduğu için, devletim, kismetim var olduğu için ölecek milleti diriltip besledim...” (II, D, 22 ve 23. s.)

Göktürk Devleti'nde kağanın görevi, kendisine bağlı olan kabileleri bir arada tutmak, birbirleriyle ve diğer devletlerle olan ilişkilerini düzenlemek, halka geçimini sağlayacak iş bulmak ve devlete gelir kaynakları sağlamaktır. Bu husus Bilge Kağan Abidesinde şu şekilde ifade edilmiştir (Üçok vd., 2002: 24; Kafesoğlu, 1980: 29; Ergin, 2006: 43):

“...Çıplak milleti elbiseli kıldım. Fakir milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım. Değerli illiden, değerli kağanlıdan daha iyi kıldım. Dört taraftaki milleti hep tâbi kıldım, düşmansız kıldım. Hep bana itaat etti.” (II, D, 23 ve 24. s.)

Bunların dışında Göktürk kağanlarının, ordunun başında bulunmak, halkı kondurup iskân ettirmek ve halkın gönlünü kazanarak sevgi ve saygısına mazhar olmak gibi halka karşı vazifeleri bulunmaktadır (Taşağıl, 2002: 40).

1.4.2.2. Devlet Meclisi (Toy) ve Hükümet (Ayukı)

Hakkında oldukça ayrıntılı bilgilere sahip olduğumuz Göktürkler'de, hükümetten ayrı olarak siyasî, askerî, iktisadî ve kültürel meselelerin görüşülüp kararlaştırıldığı “yasama kurulu” karakterinde büyük bir meclis bulunuyordu (Kafesoğlu, 2015: 251; Koca, 2002: 832).

O dönemlerdeki bir devletin yasama kurulu niteliğinde bir meclise sahip olması hukuk tarihi açısından dikkat çeken önemli bir durumdur. Üstelik çağdaşı olan diğer devletlerde bu mahiyette bir meclisin bulunmaması, önemini daha da artıran bir unsurdur (Taşağıl, 2002: 40).

Bu devlet meclisinin adı “toy” idi. Toy bütün Türk lehçelerinde olduğu gibi, Türkçeden intikal ettiği başka dillerde de doğrudan “meclis, toplantı” anlamına gelmektedir (Kafesoğlu, 2015: 251). Toylarda önce dinî-millî törenler yapılır, devletin bütün meseleleri görüşülür, sonra ziyafetler verilirdi (Taşağıl, 2002: 41).

Göktürk kağanı toy'un doğal başkanıydı. Kağan olmadığı zaman toy'a Ayguç ve Üge isimindeki hanedan mensubu olmayan görevliler başkanlık ederdi. Bu kişiler başbakan konumunda idiler. Toy oldukça önemli görevler icra eden bir kurumdur. Öyle ki, yukarıda I. Göktürk Devleti başlığı altında, Taspar Kağan'ın vefatından önce devlet geleneğine uymayan bir şekilde, annesi Türk olmayan ve

ağabeyi Mukan Kağan'ın dahi veliaht göstermediği oğlu Ta-lo-pien'i veliaht gösterdiğini belirtmiştik. Nitekim Taspar Kağan'ın vefatından sonra devlet meclisi (toy), Ta-lo-pien'in kağan olmasını kabul etmemiş, onun yerine Taspar Kağan'ın oğlu An-lo geçirilmiştir. An-lo ülkede asayışı sağlayamayınca devlet meclisi (toy) yeniden toplanarak Kara Kağan'ın oğlu She-tu'yu (İşbara Kağan) kağanlığa geçirmiştir. Bu durum dahi devlet meclisi olan toy'un devlet içindeki etkinliğini ve önemini göstermektedir (Taşağıl, 2002: 19, 40-41).

Yine Bilge Kağan'ın Göktürk şehirlerinin surlarla çevrilmesi ve Budizm ile Taoizm'in ülkede yayılması teklifi, toy tarafından uygun görülmediğine değinmiştir (Kafesoğlu, 2015: 251). Öte yandan halkın tahta çıkma töreninde kağanı bir keçe üzerine koyarak havaya kaldırması geleneği, kağanın seçimine halkın toy vasıtasıyla iştiraki olarak değerlendirilmiştir (Taşağıl, 2002: 41).

Toy'lara katılan toygunlar başta hatun ve şad olmak üzere yabgu, tigin, kül-çor, apa, erkin, tudun, ilteber, tarkan gibi unvanlar taşırlardı. Bu unvanlara göre, devlet meclisindeki üyelerin bir kısmının hanedandan, bir kısmının da hanedan dışından seçildiğini anlıyoruz (Koca, 2002: 832; Üçok vd., 2002: 25-26).

Coğrafi şartlar ve ülkenin içinde bulunduğu durum nedeniyle toy'un toplanması her zaman mümkün olamıyordu. Ülke meselelerinin asıl görüşülmesi gereken zamanda ayukı (hükümet) devreye giriyor ve önemli meseleler o an için ayukı'da görüşülüyordu. Çin kaynakları Göktürkler'de 9 bakan bulunduğundan bahsetmiş, abidelerde bu bakanlar "buyruk" olarak adlandırılmıştır (Kafesoğlu, 2015: 253-255; Taşağıl, 2002: 41).

Orhun abidelerinde Bilge Tonyukuk münasebetiyle geçen bu ayukı müessesesi, kağanın devlet yönetimindeki en önemli yardımcısıdır. Ayukı'nın üyeleri, zamanın şartlarına göre değişiklik göstermiştir (Kafesoğlu, 2015: 254; Turan, 1995: 21).

Hükümet üyelerinin ne gibi vazifeler yaptıkları hakkında açık bilgiler olmasa da, bazılarının (çor, ilteber vb.) taşrada iseler gönderildikleri bölgelerde askerî vali durumunda; bazılarının da (tudun vb.) vergi işleriyle vazifeli oldukları tahmin

edilebilir (Kafesoğlu, 2015: 255). Bunların dışında devlet merkezinde “tamgacı” (kâtip ve mühürdar) ve “bitigci” ler (haberleşmeden sorumlu görevli) bulunurdu (Taşağıl, 2002: 41).

1.4.3. Vezirlik Müessesesi

Orta Asya Türk devletlerinde kağandan sonra gelen en yüksek mansıb olarak yabgu'lüğün bulunduğu, Büyük Hunlar'da ve Göktürkler'in ilk zamanlarında vezirlik bulunmamakla birlikte, vezirliğin paralelinde memuriyetler yer aldığına yukarıda değinmiştik.

682 yılından sonra ise, Göktürkler'de yabgu'luk eski önemini kaybetmişti. Çünkü devletin başında akil ve tecrübeli Bilge Tonyukuk gibi bir vezir bulunuyordu. Artık Göktürk Devleti'nde bir vezir kağanla başbaşa ve yanyana gidiyordu. Nitekim Bilge Tonyukuk, abidesinde kendisini kağan ile eş değerde tuttuğunu gösteren ifadeler yer vermiştir (Ögel, 1971: 89, 91; Ergin, 2006: 81):

“İltiriş Kağan kazanmasa, ve ben kendim kazanmasam, il de millet de yok olacaktı. Kazandığı için ve kendim kazandığım için il de il oldu, millet de millet oldu...” (III, II. T, D, 4, 5 ve 6. s.)

“İltiriş Kağan kazanmasa, yok olsa idi, ben kendim, Bilge Tonyukuk, kazanmasam, ben yok olsa idim, Kapgan Kağanın, Türk Sir milletinin yerinde boy da, millet de, insan da hep yok olacaktı. İltiriş Kağan, Bilge Tonyukuk kazandığı için...” (III, II. T, K, 1, 2 ve 3. s.)

Tonyukuk Abidesinin bir anlamda ana fikrini oluşturan bu sözler, daha çok fertlerin öz güçleriyle budunun ayakta kalarak güçlü olabileceğini ifade etmektedir. Türk milletine varolmanın, yaşamının yolunu gösterirken, kendilerine düşen kutsal görevi de böylece ifade etmiştir (Öztürk, 1996: 31).

II. Göktürk Devleti'ne kadar bütün güç kağanda toplanmaktaydı. Bu devletle birlikte cesaret ve bahadırılık kağanların, bilgi ile bilgelik de vezirlerin özellikleri olmuştur. Göktürkler vezire “ayguç” ismini vermişlerdir. Bu unvanın kökü eski Türkçe'deki “ayıtmak” yani “söylemek” fiiline dayanmaktadır. Bundan da anlaşılacağı üzere vezirler, yabgular veya şadlar gibi devlet içinde icracı değillerdi. Onlar daha çok müşavir (danışman) gibiydiler (Ögel, 1971: 92-93).

Türk devlet adamları, devlet idaresinde danışma kurumuna ilk çağdan itibaren yer vermişlerdir. Bu doğrultuda, devamlı şekilde bilge kişilerin görüş ve düşüncelerinden istifade etmeyi de ihmal etmemişlerdir (Taneri, 2015: 209).

Görüldüğü üzere, Göktürk Devleti'nde müstakil bir vezirlik müessesesi bulunmamaktaydı. Ancak, aşağıda Vezir Bilge Tonyukuk başlığı altında değineceğimiz üzere, onun ayguçılık görevi vezirliğe dair ipuçları barındırdığı gibi, abidesinden devlet işlerinde üstlendiğini öğrendiğimiz görevler onu vezir olarak adlandıranların yaklaşımındaki doğruluk payını kuvvetlendirmektedir.

1.4.3.1. Bilge Tonyukuk

Öncelikle ifade etmeliyiz ki, Bilge Tonyukuk kendisi hakkında kendi diktirdiği iki abidede de kişiliğini ve kimliğini ortaya koyacak yeterli bilgilere yer vermemiştir. Abidelerdeki birtakım ifadelerinden fikir sahibi olunabilse de, bunlar Bilge Tonyukuk gibi önemli bir şahsiyeti yeterince tanımamıza yetmemektedir (Aydın, 2019: 33).

Bilge Tonyukuk kendi adına diktirdiği abidenin ilk cümlesinde şu ifadelere yer vermektedir (Aydın, 2019: 29; Ergin, 2006: 65):

“Bilge Tonyukuk ben kendim Çin ilinde kılındım. Türk milleti Çine tâbi idi.” (III, I, T, B, 1. s.)

Ömrünün belirli bir kısmını geçirdiği Çin'in kültür çevresinde yetişen ve eğitimini orada alan Bilge Tonyukuk, Çinliler'i yakından tanıma fırsatı bulmuş ve onların temel özelliklerini yakından görerek tespit etme imkânı bulmuştur (Durmuş, 2019: 35).

Çin'de doğan ve Çin terbiyesinde yetişen Bilge Tonyukuk, buna rağmen hayatı boyunca kuvvetli bir “Türk Milliyetçisi” olmuştur (Kurat, 2002: 70).

Göktürk Devleti'nin danışmanı olan Tonyukuk bilge bir kişiydi. Gerçekten de o, son derece dikkatli bir gözlemci ve iyi bir düşünürdü. Akıllı, bilgili ve tecrübeli bir devlet adamı olarak asla hayallere kapılmayan, bıkmak ve yılmak nedir bilmeyen bir yapısı vardı. Umutsuzluktan umut çıkarmakta son derece yetenekliydi. Ona göre,

devlet için en büyük tehlike yakın tehlike idi. Bundan dolayı önce yakın tehlikeler hedef alınmalı ve bu tehlikeler bertaraf edilmeliydi (Koca, 2002: 830).

Bilge Tonyukuk'un düşüncelerinin çoğu tecrübenin ürünü olan bilgilere dayanmaktaydı. O, problemlerin büyümeden, dal budak salmadan daha kolay çözülebileceğine inanıyordu. Bundan dolayı Bilge Tonyukuk, abidesinde düşünce ve faaliyetlerinin temel ilkesini şöyle açıklıyor (Koca, 2002: 830; Ergin, 2006: 69):

“...Yufka olanın delinmesi kolay imiş, ince olanı kırmak kolay. Yufka kalın olsa delinmesi zor imiş. İnce yoğun olsa kırmak zor imiş...” (III, I. T, G, 6 ve 7. s.)

Bilge Tonyukuk Abidesinde dikkati çeken önemli bir husus da her işte, her olayda ve mücadelede kendini ön plana çıkarmasıdır. Devletin kuruluşu ve gelişmesinde vermiş olduğu katkılarının önemini vurgulayarak, bunların göz ardı edilmemesini isteyen bir hava ile abidenin metnini kaleme almıştır (Aydın, 2019: 90).

Bilge Tonyukuk, en azından bugün için bilinen ilk Türk tarihçisidir. Göktürk Devleti'nin ilk kuruluşunu, kendisinin içinde yaşadığı olayları, tarihi ve toplumsal yapısı ile taşıdığı değer açısından, kendi döneminde yaşayanlara duyurduğu gibi gelecek nesillere de ulaştırmıştır (Öztürk, 1996: 31).

1.4.3.2. Tonyukuk Abidesi

Tonyukuk Abidesi'ni tek başına ele almanın yetersiz olacağı kanaatindeyiz. Bu nedenle öncelikle Orhun Abideleri'nin birincisi olan Kültigin Abidesi ve ikinci abidesi olan Bilge Kağan Abidesi hakkında çalışmamız kapsamında önemli gördüğümüz noktalara kısaca değindikten sonra, bu abidelerden üçüncüsü olan Tonyukuk Abidesine değineceğiz. Bu arada kaynaklarda, abidelerin dikiliş sırasına göre I. (Kültigin Abidesi), II. (Bilge Kağan Abidesi) ve III. (Tonyukuk Abidesi) olarak sıralandığı görüyoruz⁷.

⁷ Bu nedenle çalışmamızda, örneğin Kültigin Abidesi Güney Yüzü 3. Satırın gösterimi şu şekilde yapılmıştır: “I, G, 3. s.” İlk iki abideden farklı olarak Tonyukuk Abidesi iki taştan oluşmaktadır. Bu nedenle, örneğin Tonyukuk Abidesi II. Taş Batı Yüzü 3. Satırın gösterimi şu şekildedir: “III, II. T, B, 3. s.”

Orhun Abidelerine, Orhun Kitabeleri de denilir. Şüphesiz bunlar kitabedir. Ancak hem maddi bakımdan hem de manevi bakımdan bu kitabeler söz götürmez birer abidedirler. Yapıları da muhtevaları gibi abide hüviyetindedir. Bu nedenle, bunları en iyi ifade eden tabir Orhun Abideleridir (Ergin, 2006: XVII). Bunun yanında Orhun Yazıtları olarak da anılan abideler, eski Türkler tarafından ebedi, ölümsüz anlamındaki “bengü” kelimesinden yola çıkarak “bengü taş” veya “bengü kaya” olarak da anılırdı (Taneri, 2015: 225).

Orhun Abideleri II. Göktürk Kağanlığı döneminde yazılıp dikilen ve günümüze kadar ulaşan en eski ve çok değerli belgelerdir. Abidelerin Orhun ismiyle anılmasının nedeni, Orhun Nehrinin eski yatağının yakınında bulunmasından kaynaklanmaktadır. Bunlardan Tonyukuk Abidesi 720 ile 725 yılları arasında, Kültigin Abidesi 732 yılında ve Bilge Kağan Abidesi 735 yılında yazılmış ve dikilmiştir (Tekin, 1998: 10).

Kültigin Abidesi, ağabeyi Bilge Kağan tarafından Kültigin’in ölümü üzerine diktirilmiştir. Abidede konuşan ve olayları anlatan Bilge Kağan’dır. Bilge Kağan Abidesi ise, onun küçük oğlu Tengri Kağan tarafından diktirilmiştir. Bu abidede de konuşan ve olayları anlatan Bilge Kağan’dır. Her iki abideyi de, onların yeğeni Yolluğ Tigin taşlara kazımıştır. Bu iki abidenin de girişinde bir cümle ile dünya ve insanoğlunun yaratılışına değinilerek I. Göktürk Devleti’nin tarihi özetlenmiş, ardından II. Göktürk Devleti’nin kuruluşundan Kültigin’in 731 yılındaki vefatına kadar geçen olaylar anlatılmıştır (Tekin, 1998: 13).

Esasında Bilge Kağan Abidesinin kuzey yüzünün ilk 8 satırı ile Kültigin Abidesinin güney yüzü, doğu yüzünün 2-24 satırları ise Kültigin Abidesinin doğu yüzünün mukabil satırlarına benzemektedir. Bilge Kağan Abidesinde, Kültigin Abidesinden farklı olarak Kültigin’in ölümünden sonraki olaylar eklenmiştir (Ergin, 2006: XIX).

Bilge Tonyukuk ise, II. Göktürk Devleti’nin kuruluşundan itibaren kendi yaşantısını ve tanıştığı olduğu olayları iki taş üzerine yazdırmıştır. Birinci taş üzerinde 35, ikinci taş üzerinde 27 olmak üzere toplam 62 satırdan oluşmaktadır (Ergin, 2006:

XX; Tekin, 1998: 13). İkinci taş üzerindeki yazılarda aşınmanın daha fazla olması nedeniyle, bu taştaki yazılar düzensizdir (Ergin, 2006: XX; Öztürk, 1996: 29).

Bu abidenin metni bizzat Bilge Tonyukuk tarafından hazırlanmıştır. Kendi yönetiminde, Türk sanatkarlara bu metinleri iki taş üzerine yazdırmıştır⁸. Metinde kendisi konuşan Bilge Tonyukuk, genellikle yaptıklarını anlatmaktadır. Türk adının ilk kez şuurlu olarak onun abidesinde kullanılmış olması, Türk düşünce tarihi açısından onu oldukça önemli kılmaktadır (Öztürk, 1996: 29-30).

II. Göktürk Devleti'nin büyük devlet adamı olan vezir Bilge Tonyukuk tarafından diktirilen abidede, o döneme ait tarihi hadiseler, bağımsızlık için çekilen sıkıntılar, verilen mücadeleler ve kazanılan başarılarında Bilge Tonyukuk'un etkisi anlatılmaktadır (Kaçalın, 2007: 391).

Bilge Tonyukuk, İlteriş ve Kapgan kağanları kendisinin tahta oturttuğunu, onlarla birlikte devletin devlet, milletin de millet olduğunu belirtir. Tonyukuk'un duygu ve düşüncelerini ifade ederken edebî dilin imkânlarından yararlandığı görülür. Birinci abidenin batı yüzünde Bilge Tonyukuk'un mensup olduğu boyun damgası vardır (Kaçalın, 2007: 391).

1.4.3.3. Vezir Bilge Tonyukuk

İlteriş kağan Çin'e karşı isyan ederek istiklal mücadelesine giriştiğinde, muhtemelen Bilge Tonyukuk'u tanıyordu ve bu yolda kendisiyle beraber olmasını bizzat istemişti. Belki de mücadele fikrini birlikte görüşüp geliştirmişlerdi. Bilge Tonyukuk Abidesinde bu durum şöyle ifade ediliyor (Öztürk, 1996: 27; Ergin, 2006: 65):

“...Katıl dedi. Katılanı ben idim. Bilge Tonyukuk...” (III, I. T, B, 5. s.)

Bu ifade açıkça İlteriş kağanın Bilge Tonyukuk'un kendisiyle beraber hareket etmesini istediğini ortaya koyuyor. İlteriş'in kağan olması fikrinin de Bilge

⁸ “...Türk Bilge Kağanı ilinde yazdırdım. Ben Bilge Tonyukuk.” (Ergin, 2006: 81) (III, II. T, D, 7 ve 8. s.)

Tonyukuk'tan çıktığını gösteren bir ifadeye, yukarıdaki ifadeden hemen sonra abidesinde yer veriyor (Öztürk, 1996: 28; Ergin, 2006: 65, 67):

“Kağan mı kılayım, dedim. Düşündüm. Zayıf boğa ve semiz boğa arkada tekme atsa; semiz boğa, zayıf boğa olduğu bilinmezmiş derler diyip, öyle düşündüm. Ondan sonra Tanrı bilgi vermediği için kendim bizzat kağan kıldım...” (III, I. T, B, 5. ve 6. s.)

Bağımsızlığın kazanılması ve devletin kurulmasında birinci derecede rol oynayan Bilge Tonyukuk, “ayguç” olarak tayin edildi. Askerî ve diplomatik işlerin düzenlenmesi görevi de ona verilmişti (Kafesoğlu, 2015: 110).

Tonyukuk kendi adına diktirdiği abidesinde, on bir kez adının önünde “Bilge⁹” unvanını kullanmıştır. Bir kez de kendisinden “Bilge Tonyukuk Boyla Baga Tarkan¹⁰” diye bahsetmiştir. Ayrıca Bilge Kağan Abidesinin güney yüzü 14. satırında “Tonyukuk Boyla Baga Tarkan¹¹” olarak anılmıştır (Aydın, 2019: 69).

Askerî unvanlardan olan “Boyla”, “Baga” ve “Tarkan” unvanlarını bir kez arka arkaya sıralayarak kullanmasına rağmen, “Bilge” unvanını ısrarla kullanması tesadüfi değildir. “Bilge” unvanının bilgili ve akil kimse anlamlarından hareket ederek, devlet yönetimi ve idarî açıdan önemli biri olduğunu ifade etmek amacıyla olduğu söylenebilir (Aydın, 2019: 71).

Devletin kurulması sürecinde, en başından İleriş kağan ile birlikte hareket eden Bilge Tonyukuk'un kağandan sonra en yetkili kişi olması doğal bir durumdur. Ona verilen önemli unvan olan “ayguç” kelimesinin kesin karşılığını vermek güç olsa da, tercümelerde “vezir” olarak verilmektedir¹² (Öztürk, 1996: 28).

Göktürk veziri Bilge Tonyukuk, kendisinin İleriş Kağan için hem ayguç'lık, hem de yağıcılık (yani ordu komutanlığı) yaptığını iftiharla belirtmektedir (Genç, 1981: 247; Ergin, 2006: 79):

⁹ III, I. T, B, 1 ve 5. s.; G, 8 ve 10. s.; K, 7 ve 10. s. ile III, II. T, B, 2. s.; G, 3. s.; D, 8. s.; K, 1 ve 3. s. (Ergin, 2006: 65, 69, 75, 77, 79, 81).

¹⁰ III, I. T, B, 6. s. (Ergin, 2006: 67).

¹¹ II, G, 14. s. (Ergin, 2006: 55).

¹² Ayguç kelimesine karşılık olarak birçok yakıştırma yapılmıştır. Bunlardan bazıları; başbakan, toy başkanı (Kafesoğlu, 2015: 110), müşavir (Ergin, 2006: 67), vezir (Ögel, 1971: 92)'dir.

“İltiriş Kağan bilici olduğu için, cesur olduğu için, Çine karşı on yedi defa savaştı, Kıtaya karşı yedi defa savaştı, Oğuz karşı beş defa savaştı. Onlarda müşaviri yine bizzat ben idim, kumandanı yine bizzat ben idim¹³...” (III, II. T, G, 4, 5 ve 6. s.)

Hanedan soyundan olmamakla birlikte, devletin işleyişinde Bilge Tonyukuk vazgeçilmez bir simaydı (Aydın, 2019: 86). Devletin idaresi, teşkilatlandırma ve askerî işlerde kağanın başmüşaviri sıfatıyla Bilge Tonyukuk’un önemli yardımları olmuştur. Yeni kurulan Türk devletini (II. Göktürk Devleti) ayakta tutabilmek için kağanın ve vezirinin önemli uğraşlar verdiklerini, hem kendilerine baş eğmeyen Türk “urug”larıyla hem de Çin ve diğer yabancı devletlerle zorlu mücadelelere giriştiklerini görüyoruz (Kurat, 2002: 64-65).

Önemli meselelerde karar vermek vezirin elinde olan bir şey değildi. İcra ve karar verme konusunda yetki kağandıydı. Bu nedenle vezir her konuda kağanına “ötünür” yani durumu arzeder, kağan da vezirin ötüdüğü “ötünç” ünü dinler ve dileğini işitiverirdi (Ögel, 1971: 93). Nitekim Bilge Tonyukuk Göktürkler’in düşmanlarıyla ilgili konuları kağanına arz ettiğini (ötüdüğünü) ve kağanının onu ordu sevk etme konusunda tam yetkili kıldığını şöyle ifade etmiştir (Ergin, 2006: 69):

“Kağanım benim kendimin Bilge Tonyukukun arz ettiği maruzatımı işiti verdi. Gönlünce sevk et didi...” (III, I. T, G, 8. S.)

Bilge Tonyukuk üstlendiği görev dolayısıyla kendisini Türk milletine karşı sorumlu hissediyordu. Göktürkler’e karşı Oğuz, Kıtay ve Çin’in birleşerek harekete geçeceği haberini getiren casusun sözlerinden sonra kullandığı cümle dikkat çekicidir (Ergin, 2006: 69):

“O sözü işitip gece uyuyacağım gelmedi, gündüz oturacağım gelmedi...” (III, I. T, G, 5. s.)

Ayrıca Göktürkler’e karşı birleşerek harekete geçmek niyetinde olanların, Göktürkler’in kendileri için önemli bir tehlike olduklarını ve onlara karşı ordu sevk etmedikleri takdirde, Göktürkler’in kendilerini, kağanlarının ve kağanın müşavirinin bilgili olması nedeniyle öldüreceklerini söylediklerini işittiğini söyleyen Bilge

¹³ Benzer ifadeleri birinci tahta şu şekildedir (Ergin, 2006: 67): “...İltiriş Kağan olunca güneyde Çini, doğuda Kıtayı, kuzeyde Oğuz’u pek çok öldürdü. Bilicisi, yardımcısı bizzat bendim...” (III, I. T, B, 7. s.)

Tonyukuk, onların dilinden kağandan sonra kendisinin önemini şu sözlerle anlatmıştır (Ergin, 2006: 67, 71, 73, 75):

“...kağanı cesur imiş; müşaviri bilici imiş; o iki kişi var olursa seni, Çini öldürecek derim...” (III, I. T, G, 3. s.)

“...Ona karşı ordu sevk etmezsek, ne zaman bir şey olsa o bizi kağanı kahraman imiş, müşaviri bilici imiş ne zaman bir şey olsa öldürecektir...” (III, I. T, D, 3 ve 4. s.)

“...kağanı kahraman imiş, müşaviri bilici imiş ne zaman bir şey olsa bizi öldürecektir derim...” (III, I. T, K, 5 ve 6. s.)

Hükümdarın özel muhafız kıtaları dışında kalan merkez ordularının başında, barış zamanında, yüksek bir devlet adamı bulunurdu. Göktürkler’de Kültigin’e kadar Bilge Tonyukuk merkez ordusunun başında olmuştur (Kafesoğlu, 2015: 271).

Bilge Kağan başa geçip devleti derleyip toparladıktan sonra Çin’e sefere çıkmak istemişti. Ancak Bilge Tonyukuk buna karşı çıktı. Çin’in hem cesur bir imparatoru olduğunu hem de uzun süredir barış içinde yaşamaları ve yılların da bereketli gitmesi nedeniyle Çin ordusunun güçlü olduğunu; buna karşılık Türk ordusu yeni tanzim edilmiş olmakla henüz böyle bir sefere çıkmaya hazır olmadığını söyledi. Bilge Kağan Tonyukuk’a kulak vermiş ve ordusu güçleninceye kadar Çin’e sefer açmamıştır (Kurat, 2002: 70-71).

Bilge Tonyukuk’un ifadelerinden anlaşıldığına göre, kağandan sonra “budun” un en yetkilisi odur. Hem devlet adamı hem bilgin, bunun yanında bir başbuğ ve bir alp’tir. Bilge Tonyukuk devlet idaresi içindeki görevlerini hayatı boyunca devam ettirmiştir (Öztürk, 1996: 28).

Onun cesaretini, askerî dehasını ve yönetim becerisini abidesindeki ifadelerinden açıkça anlayabiliriz. Habercinin kendilerine karşı yüz bin asker toplandığını söylemesi üzerine, yanındaki beyler bu durumdan çekinerek geri çekilmek istemişlerdi. Bunun üzerine Bilge Tonyukuk beylere şöyle seslenmiştir (Ergin, 2006: 77):

“...Tanrı, Umay İlahe, mukaddes yer, su üzerine çökü verdi her halde. Niye kaçıyorsunuz? Çok diye niye korkuyoruz? Az diye ne kendimizi hor görelim? Hücum

edelim dedim. Hücüm ettik, yağma ettik...Tanrı lütfettiği için, çok diye korkmadık, savaştık..." (III, II. T, B, 3, 4, 5 ve 6. s.)

Diğer taraftan Bilge Tonyukuk'un yapılamayanı yapma gayretinde olduğunu söyleyebiliriz. Cesur, bilgili, askerî deha olduğu kadar, kararlılığıyla eskilerin başaramadığını yapmak için liderlik ve öncülük ettiğini görüyoruz (Ergin, 2006: 71):

"İki bin idik. İki ordumuz oldu. Türk milleti kılınalı, Türk kağanı oturalı Şantug şehrine, denize ulaşmış olan yok imiş. Kağanıma arz edip ordu gönderdim. Şantug şehrine, denize ulaştırdım..." (III, I. T, D, 1 ve 2. s.)

Vefatından sonra onun soyundan sayısız devlet adamı yetişmiştir. Bunların pek çoğu, Uygurlar'da ve Cengiz Han zamanında vezir (ayguç) görevini üstlendiler (Turan, 1995: 22; Taneri, 2015: 207).

Bilge Tonyukuk'un müşavirliğinin yanında (Ögel, 1971: 92-93), gerek askerî ve diplomatik işler konusunda yetkilerinin bulunması (Kafesoğlu, 2015: 110), gerekse ordu komutanlığı yetkisinin bulunması (Genç, 1981: 247) onu kendinden önceki ayguç unvanlı kişilerden ayırmaktadır. O halk arasından çıkmış ilk vezirdir diyebiliriz (Durmuş, 2019: 36).

Dolayısıyla, II. Göktürk Devleti'nin kuruluşunda ve teşkilatlanmasında önemli etkisi olan Bilge Tonyukuk, bu devlette vezirlik görevinde bulunmuştur diyebiliriz. Onun vezirlik görevi yaptığını kendi diktirdiği abidesinde anlattıklarından ve onun hakkındaki diğer kayıtlardan anlıyoruz. Ancak Göktürkler'de bildiğimiz anlamda vezirlik müessesesi bulunmadığı için, onun vezirliğinin mahiyeti daha çok danışmanlık, müşavirlik şeklinde olmuştur. Fakat bu onun icrai yetkiler kullandığı gerçeğini değiştirmez. Göktürkler'de ondan başka vezirlik yapan bir kimse bulunduğu dair bir kayıt, en azından henüz bulunmamaktadır. Dolayısıyla Göktürkler'de vezirliğin ortaya çıkışı, Bilge Tonyukuk'un kişiliği ve bilgeliğinden kaynaklanmakta olup, kurumsal bir mahiyette değildir. Bu nedenle, Göktürkler'de vezirliğin Bilge Tonyukuk'un ayguç olmasıyla başlayıp, onun ölümüyle son bulduğunu söyleyebiliriz. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere, zaten onun vefatından kısa bir süre sonra Göktürkler yıkılmıştır.

1.5. İslâm Devleti'nde Vezirlik Müessesesi

İslâm Devleti'nde vezirlik müessesesini ele almadan önce, İslâm Devleti ve onun teşkilat yapısını ele almamız yerinde olacaktır. Çünkü bu önemli müessesenin nasıl bir konumda olduğunu anlayabilmemiz, genel hatlarıyla da olsa bu devletin teşkilat yapısını bilmemiz sayesinde mümkün olacaktır.

1.5.1. İslâm Devleti ve Teşkilat Yapısı

Önce şehir devleti şeklinde başlayan, giderek sınırları genişleyen ve teşkilatlanan İslâm Devleti, ilk dönemlerden itibaren kuruluş ve teşkilatlanma, siyasî otoritenin oluşum ve gelişimi, hem Müslümanların kendi tecrübe ve birikimlerinden hem de komşu geleneklerden fazlaca etkilenecek oluşmuştur (Bardakoğlu, 2001: 22).

1.5.1.1. İslâm Devleti

Allah tarafından miladî 610 yılında Hz. Muhammed'e peygamberliğin verilmesiyle, İslâm dini Mekke'de ortaya çıkmıştır. Yeni dine Mekke'de yaşayanların önemli kısmı karşı çıkmış ve İslâm'ı kabul edenlere türlü zorluklar çıkarmışlardır. Bunun üzerine miladî 622 yılında Hz. Muhammed ve İslâm'ı kabul eden beraberindekiler (sahabeler) Medine'ye göç (hicret) ettiler. Medine'de farklı etnik unsurlar arasındaki karmaşık sosyal ilişkilerin düzenlenmesi gerektiğini gören Hz. Peygamber, şehrin yönetimi ile ilgili ilkelerin yanında şehirdeki farklı gruplar arasında karşılıklı hak ve yükümlülükleri düzenleyen bir belge olan "Medine Vesikası"nı hazırlamıştır. Böylece Medine'de ilk İslâm Devleti kurulmuş ve hazırlanan bu belge de İslâm Devleti'nin ilk anayasası olarak kabul edilmiştir (Karatepe, 2004: 22-24).

İslâmiyet'e göre devlet amaç değil, bir araçtır (Hamîdullah, 2003: 871). Hatta İslâmiyet'te devletin gerekli olup olmadığı konusu tartışılmış, neticede gerekli ve hatta İslâm'ın hayatta kalması için bir zorunluluk olarak görülmüştür (İnalçık, 2000: 164). İslâm anlayışında devlet, bir yandan insanlar için sosyal hayatın doğal bir sonucu, diğer taraftan da hukukun uygulanabilmesinin bir teminatıdır. Yani devlet hem sosyolojik bir olgu hem de hukukî bir zarurettir (Baltacı, 2010: 85).

1.5.1.2. İslâm Devleti'nde Yönetim

İslâm dini, ne Kur'an-ı Kerim'de ne de sünnette belirli bir devlet veya yönetim biçimini ortaya koymamıştır. Evrensel bir din olarak, zamanla eskimeye mahkûm olacak formel ilkeler getirmek yerine, esnekliği sağlayan temel ve genel ilkeler belirlemekle yetinmiştir (Niyazi, 2010: 39,46; Bardakoğlu, 2001: 22). Bunun yanında İslâmiyet'te hâkimiyet yalnız Allah'ındır ve insan ancak onun naibidir ve emanetinden mesuldür. İnsan, Allah'ın iradesine yani Kur'an-ı Kerim'e göre devleti yönetmelidir (Hamîdullah, 2003: 880-881). Bu nedenle İslâmiyet'te, emanetin ehline verilmesine özel önem verilmiştir. Halifelikten en alt rütbeli memuriyetlere kadar liyakatli olanlar göreve getirilmesi gerektiği belirtilmiştir (Niyazi, 2010: 173-174).

İslâmiyet'in temel ilkeler belirlemek dışında belli bir yönetim biçimini zorunlu kılmaması, bugüne kadar kurulan İslâm devletlerinin büyük kısmının birbirine benzemesiyle birlikte, farklı müessese ve idarî yapılarının oluşması sonucunu doğurmuştur. Çalışmamızın kapsamı gereği, İslâm devletlerinde ortaya çıkan tüm yönetim şekillerini ve müesseseleri incelemek mümkün olmadığı için, sırasıyla Hz. Peygamber döneminden başlayarak Hulefa-i Raşidin dönemi, Emeviler dönemi ve Abbasiler döneminden kısaca bahsederek, halifelik, şûra ve dîvan kurumunu bu dönem ve devletler üzerinden değerlendirmeye çalışılacaktır.

1.5.1.2.1. Hz. Peygamber Dönemi (622-632)

Hz. Peygamber Mekke'de yaşarken çevresinde bir cemaat teşekkül ettiği halde, gerçek anlamda bir devlet kurulmadı. Ancak hicretten sonra Medine'de bütün halk onun başkanlığını tanıdı. O, burada bir site devletin başkanı oldu (Kayaoğlu, 1985: 19). Hz. Peygamber, İslâm'a davet ederek ve Müslümanları eğiterek dini öğretmenin yanında, devlet başkanı olarak din ve dünya işlerini Allah'ın iradesine uygun şekilde yönetmiştir (Karatepe, 2004: 33; Baltacı, 2010: 87).

Hz. Peygamber hayatın her alanında yetkisi olan bir devlet başkanıydı. (Kayaoğlu, 1985: 19-20). Hz. Peygamber yargı işleri, ordu komutanlığı gibi birçok kamu görevinin başında bulunuyordu (Karatepe, 2004: 24). Henüz Kur'an vahyinin tamamlanmadığı bir dönemde ortaya çıkan İslâm Devleti, gelmeye devam eden

Kur'an ayetleri, Hz. Peygamber'in sünneti ve halkın taleplerine göre teşekkül etmiştir (Baltacı, 2010: 84).

1.5.1.2.2. Dört Halife (Hulefa-i Raşidin) Dönemi (632-661)

Hz. Peygamberin vefatından sonra ortaya çıkan bir kurum olan hilafet¹⁴, Allah adına yönetmeyi değil, Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamberin sünneti çerçevesinde ümmet adına yönetim işlerini görmeyi ifade eder (Niyazi, 2010: 39,46). Hz. Peygamber kendisinden sonrası için halife seçmemiştir. Hz. Ebu Bekir Hz. Ömer'in ön ayak olmasıyla ve diğerlerinin de biatıyla ilk halife olmuştur. Daha sonra sırasıyla Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali halife olmuştur (Niyazi, 2017: 80-81).

Hz. Peygamber'in vefatından sonra kısa bir bocalama dönemi geçiren İslâm toplumu, ilk halife Hz. Ebubekir tarafından gelişme yoluna sokulmuştur (Üçok vd., 2002: 141). İlk halife olan Hz. Ebubekir'in hilafeti iki yıl sürmüştü. Daha sonra halife olan Hz. Ömer döneminde devletin malî organizasyonu ile ilgili işler söz konusu olunca dîvan teşkilatı oluşturuldu. Ayrıca Hz. Ömer, birçok idarî kurumun da öncüsü olmuştur (Kayaoğlu, 1985: 22, 24).

İlk dönem İslâm devletlerinde yasama, yürütme ve yargı erkleri devlet başkanı olan halifede toplanmıştır. Bu bakımdan dört halife, din ve devlet işlerini birlikte yürütmüştür (Karatepe, 2004: 40). Kamu yararını ve İslâm ilkelerini uygulamayı kendi kişisel menfaat ve arzularının üstünde tutan dört halife döneminde, devlet İslâm'a uygun bir şekilde yönetilmiştir. Dört halife döneminde uygulanan siyaset ve idarî faaliyetler, İslâm'ın ideal devlet anlayışının ve İslâm anayasa hukukunun en önemli kaynağı olmuştur (Karatepe, 2004: 25).

1.5.1.2.3. Emeviler Dönemi (661-750)

Emeviler dönemi, Hulefa-i Raşidin dönemini takiben 14 halifenin başa geçerek toplam 89 yıl hüküm sürdüğü bir dönemdir (Yazıcı, 1992: 2). 750 yılına

¹⁴ Hilâfet kelimesinin lûgat manası, "bir kimseden sonra gelip, onun yerine geçmek, temsil etmek" demektir. Halife de, "yerine geçen, temsil eden, peşinden gelen" manalarında aynı kökten isimdir. Genel olarak halife kelimesi benimsenmiş olmakla birlikte, İslâm'da devlet başkanı sultan, reis, imam, melik gibi farklı şekillerde isimlendirilmiştir (Niyazi, 2010: 53).

kadar egemenliğini sürdüren Emeviler döneminde İslâm Devleti hızla büyüyerek geniş alanlara yayıldı. Buna paralel olarak devlet kurumları gelişti. Fakat bu gelişme, ülke sınırlarının gelişmesi kadar hızlı olmadı. Bunun nedeni, Emevi halifelerinin eski Arap gelenek ve göreneklerine bağlı kalarak, evrensel bir hükümdar olmak yerine, Arap kabile şefi gibi davranmayı tercih etmelerinden kaynaklanmaktadır. Hatta bu devlet, birçok bilim adamı tarafından tam bir Arap devleti olarak tanımlanmıştır. İslâm kuralları dışına çıkan uygulamaları nedeniyle bu döneme yönelik eleştiriler yapılmıştır (Üçok vd., 2002: 141)

İslâmî yönden eleştirilen Emeviler'in ilk hükümdarı Muaviye, devletin teşkilatlanmasını ve merkezi bir otorite kurulmasını sağlamıştır (Yazıcı, 1992: 3,6). Muaviye'nin kendisinden sonra oğlu Yezid'i halife tayin etmesiyle, hilafet makamında soy geleneği başlamıştır Muaviye'nin halife olmasıyla başlayan Emeviler dönemi, devlet yönetiminde baskıcı ve otoriter uygulamalara sahne olmuştur¹⁵ (Karatepe, 2004: 41-42). Diğer taraftan, Emeviler döneminde devlet teşkilatlanması alanında önemli adımlar atılmıştır. Emeviler dîvan kurumunu geliştirmiş, devletin çeşitli işlerinin yönetildiği kurumlar haline getirmiştir (Mumcu, 1986: 12).

1.5.1.2.4. Abbasiler Dönemi (750-1258)

İslâm dünyasında Abbasiler'in yönetimi ele geçirmesiyle idarî, askerî, siyasî ve ilmî sahalarda önemli değişiklikler olmuş, Abbasiler'in iktidara geldikleri 750 yılı, İslâm tarihinin en önemli dönüm noktalarından birini teşkil etmiştir. Abbasiler hilafeti ele geçirdiklerinde, genellikle Emeviler'in temsil ettiği "mülk-devlet" yerine, dine dayalı devlet şeklinde gerçek halifelik fikir ve idealini temsil eden kimseler olarak görüldüler (Yıldız, 1988: 31).

Emeviler'in sadece İslâm toplumunun başında dünyevi bir lider olmalarına karşılık, Abbasi halifeleri, Hz. Peygamber'in mübarek mirasına da veraset yolu ile sahip olan ruhanî bir lider sıfatını taşıyorlardı. Bu nedenle dünyevî sıfatları, sırf bu

¹⁵ Ancak diğer Emevi halifelerinin aksine âdil bir yönetim sergilemeye çalışan Ömer İbn Abdülaziz dönemi, olumlu yönleriyle ön plana çıkan bir istisna olmuştur (Yazıcı, 1992: 3-4).

ruhanî kudrete dayandığı için, maddî bakımdan en zayıf düştükleri zamanlarda bile, ruhanî hâkimiyetleri konumunu muhafaza etmiştir (Barthold ve Köprülü, 1984: 138).

Başlangıçta çok güçlü ve ileri bir devlet olan Abbasi Devleti'nde, İslâm topraklarının genişlemesi ve farklı toplulukların Müslüman olması dolayısıyla Arap hâkimiyeti azalmış, Arap olmayan diğer Müslüman topluluklar devlette söz sahibi olmaya başlamış ve böylece Abbasi halifelerinin başlangıçtaki güçleri azalarak önce İranlılar'ın sonra da Türkler'in etkili olduğu dönem başlamıştır (Üçok vd., 2002: 142). Siyasî güç Büveyhoğulları ve Selçuklular'a geçince, halife yalnızca dînî iktidar sahibi olarak kaldı. Halifelik Osmanlı Devleti'ne geçinceye kadar temsilî bir makam olarak varlığını sürdürdü (Karatepe, 2004: 42).

1.5.1.3. İslâm Devleti'nin Teşkilat Yapısı

İslâm dini belli bir devlet biçimi ve yönetim anlayışı ortaya koymamakla birlikte, Kur'an-ı Kerim'de genel birtakım ilkeler belirlenmiştir. Bu ilkelerden öne çıkanlar; adalet, liyakat ve şûra (danışma) olarak sayılabilir. Bu ilkeler temelinde ve bu ilkelerin uygulanmasını ve devamını sağlayacak teşkilat yapısının kurulmasında gerekli olan müesseseler, İslâm devletleri tarafından her dönemde ihtiyaçlara göre vücuda getirilmiştir.

İslâm Devleti'nin, temeli ilahi hükümlere dayanan birçok müessesesi bulunmaktadır. Ancak açıkça ifade edilmelidir ki, İslâm medeniyeti ve müesseseleri sadece Kur'an ve sünnete dayalı müesseselerden oluşmamıştır. İslâm, kendinden önceki tüm medeni ve kültürel müesseselerin, kendisiyle çatışmayanlarından faydalanmıştır. Bu nedenle eski Yunan'dan Roma'ya, İran'dan Mısır ve Hint medeniyetlerine kadar birçok medeniyetten istifade etmiştir (Kazıcı, 1991: 16).

İslâm devletinin üst düzey organları “devlet başkanı-halife”, “danışma (şûra) meclisi” ve “dîvan”dır. İslâmiyet'te erkler ayrımı prensibi bulunmadığından dolayı bu organlar arasında “yasama”, “yürütme” ve “yargı” görevi yapanlar diye bir ayrım yapılmamıştır (Karatepe, 2004: 31-32). Çalışmamızda, İslâm Devleti'nde “halifelik”, “şûra” ve “dîvan” kurumu ile kendine has özellikler barındıran bir dîvan olan “mezalim dîvanı”nı ele alacağız.

1.5.1.3.1. Hükümdar (Halife)

Sözlükte “birinin yerine geçmek, bir kimseden sonra gelip onun yerini almak, birinin ardından gelmek/gitmek, yerini doldurmak, vekâlet ya da temsil etmek” gibi anlamlar taşıyan hilafet kavramı, terim olarak İslâm devletlerinde Hz. Peygamber’den sonraki devlet başkanlığı kurumuna karşılık gelmektedir. Halife de (çoğulu hulefa, halaiif) “birinin yerine geçen, onu temsil eden kişi” demektir ve devlet başkanı için kullanılmaktadır (Avcı, 1998: 539).

Hz. Peygamber’in vefatından hemen sonra ortaya çıkan halifelik, asırlarca İslâm toplumunun düşünsel, yönetsel, sosyal ve siyasî gelişmesinde önemli rol oynayan bir müessese olmuştur. Kendisiyle ilgili siyasî bazı mezheplerin doğmasına neden olan bu önemli müessese, aynı zamanda Müslümanların bir bayrak altında toplanarak siyasî birlik kurmalarını sağlamıştır (Kazıcı, 1991: 25). Hristiyanlarda olduğu gibi Tanrısal iradenin değil Hz. Peygamberin vekili olan halife, başlarda ileri gelenlerin oylarıyla belirlenirken, Emeviler’le birlikte saltanat usulü başlamıştır (Ortaylı, 2008: 57; el-Mâverdi, 1976: 19; Zeydan, 2012: 162).

Esasında İslâm Devleti’nde hükümdarların görevleri, Allah’ın emirleri (Kur’an-ı Kerim) ile Hz. Peygamberin söz ve uygulamalarına (Sünnet) uygun şekilde yönetmektir. Güncel problemler konusunda ise Kur’an ve Sünnet ile çelişmeyecek şekilde İslâm âlimlerinin görüşleriyle (icma) veya kıyas yoluyla meselelerin çözümü yoluna gidilmiştir. Yani İslâm devlet başkanının asıl görevi, İslâm’ın ilke ve prensiplerine uygun olarak ülkeyi yönetmektir (Niyazi, 2017: 55-56).

Hilafet, İslâmiyet’e has bir idare biçimidir. Hem dünyevi hem de ahirete ilişkin işlerin halk tarafından uygulanmasını sağlayan bir idare şekli olarak hilafet, dünyadaki diğer hükümdarlık, sultanlık, padişahlık, krallık ve imparatorluk gibi müesseselerden ayrılmaktadır. Çünkü, halifenin emir ve yasakları ancak dinin kuralları içerisinde olabilir. Yani halifelik sınırsız yetkileri olan bir hükümdarlık değil, dinin emir ve yasakları ile sınırlanmış, açıkça hüküm bulunmayan alanlarda ise dinin temel hükümlerine ters düşmeyecek kararları alabilme kudretine sahip bir konumdadır (Kazıcı, 1991: 25; Zeydan, 2012: 165).

İslâm tarihinde Hz. Ebû Bekir ile başlayan halifelik Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'den sonra Emeviler'e geçmiştir. 661-750 arasında 14 halife (Emeviler); 750-1258 arasında 37 halife (Abbâsiler); 928-1012 arasında Endülüs Emevileri'nde 9 halife; 909-1171 arasında Fatımîler'de 14 halife; 1512-1924 arasında ise Osmanlı Devleti'nde 29 halife bulunmuştur (Baltacı, 2010: 89).

1.5.1.3.2. Şûra (Danışma) Meclisi

İslâm yönetim sisteminde önemli bir konu da “şûra¹⁶” ile ilgilidir. İslâmiyet, devlet yönetiminde yapılan işlerin danışma ile yapılmasını öngörmüştür. Bunun emir mi yoksa tavsiye niteliğinde mi olduğu konusunda farklı düşünceler ortaya atılmıştır. Hangi yaklaşım doğru olursa olsun, Kur'an bu müesseseye çok önem vermiştir (Cin ve Akgündüz, 1995: 149-150).

Şûra Meclisi, İslâm Devleti'nde egemenliğinin kullanılmasında, devlet başkanından sonra gelen ikinci önemli siyasî organdır. İslâm'da şûra anlayışı, Kur'an ve sünnete dayanmaktadır. Şûra Suresi'nde “Onların işleri aralarında danışma ile (Kur'an-ı Kerim: 42/38)” denilerek, işlerini danışma ile yapanlar övülmüştür¹⁷ (Alodalı, 2010: 31-32).

Şûra Meclisi, devlet ve millet işlerinin görüşüldüğü, yönetenlerle yönetilenlerin karşılıklı düşünce ve görüşlerini açıkladıkları, halifeye veya hükümdara yardımcı olan, ehliyetli kişilerin görüşüne başvurarak insanlar için en faydalı olanın karara bağlandığı meclistir (Alodalı, 2010: 32). Bu doğrultuda şûra, devlet yönetiminde askerî, siyasî, kamu düzeni ve genel menfaatler gibi gerekli her konuda yapılmaktadır (Niyazi, 2010: 173). Alodalı (2010: 32) şûra meclislerini, oluşumu, işlevi ve bu işlevleri yerine getirirken kullandığı mekanizmalar itibarıyla, günümüz kamu yönetimine hâkim olan anlayışlardan biri olan yönetişime benzetmektedir.

¹⁶ Arapçada; danışmak, istişâre etmek, meşverette bulunmak ve istişârenin yapıldığı yer anlamına gelmektedir (Alodalı, 2010: 32).

¹⁷ Kur'an-ı Kerim'de şûra'ya ilişkin âyet-i kerimelerden bazıları şunlardır: 2/283 (el-Bakara), 4/58,135 (en-Nisâ), 5/8,42 (el-Mâide), 11/113 (Hûd), 38/26 (es-Sa'd), 42/15 (eş-Şûrâ), 49/9 (el-Hucûrat) vb.

1.5.1.3.3. Dîvan Teşkilatı ve Dîvan-ı Mezalim

İslâm Devleti'ndeki bir diğer önemli kurum olan dîvan ise, devlete ait malların kayıtlarının tutulduğu, yapılan işlere ve bu işlerde çalıştırılan memur ve askerlere ait kayıtların tutulduğu yer demektir. İran'da görülen bu kurum örnek alınarak Hz. Ömer döneminde, devletin halka yaptığı yardımların ve gelir-giderlerin kayıt altına alınması amacıyla bu kayıtların tutulduğu bir kurum olarak oluşturulmuştur (el-Maverdi, 1976: 225-226; Zeydan, 2012: 161). Dîvan kavramı, Abbasiler'den itibaren ve daha sonraki tüm İslâm devletlerinde de kabul görmüştür (Uzunçarşılı, 1988: 5).

İslâm yönetim geleneğine Hz. Ömer ile giren dîvan müessesesi, ilerleyen dönemlerde ve özellikle Abbasiler'de devletin idarî, siyasî ve ekonomik gelişmesine paralel olarak gelişim ve artış göstermiştir (Kazıcı, 1991: 95,96). Abbasiler, Emevi dîvan sistemini geliştirip yaygınlaştırarak, vezirlik müessesesi aracılığıyla merkezi bir bürokratik yönetim sağladılar (ed-Duri, 1994: 379). Çeşitli devlet işlerini yönetmek için; devletin iktisadi işleriyle uğraşan "Harac Dîvanı", zekât işlerini düzenleyen "Dîvanü's-Sadaka", askerî işleri gören "Dîvan ül-Ceyş", malî işleri denetleyen "Dîvanü'z-Zimam", posta ve istihbarat ile ilgili işleri yöneten "Dîvan'ül-Berid", devletin bürokratik iş ve işlemlerini yöneten "Dîvanü'r-Resail" ve devletin önemli işlerinin görüşülüp karara bağlandığı "Dîvanü's-Sırrı" gibi pek çok dîvan oluşturulmuştur. Bunlardan Dîvanü'r-Resail, devlet merkezinin temel kurumu olarak Osmanlı Devleti dışındaki tüm İslâm devletlerinde Dîvanü'l-İnşa adıyla yer almıştır (Barthold ve Köprülü, 1984: 118-122; Zeydan, 2012: 163-164). Bunlar dışında daha pek çok konuda ihtiyaçlara göre çeşitli dîvanlar oluşturulmuştur¹⁸.

Geleneksel devlet ve toplum sistemlerinde, haksızlıkların şikâyet edilebileceği son merci hükümdardı. Abbasiler'de de çeşitli konularda haksızlıklara uğrayanların başvurabileceği "Dîvan-ı Mezalim" adında merkezde bir dîvan bulunurdu (Ortaylı, 2008: 61). Yerelde kadıların verdikleri kararların adil olmadığı durumlarda da, son şikâyet mercii olarak bu dîvana başvurulurdu (Cin ve Akgündüz, 1995: 222). Zulme uğrayan kişilerin işlerine bakan Dîvan-ı Mezalim, bir tür

¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Ed-Duri, 1994: 377-381.

“yargıtay” ve “danıştay” mahiyetindedir. 14. Abbasi halifesi Mühtedi’ye kadar halifeler halkın şikâyetlerini bizzat dinlemişler, ondan sonra ise önce vezirler, sonra da “Kadı’l Kudat” adı verilen başkadılar Dîvan-ı Mezalim’de bu işlere bakmaya başlamışlardır (Üçok vd., 2002: 145).

1.5.2. Abbasi Devleti’nde Vezirlik Müessesesi

İslâm idare teşkilatında bulunan önemli müesseselerden biri de vezirliktir. İslâm Devleti’nde Abbasiler’e kadar, vezirlik unvanı ile anılan bir müessese bulunmamaktaydı. Hükümdarın vekili olarak devlet işlerini idare eden vezir, Hz. Peygamber, Raşid Halifeler ve Emeviler döneminde bulunmamaktaydı¹⁹ (Kazıcı, 1991: 69).

İslâm Devleti’nde birçok müessesenin kurucusu olan Abbasiler, vezirlik müessesesini Sasaniler’den almışlardır. Vezir, halifenin vekili ve idarenin başı olarak, zaman zaman “mezalim mahkemeleri” ne başkanlık etme, savaş kararı verme, devlet adına gerekli gördüğü harcamaları yapma, valileri tayin ve azletme yetkisine sahipti (Baltacı, 2010: 64). Ancak halife tarafından bizzat atanan memurları azletme yetkisi yoktu. Bunun yanında, halifenin istifası ve veliaht belirleme konusunda da herhangi bir salahiyeti bulunmamaktaydı (el-Maverdi, 1976: 29; Turan, 1995: 23; Uzunçarşılı, 1988: 6; Zeydan, 2012: 204-205).

Hilafet’in Abbasiler’e geçmesinden sonra devletin yükselmesi ve gelişmesine paralel olarak, devlet rütbelerinin önemi arttı. Bu arada vezirlik müessesesi doğdu ve halifenin vekili olarak devlet işleri vezire devredildi. Hem devletin malî işlerini yürüten hem de halifenin sırlarına vakıf olan vezirlik, önemli bir makam haline geldi. Daha doğrusu devlet makamlarının en büyüğü oldu (Zeydan, 2012: 201-202; İbn-i Haldûn, 2004: 327). İslâm devleti idare teşkilatında hilafetten sonra gelen bir makam

¹⁹ Çalışmanın birinci bölümünde, İslâm’ın ilk dönemlerinde vezir kelimesinin bilindiğini ve özellikle yardımcı anlamında kullanıldığına değinmiştik. Burada ise, belirtilen dönemde vezirliğin kurum olarak bulunmadığını ifade etmiş oluyoruz. İslâm Devleti’nde vezir unvanının ve vezirlik müessesesinin ortaya çıkışına ilişkin ayrıntılı bilgi ve farklı görüşler için bkz. Halil İbrahim Hançabay, Abbasiler Döneminde Vezirlik, Doktora Tezi, 2016, ss. 25-45; Refik Turan, Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1995, ss. 19-24; Fatih Yahya Ayaz, “Vezir”, TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 2013, ss. 79-82; Corci Zeydan, İslâm Uygarlıkları Tarihi, Cilt: 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, ss. 201-203; İbn-i Haldûn, Mukaddime, Cilt: 1, Çev. Halil Kendir, İmaj Yayınları, Yeni Şafak Kültür Armağanı, Ankara, 2004, ss. 325-329.

olarak doğan vezirlik, böylece gördüğü hizmet, kullandığı yetki ve yönetim bakımından hemen hemen hilafet ile eşit seviyeye gelmiştir (Kazıcı, 1991: 72).

Başlangıçta vezirlerin atanma usullerine dair kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Ancak onuncu yüzyılın (hicri 4. yüzyıl) başlarına ait birtakım kaynaklarda, halifenin vezirlik yapabilceğini düşündüğü kimselerden bir liste oluşturduğu ve güvendiği kişilere bu listeyi gösterdikten sonra vezir tayin ettiğine dair bilgiler bulunmaktadır (T. H., 1986: 310).

Abbasiler’de “vezâret-i tefviz” ve “vezâret-i tenfiz” olmak üzere iki grup vezir bulunmaktaydı. Birinci vezir (tefviz veziri) halifenin mührünü de taşır ve ona vekalet ederdi. İkinci grup vezirler (tenfiz vezirleri), sadece icradan sorumlu vezirlerdi (el-Maverdi, 1976: 26; Baltacı, 2010: 65; Köprülü, 2002: 38-39; Uzunçarşılı, 1988: 6; Zeydan, 2012: 204; İbn-i Haldun, 2004: 328).

Tenfiz vezirlerinin görevi, halifenin emirlerini uygulamaktan ibarettir. Bu vezirler halife ile halk arasında aracı olmak görevini yerine getirmekten başka bir şey yapmazlardı (Zeydan, 2012: 207; el-Maverdi, 1976: 30).

Vezirlerin yabancı menşeli olmaları, onların böyle önemli bir mevkiye gelmelerine engel olmamıştır. Zira yabancı menşeli de olsalar, bunlar uzun süredir Irak’ta yaşayan ailelerden olmaları sebebiyle yerli halka uyum sağlamışlardır (Turan, 1995: 23). İslâmiyet’te vezirlere güvenerek devlet idaresini onların eline bırakan ilk devlet olan Abbasiler, ilk vezirlerini İranlılar’dan seçmişlerdir. Bunların en meşhurları Bermekiler’dir. Bermekiler zamanla devletin gücünü tamamen ele geçirerek baskı ve zulüm yolunu seçince, halife Harun Reşid zamanında ortadan kaldırılmışlardır (Zeydan, 2012: 203; Ayaz, 2013: 80).

Abbasi vezirleri, idare teşkilatında yetişen kâtipler sınıfına mensup kişilerden seçilmiştir. Çünkü kâtipler, üslup ve yazı sanatında başarılı, arazi ölçme ve kıymet takdiri yapmayı bilen, hukukî ve malî konularda bilgili, gerektiğinde kadılık yapabilecek bilgi ve tecrübeye sahip kimselerdi. Hatta Abbasi halifeleri, genellikle vezir yapacakları kimseyi, vezirlik yapmış kimselerin oğullarından seçiyorlardı. Devletin ilk iki asrında oldukça önem verilen vezirlerin İslâm dinine sıkı sıkıya bağlı

olması prensibi, sonradan şeklen Müslüman olmanın yeterli olduğu bir duruma dönüşmüştür (Turan, 1995: 23-24).

İdare teşkilatının başı olarak Abbasi vezirlerinin üç tür görevi bulunmaktaydı. Bunlardan ilki, malî konularda kanun hükümlerinin uygulanmasını sağlamak; ikincisi kanun hükümlerinde eksiklik olan teknik konuları çözmek; üçüncüsü ise, kanuna dayanarak halifenin emirlerini tatbik etmektir (Turan, 1995: 24).

Abbasiler’de, dolayısıyla da İslâm Devleti’nde böyle önemli bir makamda bulunan vezir, istihbarat kaynaklarına hâkim, birçok konuda ferman çıkarma ve karar verme salahiyetine sahip, vali ve diğer memurların ataması, askerî disiplinin sağlanması, malî konuların düzenlenmesi, mezalim işlerine bakılması, diplomatik münasebetlerde bulunma gibi halifenin otorite alanına giren konularda vazife icra ediyordu. Bütün bunlara rağmen, halife ile vezirin salahiyetleri arasında kesin bir ayırım yapabilmek mümkün değildir. Bu ayırım, halifenin vezirine olan güven ve itimadına bağlıydı. Zira, vezirin görevden alınması veya yetkilerinin bir kısmının halife tarafından alınması her an olabilecek bir durumdu (Turan, 1995: 24).

Abbasiler döneminde vezirlik müessesesinin tarihi incelendiğinde, vezirlerin devletin gerilemesi ve yıkılmasının önemli nedenlerinden biri olduğu ortaya çıkmaktadır. Halifeler bütün devlet işlerini vezirlere bırakarak kenara çekildikleri için, zamanla hâkimiyetlerini kaybetmişler, güçsüz ve etkisiz bir hale gelmişlerdir (Zeydan, 2012: 204).

Abbasiler’de halifelerin güç ve egemenlikleri azalmaya başlayınca vezirliğin de önemi kalmadı. Valilerden her biri ülkenin bir bölgesinde bağımsızlığını ilan ederek halifelerin elinde bir şey bırakmadıklarından, halifelik adı var olmasına rağmen gerçekte yok hükmünde olmuştur. Böylece vezirlik makamının da önemi kalmamış ve daha sonra onun yerine “emiru’l-ümeralık” (936) makamı kurulmuştur (Zeydan, 2012: 203). On ikinci yüzyılda Abbasi Devleti’nin bazı bölgelerde otoritesini yeniden sağlamasıyla birlikte güçlü Abbasi vezirleri yeniden ortaya çıkmış ve devletin yıkılışına kadar varlığını korumuştur (Ayaz, 2013: 80).

1.6. İnan Devleti'nde Vezirlik Müessesesi

Eskiçağlarda devlet sistemi ve yönetim denince akla ilk olarak Ahamanişler (M.Ö. 550-M.Ö. 330) İnan'ı gelir. Bu imparatorluğun, Ortadoğu ve Akdeniz Bölgesi'ndeki yönetim, hukuk ve kültürel yapı üzerindeki etkileri henüz tam aydınlatılamamış olmakla beraber, İnan devlet ve toplum nizamının eskiçağ monarşilerinin klasik bir örneği olduğu günümüzde ortaya çıkmış bir gerçektir. Bu devlet 3. yüzyılda yerini Sasaniler'e (224-651) bırakmıştır. Sasaniler'in gerek Orta Doğu gerekse Akdeniz uygarlığında devlet yönetimi ve kültürü bakımından yadsınamaz bir yeri vardır (Ortaylı, 2008: 24).

Eski Orta Doğu devletlerine model olan İnan devlet teşkilatı pek çok müessesede olduğu gibi (Ortaylı, 2008: 27), vezirlik müessesesinde de Abbasiler'e örnek teşkil etmiştir. Abbasiler vezirlik müessesesini Sasaniler yoluyla almışlardır (Köprülü, 2002: 39).

Sasaniler'de "Şehinşah" unvanlı hükümdarın yanındaki en büyük yetkili, "Vazurg Framaaahar" (veya vazurg framadhar) unvanıyla anılan başvezirdir. Vazurg terim olarak "magnat", "reis" anlamına gelmektedir. Başvezirlik daha sonra İslâm devletlerinde de aynı isimle karşılık bulmuştur (Ortaylı, 2008: 27).

Hükümdarın mutlak vekili olarak mührünü taşıyan vezirin görev ve yetkileri Sasaniler'de nasıl ise, İslâm devletlerindeki "tefviz veziri" veya "vezir-i azam" ın durumu da öyledir (Köprülü, 2002: 39).

Gerek iç işlerinde gerekse dış işlerinde geniş yetkileri olan başvezir, "Şehinşah" unvanlı hükümdarın tayin ettiği memurları azletme konusunda yetki sahibi değildi. Yine başvezirin ordu komutanlığı yetkisi de bulunmamaktaydı (Ortaylı, 2008: 27). Ancak bu durum, başvezirin askerî vazifeleri bulunmadığı anlamına gelmemektedir (Köprülü, 2002: 40).

Nizamü'l Mülk Siyasetnâme isimli eserinde, Sasani hükümdarı Behram-ı Gur'un (421-438) Rast Ruşen isminde bir veziri olduğundan bahseder. Behram-ı Gur bütün işlerini vezirine emanet ederdi. Tüm yetki vezirdeydi. Eserde yer alan

hikâyenin konumuz açısından önemi, hükümdarın devlet idaresini tamamen vezirine bırakmış olmasıdır (Nizamü'l Mülk, 2019: 82-91).

Safeviler (1501-1736) döneminde ise, ilk başlarda Türkmen beyleri, emirler ve sadrın yanında ikinci planda kalan vezirlik, Şah İsmail zamanında vekil unvanı taşıyan bir kişi tarafından yerine getirilmiştir. Şah I. Abbas'tan (1587) itibaren daha merkezî bir yönetim anlayışının benimsenmesiyle birlikte vezirlik müessesesi ön plana çıkmış ve vezirler devlet yönetiminde tekrar önemli bir konuma gelmişlerdir. Günlük işlerin yürütüldüğü dîvanın başı vezirdi. Vezirler Kaçarlar döneminde de etkin rol üstlenmeye devam etmişler, devlet idaresindeki önemli mevkîlerini korumuşlardır (Özgüdenli, 2013: 89-90).

1.7. Roma/Bizans Devleti'nde Vezirlik Müessesesi

Kendisinde ilahî ve dünyevî otoritenin birleştiği Bizans imparatoru, eski Roma geleneğinin bir devamı olmakla birlikte, bu makamın bir doğu monarşisi haline gelmesini temsil eder. İmparator en üst kanun koyucu, en yüksek yargıç, idarî, askerî ve malî otoritedir. Tüm tayin ve aziller onun tarafından yapılmaktadır. Bu otokratik yönetim anlayışı eski doğu anlayışının bir devamıdır. Çünkü eski Roma'da imparator, fiiliyatta bir hükümdardı ama hukukî konumu aslında senato tarafından yaşam süresi boyunca seçilen Respublica Romana'nın fevkalade yetkili diktatörü olmaktan ibaretti. Senato zaman zaman bazı yetkileri kullanabilirdi ve Roma bir "diarchie" (imparator ve senatonun ikili yönetimi) sistemi ile yönetiliyordu. Ancak altıncı yüzyıldan itibaren Bizans otokratik ve monarşik bir devlet haline gelmişti (Ortaylı, 2008: 33-34).

Saray Bizans'ta yönetimin merkeziydi. Bizans İmparatorluğu saraydan idare edilir; imparator, devlet yöneticileri ve saray görevlileri bu saray kompleksi içinde bulunurlardı. Saray hem yönetim merkezi hem de merkezdeki görevlilerin yaşam alanıydı (Ataş, 2007: 113). Bizans İmparatorluğu'nda çeşitli görevleri icra eden pek çok memur bulunmaktaydı²⁰. Bunların içinde en yüksek memur, imparatorluğun

²⁰ Bizans'ın ilk zamanlarında merkez aristokrasisinde bulunan bazı memurlar şunlardı: Praefectus praetorio per orientem olarak anılan Mareşal, adalet işlerine bakan questor sacri palatii, Comes sacrorum largitionum madenler ve vergilerden sorumluydu. Comes rerum privatarum, imparatorun

büyük bir kısmını yöneten, yönettiği bölgenin yasama, yürütme ve yargı işlerinden sorumlu olan, “vir gloriosus” veya “gloriosissimus” unvanıyla da anılan Doğu Praefectus Praetorio’suydu. Onun, bugünkü içişleri ve dışişleri bakanlarının görevlerine benzeyen bir görev üstlendiği söylenebilir. Erken Bizans döneminde imparatorluk sarayının bakanı ve başbakan sayılabilecek ve praefectus praetorionun gücünü sınırlamak adına “magister officiorum” adında bir memuriyet oluşturuldu. Devlet daireleri, saray görevlileri, saray muhafız kıtaları, güvenlik, posta teşkilatı ve yabancı elçilerle ilişkiler bu başgörevlinin sorumluluğu ve yönetimi altındaydı. Ayrıca “magister officiorum”, imparatorun buyruklarını ileten ve görevlilerin dilekçelerine cevap veren dört mühürdarlığı da yönetirdi (Öztürk, 2015: 26).

Diğer taraftan ilk defa on birinci yüzyıl ortalarında görülen “mesazon”lar ise, bir nevi imparatorluk özel sekreteri olmakla birlikte imparatora devlet işlerinde ve bürokraside yardımcı olan görevlilerdi (Öztürk, 2015: 27).

Zaman içerisinde devlet teşkilatında yer alan memuriyetlerin işlevleri, sayıları ve isimlerinde değişiklikler meydana geldi. Osmanlı Devleti’ndeki Anadolu ve Rumeli beylerbeyine benzer şekilde, Balkanlar ve Anadolu’nun askerî ve idarî sorumluluğu iki ayrı “domesticus scholae” ye verildi. Bu değişimle birlikte, Sasaniler’deki vazurg framadhar gibi, Bizans İmparatorluğu’nda bir büyük “domestik” tarafından başbakanlık görevi yürütülmeye başlandı (Ortaylı, 2008: 35).

Sonuç olarak, Bizans İmparatorluğu’nda karmaşık ve değişken bir bürokratik yapı bulunmaktaydı. Devlet teşkilatında yer alan memuriyetlerin sadece isimleri değil, yapıları ve işlevleri de zaman içerisinde oldukça fazla değişim göstermiştir. Dolayısıyla vezirliğe benzer görevler yürüten yüksek memurluklar, dönemden döneme değişebilmekteydi. Ancak Bizans İmparatorluğu’nun son dönemlerinde vezirlik görevini yukarıda değindiğimiz gibi büyük domestik yürütmekteydi. Buna örnek olarak Demirkent (1992: 240), 1328-1341 yılları arasında imparator olan III.

---

arazilerinden (has) ve gelirlerinden sorumluydu (Ortaylı, 2008: 35). Ayrıntılı bilgi için bkz: İlber Ortaylı, Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi, 3. Baskı, Cedit Neşriyat, Ankara, 2008, ss. 29-47; Bülent Öztürk, “Roma-Bizans Döneminde İstanbul’daki Toplumsal Katmanlar”, Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi, Ed. Coşkun Yılmaz, Cilt. 4, 2015, İstanbul, ss. 24-39; Zilhace Ataş, “Bizans İmparatorluğu’nda Saray Teşkilatı”, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Elazığ, 2007.

Andronikos zamanında Ioannes Kantakuzenos'un büyük domestik olarak devleti fiilen yönettiğini kaydetmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

İSLÂMİYET'İN KABULÜ SONRASI TÜRK DEVLETLERİNDE VEZİRLİK MÜESSESESİ

İslâmiyet'in kabulü sonrası kurulan hemen hemen bütün Türk-İslâm devletlerinde vezirlik müessesesi önemli bir konumda yer almıştır. Bunun yanında, bazı devletlerde vezirlik müessesesinin muadili olarak farklı adlar altında ihdas edilen makamlar bulunmaktadır. Ancak bu makamlar, isim farklılığı dışında temel noktaları itibarıyla vezirlik müessesesine eş değer müesseseler olmuşlardır.

2.1. Siyasetnâmelerde/Nasihatnâmelerde Vezirlik Müessesesi

Arapça “siyaset” (insan topluluklarını yönetme, devlet işlerini idare etme sanatı, politika) kelimesi ile Farsça “nâme” (mektup, yazı) kelimesinden oluşan siyasetnâme, yönetenlere siyaset sanatı hakkında bilgi vermek, devlet yönetiminde dikkat edilmesi gereken hususlarda tavsiyelerde bulunmak gayesiyle yazılmış kitap veya bu kitapların oluşturduğu bir tür olarak kabul edilmektedir (Adalıoğlu, 2009: 304).

2.1.1. Siyasetnâme/Nasihatnâme

Eskiden beri, devlet adamlarına yol göstermek, halkın içinde bulunduğu sıkıntıları dile getirmek, devlet idaresinde yapılması ve kaçınılması gereken hususları belirterek toplumsal huzurun sağlanmasına katkıda bulunmak amacıyla, başta hükümdar olmak üzere vezir gibi devlet adamlarına adaleti ve halkın sorunlarıyla ilgilenmeyi ve devlet idaresinde dikkat etmeleri gereken konuları öğütleyen eserler olan siyasetnâmeler (nasihatnâme, siyerü'l-müluk vb.), devrin yetkin kişileri tarafından (Kafesoğlu, 1955: 231; Öztürk, 2013: 73-74; Uğur, 2001: 5; Levend, 1962: 168; Bilgin, 2006: 41) bazen kendiliğinden bazen de hükümdarların talepleri üzerine yazılmış ve ilgililerine sunulmuşlardır.

Ağırlıklı olarak modern öncesi devletlerde kaleme alınan siyasetnâmeler, genellikle devletlerin yıkılmalarını engellemek için hükümdarlara ve devlet

adamlarına tavsiye niteliğinde yazılmış eserlerdir. Türk yönetim geleneğinde de gerek hükümdarlara gerekse devlet adamlarına yol göstermek amacıyla siyasetnâme türünde eserler ortaya koymak bir gelenek olmuştur (Alodalı ve Yıldırım, 2017: 1188).

Siyasetnâme yazarları büyük ölçüde dini kuralları referans alarak öğütlerde bulunmaktadırlar. Bunun sebebi bilgiçlik taslamaktan ziyade uyarmak ve irşat etmek içindir. Çünkü siyasetnâmeler nasihatnâme türünün örneği olup, yazarı da nasihati esas alır. Kendisini bu konuda sorumlu gören yazarlar fikirlerinin sağlamlığını, geçerliliğini ispat edebilmek için meşru bir dayanağa ihtiyaç duyarlar. Bu dayanak da Müslümanların iki temel dayanağı olan Kur'an ve sünnettir (Öztürk, 2013: 75).

Bu eserler, hükümdarlar için yazılmışsa “nasîhatü'l-mülûk, âdâbü'l-mülûk, tuhfetü'l-mülûk, ahlâku'l-mülûk, enîsü'l-mülûk”; vezir, emir veya diğer devlet görevlilerine yönelik yazılmışsa “nasîhatü'l-vüzerâ, tuhfetü'l-vüzerâ, mir'âtü'l-vüzerâ” gibi isimler almışlardır (Uğur, 2001: 4; Adalıoğlu, 2009: 304).

İslâmiyet öncesi İran devlet geleneği ve eski Hint idare anlayışının İslâmiyet ile harmanlanmasının bir ürünü olan siyasetnâmeler, genellikle benzer içeriklere sahip olmuşlardır. Asırlarca önemini sürdürmüş olan siyasetnâme geleneği, Arap ve İran devletlerinde olduğu gibi Türk-İslâm devletlerinde de benzer biçim ve muhteva ile devam ettirilmiştir (Öztürk, 2013: 74; Uğur, 2001: 5).

Ayrıca, siyasetnâme yazarlarının bazıları anlatımı tekdüzelikten kurtarmak, konuyu okuyucu zihninde canlandırmak için araya hikâyeler katmışlardır. Bunun yanında hükümdara nispetle kul sayılan siyasetnâme müellifleri, aynı zamanda halkın yöneticilerle ilgili isteklerinin tercümanı olmuşlardır (Öztürk, 2013: 76-77).

Genel olarak ele alındıklarında siyasetnâmelerin ideal siyasî işleyişin nasıl olması gerektiği konusunu ortaya koymak için yazıldıklarını görmekteyiz (Bilgin, 2006: 38). Diğer taraftan siyasetnâme türündeki eserlerden, yazıldığı devrin sosyal ve toplumsal hayatı, askerî ve malî yapılanmaları, kanun ve kuralları, toplumun gelenek ve görenekleri ile devlet teşkilatı hakkında önemli bilgiler edinilebilmektedir (Levend, 1962: 168).

Türk yönetim tarihinde kaleme alınan siyasetnâmelerin hemen hepsinin ortak özelliği adalet vurgusudur. Çünkü devlet idaresinin sağlıklı bir biçimde işlemesi, halkın refahı, devletin ayakta kalması adaletin sağlanmasına bağlıdır. Bu arada ifade edilmesi gereken bir konu da, sürekli olarak at üstünde olan hükümdarlar yeterli bir eğitim alamamaları nedeniyle, yanlarında bilgili kişiler bulundurmuşlar, onların görüş ve tavsiyelerine önem vermişlerdir. Siyasetnâmelerin hepsi devlet idaresinde görev almış veya hükümdara danışmanlık yapmış kişiler tarafından kaleme alınmış olmamakla birlikte, “Kutadgu Bilig” den “Siyasetnâme” (Nizamü’l Mülk)’ye, “Asafnâme” den “Devlet Adamlarına Öğütler” e kadar önemli bölümü devlet idaresinin üst kademelerinde görev almış kişiler tarafından yazılmıştır (Eryılmaz, 2010: 28-33).

2.1.2. Siyasetnâmelerde/Nasihatnâmelerde Vezirlere İlişkin Hususlar

Genellikle devlet yönetimini ele alan siyasetnâmelerin, idare sanatıyla ilgili önerileri büyük ölçüde hükümdarlara ya da vezirlere sunulmakla birlikte bazen de genel biçimde yazılmışlardır. Hükümdarlar, vezirler ve devlet adamlarına öğütler içerdiği için bu eserler birer nasihatnâme sayılırlar. Bu yüzden çoğu zaman “nasayıhu’l-mülûk” gibi isimlerle adlandırılırlar (Levend, 1962: 168, 171).

Hükümdarlar için yazılan siyasetnâme/nasihatnâmelerde bulunan hususlara baktığımızda; hükümdarların sahip olması gereken ahlaki ilkeler, adil ve cesur olmalarına ilişkin hususlar ile kaçınmaları gereken tutum ve davranışlar, dinin emirlerine uymaları gerektiği, devlet işlerine ehliyetli kişilerin getirilmesi ve ilgili kişilerle istişare etmeleri gerektiği, devlet adamlarına, halka, askerlere karşı tutumları, töreye ve kanunlara uymaları, devletin hukukî ve malî durumunu gözetmeleri, devlet adamlarının halka karşı davranışlarında dikkatli olmaları gerektiği, devletin yükselişi ve devletin yıkılmasına neden olan hususlara ilişkin konuları ihtiva etmişlerdir (Levend, 1962: 169-170; Sühreverdi, 1974: 51-192).

Vezirler için yazılmış siyasetnâmelerde vezirliğin şartları ve yetkileri gösterilir. Vezirlerin görevleri, hükümdara karşı tutumları, halkla olan ilişkilerine yer verilerek nasihatlerde bulunulur. Devlet idaresinin şerefli, ancak zor bir iş olduğu

üzerinde durulur. Vezirlere yönelik yazılan örnek bir siyasetnâme/nasihatnâme türü eserde genel olarak değinilen hususlar ise; cömertlik, alçak gönüllülük, sabır, adalet, bilgi vb. kendilerinde bulunması gereken özellikler ile kıskançlık, kin, öç alma, zulüm, iki yüzlülük, kişisel menfaat gütmeye gibi bulunmaması gereken özellikler, devlet yönetimindeki tavır ve tutumları ile hükümdara karşı doğru sözlü olmak, halkın durumunu bildirmek, iyi niyetli ve hükümdara bağlı olmaları gerektiği, önemli işlerinde istişare etmek, kurumların ihyası için gerekli tedbirleri almak, görevden alınma kaygısıyla hareket etmemek, halkı ve yetimleri koruyup gözetmek, ordu hakkında sahibi olmak, şeriata uygun davranmak, rüşvet almamak, devlet adamlarını denetlemek ve hazineyi korumak olarak sayılabilir (Levend, 1962: 168, 170).

Sühreverdi “Nehcu’s-sülûk Fî Siyâseti’l Mülûk” (Yönetenlerin Yönetimi) isimli eserinde (1974: 38-41), bir ülkenin üzerine dayandığı beş temel dayanak olduğunu ve bunlardan birinin de vezirlik olduğunu ifade eder. Çünkü tarihte çoğu defa hükümdarlar devlet ve milleti için düşmanlarından endişe duyarken, tedbir sahibi, isabetli kararları ve ileri görüşlülüğüyle vezirler devlet ve milleti kurtarmışlardır. Bu yüzden vezirlik makamına getirilecek kişilerde bulunması gereken özellikler; ilim, yaş (tecrübe), güvenilir olmak, doğru sözlü olmak, hırstan ve aşırı isteklerden kurtulmuş olmak, herkesle düşmanlıktan uzak olmak ve kimseye kin tutmamak, hükümdara sunulacak işler ile hükümdarın verdiği emirleri küçümsememek ve unutmamak, zeki ve anlayışlı olmak, faydasız işlerin ve hislerinin esiri olmamak, harp ve vergi işlerinin nasıl yapılacağını bilmektir. Bu on özelliği bulunduran vezirin siyaseti, halkı idaresi ve işleri yürütmesi tam olur ki, devlet ileri ve özenilen bir duruma gelir. Bu özellikler vezirde ne kadar eksik olursa, iyi yönetim ve ülkenin huzuru da o derece bozulur.

el-Maverdi de “Edebü’l-vezir” (2019: 45-134) adlı eserinde, vezirliğin esaslarını; din, adalet, görevlere ehil olanları getirmek, vaat ve tehditte sadık olmak, ciddiyet, hakkaniyet ve doğruluk olarak sayar. Maverdi eserinde, siyasetin vezir üzerinden işlediğini, gelir ve giderlerin ona tevdi edildiğini ifade ettikten sonra, vezirlerin hükümdar, diğer devlet adamları ve halkla ilişkilerinde dikkat etmeleri gereken hususlara değinir. Eserde ayet ve hadisler ile adil hükümdarların ve muteber

kimselerin sözlerinden örnekler verir. Öğütleri daha çok, adil yönetim ve dinî vecibelere uygunluk üzerinedir.

Görüldüğü gibi, gerek hükümdarlar için yazılan siyasetnâmelerde gerekse vezirler ve diğer devlet adamları için yazılan siyasetnâmelerde, öncelikle adalet ve ahlak konularında göstermeleri gereken hassasiyet ön plana çıkmıştır. Adaletin tesisi de, kanunların yerli yerinde olmasına ve iyi bir yönetimin varlığına bağlıdır. Malî konulardan ehliyetli kimselerin göreve getirilmesine, halkın durumunu gözetmekten istişare ile işlerin idaresine kadar hükümdarlara yapılan öğütler vezirlere de yapılmıştır. Çünkü vezir, hükümdar adına devleti yöneten kişi olarak, hükümdarın dikkat etmesi gereken konularda onunla hemen hemen aynı durumdadır.

2.2. Orta Asya ve Orta Doğu’da Kurulan Bazı Devletlerde Vezirlik Müessesesi

Bu başlık altında çalışmamızın kapsamı çerçevesinde incelememizin faydalı olacağı kanaatine vardığımız Orta Doğu ve Orta Asya’daki bazı devletlerde vezirlik müessesesini kısaca önemli noktalarına temas ederek ele almaya çalışacağız.

Gazneli Devleti’nde (962-1183) çeşitli dîvanlardan oluşan hükümet teşkilatının başında “hâce-i büzürg” unvanlı vezir bulunurdu. Tüm dîvanların başkanları, kumandanlar ve hacibler vezire bağlı olarak çalışırlardı. Vezirler göreve başlamadan önce, hangi şartlarda görev yapacaklarına dair sultanla “muahede” (anlaşma, karşılıklı söz verme) imzalarlardı. Sultan, vezire isminin yazılı olduğu bir yüzük (mühür) verir, kendi fermanından sonra vezirin fermanının geçerli olduğunu bildirirdi. Bu vezirin geniş yetkilerle donatıldığını gösterir. Ordunun sevk ve idaresi dâhi vezirin görev alanındaydı. Diğer taraftan, vezirler göreve başlarken sultana ihanet etmeyeceklerine dair yemin metni (sevgendnâme) imzalar (Özaydın, 2013: 82-83).

Selçuklu ve Osmanlı devletlerinin kronolojik olarak ortasında yer alan Harezmşahlar Devleti (1097-1231), teşkilat yapısında Selçuklular’ı örnek almıştır. Bu devletin vezirlik müessesesinin başında bulunan “vezir-i memleket” veya “vezir-i sultan”, icraî, teşriî ve kazaî yetkileri hâizdir. Sultanın müsaadesi ve nezareti altında

tüm idarî işleri bağımsız olarak idare eden vezir, İslâm hukuku açısından “vezaret-i tefviz” e yani tam yetkili vezire karşılık gelmektedir (Taneri, 1977: 17-24). Genellikle “hâce-i cihan” lakabını taşıyan Harezmsâhlar vezirleri, Büyük Dîvan’ın (Dîvan-ı Âla) başıydı. Memurların, kadıların tayin ve azilleri, devlet dairelerinin denetimi, malî konular vezirin yetki ve görev alanındaydı (Turan, 1995: 35-36). Törenlerde, yabancı ve tâbi hükümdarlarla olan ilişkilerde, muhtemelen mezalim dîvanında sultanın vekili olarak hareket eden vezir, halkın refahından da sorumluydu (Taneri, 1977: 23-24).

Eyyubi Devleti’ni (1171-1462) kuran Selahaddin Eyyubi, Fatımiler’in (909-1171) son veziridir. Fatımiler’in son dönemlerinde göreve gelen etkin ve güçlü vezirlerin bazıları halifeleri geri planda bırakacak kadar yönetimde söz sahibi olmuşlardı. Bu tecrübeden hareketle Selahaddin Eyyubi kurduğu devlette vezirlik makamına yer vermemiştir. İlerleyen dönemlerde ise, Abbasiler’deki vezirliğe benzer şekilde varolan vezirlik müessesesi, hükümdarın en önemli yardımcısı ve bürokrasinin başı olmuştur. Vezirlerin en önemli görevleri malî konulara ilişkin olmuştur. Vergi tahsilatı, gelir getiren yerlerin denetimi gibi konular vezirin başlıca sorumluluk alanlarıydı. Eyyubi vezirlerinin büyük bölümü kalemiye veya ulema sınıfına mensup olmaları sebebiyle “es-sahib” lakabıyla anılmıştır (Ayaz, 2013: 87).

Delhi Sultanlığı (1206-1526)’nda da hükümdardan sonra en yetkili kişi vezir olmuştur. Tüm devlet işleri, vezirin başkanlığında toplanan vezir-i memâlik (vezir-i memleket, vezir-i mülk) diye anılan Dîvan-ı Vezaret’te (Dîvan-ı Âla) görülürdü. Pekçok alt dîvan bulunurdu ve bunlar da vezire bağlı olarak görev yaparlardı. İlk başlarda vezirler kalem ehlerinden seçilirken, sonraları askerî sınıftan emir ve melikler de vezir tayin edilmiştir. Hükümdar sefere çıkınca vezir onun naibi olurdu. Ayrıca vezirlerin de naibi olurdu (Özaydın, 2013: 86).

İlhanlı Devleti’nde (1256-1335) de merkezî yönetimin başında kendisine “sahib-dîvan” denilen bir vezir bulunurdu. Bu dönemde vezirlik müessesesinin yapısında değişim meydana gelmiş, zaman zaman iki farklı vezir aynı anda görev

icra etmişlerdir²¹. Vezirlerin aşırı güç kazanmalarını önlemek amacıyla 1297 yılından itibaren askerî sınıftan vezir atanmamıştır. Bunun yanında, İlhanlı hükümdarları vezirlere geniş yetkiler vermişlerdir. Fermanlara dâhi hükümdarın adından sonra “sahib-dîvan sözü” ibaresiyle birlikte vezirin ismi de yazılırdı. Ülkenin yönetiminden sorumlu olan Büyük Dîvan da, vezirin başkanlığında toplanırdı. Askerî görevliler haricindeki devlet görevlilerinin tayinleri vezir tarafından yapılırdı ve bu görevliler vezire bağlı olarak görev yaparlardı. Vezirlerin başlıca görevleri devlet idaresini düzenlemek ve resmî görevlilerin tayinlerini yapmak, bürokratik işleyişin denetimi ile malî ve idarî tüm devlet işlerinin yürütülmesiydi. Diğer taraftan görevlendirilen iki vezirin eşit düzeyde olmadığı belirtilmekle birlikte, bu iki vezirin yetki ve görev alanları ile birbirlerine karşı durumlarının tespiti oldukça güçtü. İlhanlı Devleti’nde vezirlik makamı oldukça riskliydi. Nitekim Taceddin Alişah-ı Gilanî haricindeki tüm İlhanlı vezirleri çeşitli suçlamalarla idam edilmiştir (Özgüdenli, 2013: 89).

Memlük Devleti’nde (1250-1517) ise, vezirlik müessesesine ait yetkiler niyabet makamına verilmiştir. Sultanın vekili olarak görev yapan görevliye “Naib-i Saltana” veya “Naibi Kafil” denilmiştir. Tüm devlet işlerinde yetki sahibi olan Naib-i Kafil büyük bir imtiyaz sahibiydi ve âdeta ikinci bir sultandı. Naib-i Kafil idarî ve askerî alanda yetki sahibi olması sebebiyle, Osmanlılar’daki vezir-i azama benzemektedir. Diğer memuriyetlerde olduğu gibi, vezirler de Naib-i Kafil tarafından atanırdı. Ancak, vezir tayininde sultanın da görüşüne başvurmak zorundaydı (Uzunçarşılı, 1988: 349). Askerî bir yapıya sahip olan Memlük Devleti’nde vezirler ikinci planda kalmıştır. Vezirler dar bir yetki alanına sahip olmuş, genellikle malî konularda yetki ve sorumluluğa sahip olmuşlardır. Zaman ilerledikçe vezirlik makamı sürekli olarak güç kaybetmiştir. Bazı dönemlerde vezirlik lağvedilmişse de (1313-1323 ve 1329-1341 yılları arası), sonra yeniden ihdas edilmiştir. Fakat bu devlette vezirlerin istisnai bazı akrabalık ilişkilerine dayanan etkin oldukları dönemler hariç tutulduğunda, vezirlik makamının bilinen genel konumuna nispetle devlet idaresinde önemli bir konuma sahip olamadıklarını söyleyebiliriz (Ayaz, 2013: 87-88).

²¹ Vezir ve sahib dîvan’ın ayrı makamlar olduğuna yönelik görüşler olduğu gibi, kaynaklarda bu iki vazifenin bir kişide birleştiğine de rastlanmaktadır (Uzunçarşılı, 1988: 208-213; T.H., 1986: 312).

İdarî alanda genellikle Çağatay geleneğini devam ettiren Timurlu Devleti'nde (1368-1501) ise, vezirlik müessesesi önceki İslâm devletlerine göre farklılık arz etmektedir. Devlet idaresinde “mirza” ve “emir” lerin ön plana çıkması nedeniyle, vezirler maliye ve muhasebe işleriyle sınırlı görevleri ifa etmişler, önceki dönemlere göre sınırlı yetkilere sahip olmuşlardır. Bu dönemde vezir unvanı, Dîvan-ı Mâl'in başında bulunan İran asıllı bürokratlara verilmiştir. Vezir hiyerarşide emir ve sadrdan sonra, diğer memurlardan önce gelmekteydi. Timurlu Devleti'nin başlarında aynı anda iki vezir görev yapmış, ilerleyen dönemlerde bu sayı beşe kadar çıkmıştır. Hem sayısı artan vezirler arasında hem de emirlerle vezirler arasında güç mücadelesi ve rekabet yaşanmıştır (Özgüdenli, 2013: 89).

Devlet teşkilatında İlhanlı geleneğinin tesiri bulunan Karakoyunlu (1351-1469) ve Akkoyunlu (1340-1514) devletlerinde vezirlik müessesesi önemli bir makam olarak yer almıştır. Karakoyunlu Devleti'nde dîvan mührünü vezir muhafaza ederdi ve onun başkanı olduğu Dîvan-ı Vezaret'te tüm mülkî işler görüşülürdü. Akkoyunlu Devleti'nde ise, merkezî bürokraside birden fazla vezir görev yapardı. Resmî belgelerin ön yüzüne hükümdarın, arka yüzüne dîvanın ve vezirlerin mühürleri basılırdı. Diğer taraftan merkezdeki vezirlerin yanında eyaletlerde görev yapan şehzadelerin de vezirleri bulunurdu. Her iki devlette de vezirliğin alameti altın divitti (Özgüdenli, 2013: 89-90).

2.3. Karahanlı Devleti ve Teşkilat Yapısı

Doğu ve Batı Türkistan'da hüküm sürmüş olan ilk Müslüman Türk ailesinin başında bulunduğu bu devlete, yaygın biçimde Karahanlı denilmiştir. Aynı soydan gelen hükümdarların “Kara” (Arslan Kara Hakan, Buğra Kara Hakan vb.) unvanını sık sık kullanmaları nedeniyle bu isimle adlandırılmışlardır. 1874 yılında yazdığı bir makalede müsteşrik V.V. Grigorev, “Karahanlı Devleti” adını ilk olarak kullanmış ve bu isim yaygın olarak kabul görmüştür. Bunun yanında “İlek Hanlar”, “Türkistan Uygur Hanları”, Osmanlı Devleti'nde “Türkistan Hakanları”, İslâm kaynaklarında “el-Hâkâniyye”, “el-Hâniyye”, “Mülûku'l Hâkâniyye”, “Al-i Afrâsiyâb” gibi isimler verilmiştir (Yazıcı, 1992: 80, Merçil, 2013: 31; Necef, 2005: 127-128).

2.3.1. Karahanlı Devleti (840-1212)

Karahanlılar dönemi, kurulduğu yer bakımından hem İslâm tarihi hem de Türk kültür tarihi bakımından oldukça önemlidir. Karahanlı Devleti ile, Türk devletleri yer bakımından artık İç Batı Asya ve Ön Asya devleti olmaya başlamışlardır. O tarihe kadar Hazar Denizi'nin kuzeyinden yapılan Türk göçleri artık güneyinden yapılmaya başlanmıştır. Bu döneme kadar İslâm dünyası ile savaşan Türkler, artık Müslüman olmuşlar ve batıya doğru geçmeye başlamışlardır. Siyasî sonuçları büyük olan bu hareket Basra, Anadolu ve Doğu Akdeniz kıyılarının Türk hâkimiyetine geçmesine ön ayak olmuştur. Bu yolla Türk devletinin, Orta Asya'da bir kara devleti olmaktan çıkıp, Ön Asyada deniz devleti olmasının yolu açılmıştır (Yazıcı, 1997: 205-206).

Ötüken'deki Uygur Devleti'nin 840 yılında Kırgızlar tarafından yıkılmasından sonraki Orta Asya Türk tarihinin gelişmelerini ayrıntılı olarak takip etmek mümkün olmadığı için, Karahanlılar'ın kuruluş dönemi yeteri kadar aydınlatılamamıştır (Yazıcı, 1992: 80). Bu yeteri kadar aydınlatılamama durumu Karahanlılar'ın menşei noktasında da geçerlidir ve bu konuda birçok farklı görüş bulunmaktadır.

Karahanlılar'ın menşei tartışmaları konusunda Reşat Genç (1981: 125-126), Uygurlar'ın bir kolu veya onlara bağlı bir kavim olan "Yağmalar"ın 840 yılında Uygur Devleti'nin yıkılmasıyla batıya göç ederek Kaşgar'a geldikleri ve bu devleti kurduklarını ifade etmiştir. Ona göre hükümdarlarının "Han" unvanını kullanmaları da, Uygur hükümdar ailesi ile olan münasebetlerinden ileri gelmiştir. Necef (2005: 132) ise, Karahanlılar'ın kendilerine "Karahanlı" dediklerine dair herhangi bir ipucu bulunmadığını belirterek, 840 yılında Karluk Devleti'nin ikiye bölünmesi sonucu doğu bölgesindeki Karlukların Karahanlı Devleti'ni kurduğunu ifade etmektedir. Ona göre Karahanlı Devleti'ni Karluk Devleti olarak kabul etmek daha doğrudur²².

²² Karahanlılar'ın menşei konusunda W. Radloff, H. Vambery, J. Reinaud, j. Markwart, M. Fraehnj. Deguignes gibi isimler "Uygur"; J. V. Hammey, Purgstall, G. Weil "Türkmen ve Tavcu"; V. Minorsky, Faruk Sümer, Reşat Genç "Yağma"; F. Grenard, Ed. Chavannes, M. Fuat Köprülü "Karluk"; M. F. Köprülü "Karluk-Yağma"; W. Barthold "Çigil"; Z. V. Togan "Hakanlılar (T'u Chu'e)"; Sadettin Gömeç "Türgişler" faraziyesini savunmuştur (Kemaloğlu, 2013: 417). Karahanlılar

Bilge Kül Kadir Han Karahanlılar'ın tespit edilen ilk hükümdarıdır. Bir görüşe göre, onun oğullarından “Büyük Kağan” olan Arslan Han Bazır “Balasagun²³”da, Kadir Han Oğulcak ise “Ortak Kağan” sıfatıyla “Taraz (Talas)”da devleti idare etmişlerdir. Samaniler Taraz'ı zaptedince Oğulcak merkezi Kaşgar'a taşımıştır (Merçil, 2013: 32). Ancak Reşat Genç (1981: 38)'e göre Karahanlı Devleti'nde ortak kağanlık mefhumu bulunmamaktadır. Necef (2005)'in görüşü de bu yöndedir. Ona göre Karahanlı Devleti, bir hakan ve onun hâkimiyetini kabul etmiş bir han tarafından iki elden yönetilmiştir ki, bunun da ortak kağanlıkla ilgisi bulunmamaktadır.

Daha Bilge Kül Kadir Han zamanında başlayan Samaniler ile mücadele, oğulları zamanında da devam etmiştir. Kadir Han Oğulcak zamanında yeğeni Satuk Buğra'nın, Karahanlılar'a sığınmış Ebû Nasr adlı Samani prensi veya İslâm sûfi vaizleri ile karşılaşması İslâmiyet'i benimsemesine sebep olmuştur²⁴ (Merçil, 2013: 32; Genç, 1981: 39; Yazıcı, 1992: 81).

Daha sonra amcasına karşı taht mücadelesine giren Satuk Buğra, bu mücadeleyi kazanmış ve hâkimiyetini sağladığı bölgelerde İslâmiyet'i resmen ilan etmiştir (Yazıcı, 1992: 81; Genç, 1981: 39; Merçil, 2013: 32).

Türkler'in Müslüman olması ne bir anda gerçekleşmiş bir hadisedir, ne de bir tek kişinin efsanevî bir biçimde Müslüman olmasının etkisiyle topluca İslâm'a girmişlerdir. Çok uzun yıllar meydana gelen gelişmelerin ve gerek milli gerekse siyasî menfaatlerin bir neticesi olarak Türkler arasında İslâmiyet yayılmıştır (Öztuna, 1963: 209).

---

tarihi üzerine önemli araştırmalara imza atan O. Pritsak da, bu sülaleyi T'üchü A-shi-na hanedanının bir kolu olan Karluklar'a bağlamaktadır (Merçil, 2013: 31).

²³ Reşat Genç bu görüşe karşı çıkarak, Karahanlılar hanedanının Balasagun ile ilgisine dair hiçbir kesin delil olmadığını belirtmiştir. Genç'e göre, gerek Karahanlılar hanedanı ile ilgili bilgiler veren Cemal Karşi'nin gerekse Satuk Buğra Han menkıbesinin sürekli olarak Kaşgar'dan bahsetmesi, ailenin asıl yurdunun bu bölge olduğunun delilidir ve aile mezarlığı da bu bölgede bulunmaktadır (Genç, 1981: 38-39).

²⁴ Satuk Buğra Han'ın İslâmiyet'i benimsemesine ilişkin “Satuk Buğra Han Efsanesi” olarak adlandırılan bir inanışa göre ise, Satuk Buğra Han rüyasında İslâm dininin esaslarını öğrenir ve sabah kalkınca Müslüman olduğunu ilan eder. Türk milletine de bu esasları öğreterek onların da Müslüman olmasını sağlar (Öztuna, 1963: 209).

944 veya 945 yılında İslâmiyet’i kabul ettiği düşünölen Satuk Buğra Han hakkında kaynakların “el-mücahit” ve “el-gazi” gibi isimler kullanması dolayısıyla gayri-müslim Türkler arasında İslâmiyet’i yaymak için yoğun bir çaba gösterdiğini söyleyebiliriz. Müslüman olunca Abdülkerim adını alan Satuk Buğra Han, Cemal Karşi’ye göre 955-956’da ölmüş ve Kaşgar’ın kuzeyinde Artuk’ta gömülmüştür (Yazıcı, 1992: 81).

Satuk Buğra Han’ın vefatından sonra yerine ilk önce oğlu Musa Tonga İlig geçmiştir. Onun kısa süren saltanatından sonra diğeri oğlu Baytaş Arslan Han (Süleyman) hükümdar olmuştur. Hükümdarlığı döneminde gayri-müslim muhaliflerine karşı verdiği mücadele neticesinde Karahanlı Devleti’ni İslâm dairesi içine sokmaya muvaffak olmuştur. İslâm tarihçileri bu dönemde 200.000 çadırdan oluşan çeşitli Türk topluluklarının Müslüman olduğunu belirtmişlerdir. Bu başarı herhalde Baytaş Arslan Han (Süleyman)’ın faaliyetlerinin sonucu elde edilmiştir (Yazıcı, 1992: 31; Genç, 1981: 40-41; Turan, 2009b: 172-174). 998 yılında büyük Kağan Ali’nin ölümünden sonra yerine geçen oğlu Ahmet, Karahanlılar döneminde ilk kez Abbasi halifesini tanıyan hükümdar olmuştur (Yazıcı, 1997: 203).

İlk Türk mutasavvıfı olarak kabul edilen Hoca Ahmed Yesevi de Karahanlılar döneminde yaşamıştır. Anadolu Türk evliyalarının çoğunun Ahmed Yesevi’nin yanında derviş olarak yetişip Horasan yoluyla Anadolu’ya geldiği kabul edilir. Gerek Hoca Ahmed Yesevi gerekse diğeri Türk mutasavvıfları, Türkler arasında Türk diline dayanan bir Müslümanlığın yayılmasında önemli rol oynamışlar, böylece Türk birliğinin kurulmasında çok büyük hizmetleri olmuştur (Güngör, 2005: 71).

Öte yandan, İslâm dinini Orta Asya Türk toplulukları arasında yaymayı kendilerine başlıca gaye edinen Karahanlılar, bu gaye ile Türkistan’ın önemli merkezlerinde İslâm dinini yayan birçok kuruluş meydana getirmişlerdir (Koca, 2002: 147).

Böylece çok sayıda Türk, İslâmiyet dairesine girmiş ve İslâm prensiplerini benimseyerek onun muhafazası ve yayılmasını milli siyaset olarak benimsemişlerdir. Bu durum Türk, İslâm ve dünya tarihi açısından önemli bir dönüm noktasıdır

(Yazıcı, 1997: 205-206; Uluçay, 1977: 1). Çünkü ilk kez bir Türk devleti resmen İslâm olmuştur. İslâmiyet'in kabulü ile Karahanlılar döneminde, eski Türk yönetim anlayışıyla birlikte İslâm Devleti'nden alınan kurumlar birlikte yer almış ve bu kurumlar kendilerinden sonra kurulan Selçuklular'a ve onlar vasıtasıyla da Osmanlı Devleti'ne aktarılmıştır.

Kuruluşundan itibaren mücadele ettiği Samani Devleti'ni sonunda yıkmayı başaran Karahanlılar için, bu kez de Gazneliler ile mücadele başlamıştır. Gazneli Mahmud ile başlayan mücadele neticesinde 1008 yılında gerçekleşen Belh Savaşı'nı fillerinin de sayesinde Gazneliler kazandı. Bu yenilginin ardından Karahanlılar hanedanı birbirine düştü. Hanedan üyeleri arasındaki çarpışmaların sonucunda devlet kesin olarak ikiye ayrıldı (Uluçay, 1977: 5-7). Ancak bölünmenin hangi tarihte gerçekleştiğine ilişkin net bilgiler elimizde bulunmamakla birlikte, 1041/1042 ve 1046/1047 yılı olabileceğine ilişkin görüşler bulunmaktadır (Necef, 2005: 352).

Batı Karahanlılar Maveraünnehir ile Hocend'e kadar Fergana'ya sahipti. Devlet merkezi önceleri Özkent, sonra da Semerkant oldu. Doğu Karahanlılar'ın sınırları içinde ise Balasagun, Talas, İsficab, Şaş, Doğu Fergana, Kaşgar, Yarkend ve Hotan bölgeleri yer alıyordu. Devletin merkezi genellikle Balasagun ve Kaşgar olmuştur (Genç, 1981: 51).

2.3.1.1. Doğu Karahanlı Devleti (1042-1211)

Doğu Karahanlılar'ın başkenti Balasagun olarak devam etti. Arslan Kara Hakan burada bulunuyordu. Buğra Hakan ise genel olarak Kaşgar ve Taraz (Talas)'da ikamet ediyordu. Kaşgar eskiden olduğu gibi dinî merkez olarak kaldı (Uluçay, 1977: 7).

Doğu Karahanlılar'ın ilk hükümdarı Şerefü'd Devle Ebû Şuca lakaplı Süleyman Arslan Han b. Yusuf'dur. Adil, dindar ve âlim dostu olan bu hükümdar döneminde gayrimüslim Türkler'le savaşlar yapılmış, 1043 yılında Bulgar ile Balasagun şehirleri arasında 10.000 çadırdan oluşan büyük bir Türk topluluğu Müslüman olmuştur (Yazıcı, 1992: 86; Merçil, 2013: 36; Genç, 1981: 59-61).

Süleyman Arslan Han'dan sonra sırasıyla ağabeyi Muhammed (1057), on beş ay sonra oğlu Hüseyin, onu müteakip diğer oğlu İbrahim b. Muhammed (1057-1059) ve Yusuf Kadir Han'ın oğlu Tuğrul Kara Han Mahmud (1059-1075) tahta geçmiştir. 1075 yılına gelindiğinde ise, Süleyman Arslan Han'ın oğlu Tamgaç (Tavgaç, Tabgaç) Buğra Kara Hakan Ebu Ali Hasan hükümdar bulunmaktadır. Babasının döneminde olduğu gibi onun döneminde de alimler için müsait bir ortam olmuştur. Balasagun'lu Yusuf Has Hacib, 1069-1070 senelerinde Kaşgar'da yazdığı önemli eseri Kutadgu Bilig'i ona ithaf etmiştir (Yazıcı, 1992: 86). Hatta Kaşgar'dan çok uzakta eserini yazmış olmasına rağmen, Kaşgarlı Mahmud'un Dîvan-ı Lügati't Türk'ü de aynı kültür çevresinin bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır (Genç, 1981: 63; Arat, 1977: 1038; Eryılmaz, 2010: 29).

Daha sonra sırasıyla tahta Ahmed ve onun oğlu II. İbrahim Han geçti (Yazıcı, 1992: 86-87). Bu arada Selçuklular güçlenmeye başlamıştı. Alp Arslan'ın oğlu Melikşah döneminde (1089) Doğu Karahanlılar Selçuklular'ın buyruğu altına girdi. Sencer zamanında Doğu Karahanlılar'a bağlı olan Karluklar gibi bazı Türkler Arslan Kara Hakan'a karşı ayaklandılar. Arslan Kara Han II. İbrahim bunlarla başa çıkamayınca yeni komşusu Karahıtay hükümdarı Kür Han'ı yardıma çağırdı. Bunun üzerine Kür Han Balasagun'u işgal ederek Karahıtay Devleti'nin merkezi yaptı (1130). Doğu Karahanlılar zaman zaman Karahıtaylar'a karşı ayaklandılarsa da başarılı olamadılar. Doğu Karahanlılar'ın son prensi de ayaklanması nedeniyle öldürüldü ve böylece Doğu Karahanlılar sülalesi sona erdi (1210-1211) (Uluçay, 1977: 7).

2.3.1.2. Batı Karahanlı Devleti (1042-1212)

Merkezi Özkent olmak üzere batıda I. Muhammed b. Nasr bulunurken, asıl hâkimiyet ise onun adına Semerkant'ta Maveraünnehir'i idare eden I. İbrahim b. Nasr (Tamgaç Buğra Karahan İbrahim)'in (1046-1067) elinde bulunmuştur. Muhammed'in (1052) ölümünden sonra İbrahim devletin tek hâkimi olmuştur. Karahanlılar'ın en meşhur hükümdarlarından olan İbrahim "Büyük Tamgaç Han" diye anılmıştır (Yazıcı, 1992: 84-85; Genç, 1981: 51-52).

Büyük Tamgaç Han para işlerini düzenleyerek “Tamgaç Dirhemleri”ni bastırmıştır. Halkın refahını artırarak asayiş ve adaleti temin eden bu hükümdar, aynı zamanda kahraman bir asker, vakur bir devlet başkanı ve dindar bir kişidir. Ayrıca, kurduğu hastane ve medreseler döneminin öncü kuruluşlarından olmuştur (Yazıcı, 1992: 85; Genç, 1981: 52).

İbrahim'den sonra yerine oğlu Nasr geçti (1068-1080). Nasr zamanında Selçuklu Sultanı Alp Arslan, Karahanlılar üzerine çıktığı seferde öldürüldü. Nasr bundan faydalanarak bazı Selçuklu topraklarını almayı başardı. Ancak Melikşah iç karışıklıkları bastırdıktan sonra Karahanlılar üzerine yürüdü ve Nasr geri çekilmek zorunda kaldı. Nizamü'l Mülk'ün araya girmesiyle iki hükümdar barıştı ve kız alıp verme yoluyla akrabalık bağı kuruldu (Uluçay, 1977: 8).

Nasr'ın ölümünden sonra sırasıyla Şemsü'l Mülk, Ebu Şuca Hızır b. İbrahim ve Ahmed tahta geçti. Ahmed tahta geçtiğinde huzursuzluklar baş gösterdi ve Melikşah Buhara ve Semerkant'ı aldı. 1095 yılından itibaren Batı Karahanlılar, Selçuklular'ın denetimine girmişlerdir (Yazıcı, 1992: 85).

Karahanlı Devleti on üçüncü yüzyılın ilk çeyreğine kadar yaşamış olmakla birlikte, bir taraftan Gazneli ve Selçuklular'ın, diğer taraftan Karahıtaylar ve Harezmşahlar'ın baskılarıyla güçlerini yitirmişler ve başkalarına bağlı birer beylik konumuna düşmüşlerdir (Güngör, 2005: 72). Harezmşahlar'ın Semerkant'ı alarak Batı Karahanlılar'ın son hükümdarı Osman Han'ı 1212'de idam etmeleriyle bu devlet de son bulmuştur (1212) (Yazıcı, 1992: 85).

2.3.2. Karahanlı Devleti'nin Teşkilat Yapısı

Orta Asya'da halkının neredeyse tamamı Türkler'den oluşan bir devlet olarak Karahanlılar, siyasî, toplumsal ve hukukî yönden tam anlamıyla bir Türk devleti olmasının yanında, İslâm dinini kabul ve temsil etmekle Türk-İslâm sentezine doğru tam bir köprü vazifesi görmüştür (Kafesoğlu, 2015: 340; Koca, 2002: 147).

Orta Asya Türk devlet geleneğini, çeşitli müessese ve unvanlarını yaşatan Karahanlılar, Müslüman Türk devletlerine doğru gelişmenin temel taşı olmuştur.

Saray teşkilatından orduya, kamu hukukundan adlî örgütlenmeye, memuriyet adlarından idarî anlayışa ve vergilere kadar İslâmiyet'in ve Müslüman devletlerin etkisini taşımakla beraber, Göktürk ve Uygur siyasî ve idarî geleneklerini korumuşlardır (Niyazi, 2017: 92).

Karahanlı Devleti daha kuruluşundan itibaren, Türk idare geleneğinin bir gereği olarak “ikili teşkilat” esasına göre idare edilmiştir (Genç, 1981: 269; Uluçay, 1977: 2). Buna göre, doğu ve batı olmak üzere iki idarî kısma ayrılan devletin doğu kısmı doğrudan doğruya “Arslan Han” unvanlı büyük hakan tarafından, onun yüksek hâkimiyeti altında “Buğra Han” unvanlı diğer bir han tarafından ise devletin batı kısmı idare ediliyordu. Buğra Han'lar “tamgaç (tabgaç, tavgaç) han” unvanını da kullanıyorlardı (Kafesoğlu, 2015: 341; Uluçay, 1977: 10).

Devletin her iki kısmında “İl” deyiimi ile ifade edilen müstakil vilayetler hanedana mensup şehzade veya askerî valiler tarafından idare ediliyordu. Karahanlı Devleti 1041-1042 yıllarında Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrıldıktan sonra da, her iki devlette de ikili idare geleneği bir süre devam etmiştir. Doğu ve Batı Karahanlı devletleri içindeki vilayetlerin idaresinde yine hanedan üyesi şehzadeler görevlendirilmekteydi (Merçil, 2013: 32; Uluçay, 1977: 10).

Eski Türk hâkimiyet anlayışının Karahanlılar'da devam ettiğini gösteren en önemli delillerden biri, Yusuf Has Hacib tarafından bu dönemde kaleme alınan Kutadgu Bilig isimli eserdir. Bu eserde, hâkimiyet hakkının Tanrı tarafından verildiğini ve hükümdarlığın bir ilahî lütuf olduğunu belirten kayıtlar vardır. Yine eserin müellifi, Türk hükümdarını yeryüzünün ve bütün insanların hâkimi olarak göstermektedir. İçinde doğduğu toplumun özelliklerini yansıtan bu eserde kut'un babadan oğula geçtiğini ifade eden Türk hâkimiyet anlayışının devam ettiğini gösteren birçok kayıt vardır²⁵ (Genç, 1981: 68-70).

²⁵ “Bu beyler gücünü Tanrı'dan alırlar” (b. 5947), “Doğruluk için Tanrı buraya dikti seni” (b. 5195), “Anasından doğduğunda beylikle doğar” (b. 1932), “Babası beydi, kendi de beydir” (b. 1936), “Babası beyse oğlu bey doğar, O da ataları gibi bey olur” (b. 1950) (Yusuf Has Hacib, 2019: 159, 160, 386, 437).

Yusuf Has Hacib Kutadgu Bilig’de, devletin kılıçla kurulduğunu, ancak onu ayakta tutmanın yolunun kalemden geçtiğini şöyle ifade etmiştir (Yusuf Has Hacib, 2019: 192-193):

“Kılıçla aldı bak iller alan
Kalemle tuttu bak ili tutan

Kılıçla alırsın, olur il senin
Kalem olmayınca onu elde tutamazsın

Kılıçla alırsan eğer, güçle
Egemenlik sürmez yıllarca öçle

Kalemle tutarsan elinde bir ili eğer
Orada herkes kendi dileğine erer” (b. 2425-2428)

Tüm bunlar Orta Asya Türk devlet geleneğinin Karahanlılar’da devam ettiğini göstermektedir. Çeşitli müesseselerin yanında ilig, tegin, yuğruş gibi unvanların Karahanlılar’da yaşatılmış olması, onları Türk-İslâm devletlerine doğru gelişimin temel taşı yapmıştır (Niyazi, 2017: 92).

Eski Türk hâkimiyet ve yönetim anlayışının Karahanlılar’da devam ettiğini belirttikten sonra, çalışmamızda Karahanlılar’ın teşkilat yapısını hükümdar ve devlet meclisi (dîvan) üzerinden ele alacağız.

2.3.2.1. Hükümdar (Kara-Arslan/Buğra Hakan/Han)

Karahanlı Devleti’nin başında, kendilerinin efsanevî destan kahramanı Alp Er Tunga (Afrasiyab)’nın soyundan geldiğine inanan bir aile bulunuyordu. Bu nedenle aileye Âl-i Afrasiyab da denilmiştir (Yazıcı, 1992: 89).

Buna paralel olarak Karahanlı Devleti’nde hükümdarlık, Bozkır ili meşruiyet ilkesine dayanıyordu. O dönemde Kaşgar’da yazıldığı bilinen Kutadgu Bilig’de bu hususa değinilmektedir. Şeriat, hilafet gibi İslâm Devleti’nin temel unsurlarından, Kur’an’dan, hadisten ve dinî-hukukî İslâm müesseselerinden, ahalinin bir İslâm cemiyeti olmasından ziyade, Karahanlılar’ın Türk topluluğu vasfında tanıtıldığı bu eserde meşruiyet, eski Türk “kut” ve “töre” anlayışlarına dayandırılmıştır (Arsal, 1947: 97-98; Kafesoğlu, 2015: 342).

Bu anlayışa göre hükümdar, Tanrı irade ettiği, kendisine kut (devlet, baht, iyi talih) ve ülüg (kısmet) verdiği için hükümdar olabilmiştir ve bu nedenle siyasî iktidar hakkına sahiptir. Yani hâkimiyetin menşei ilahîdir. Bu bakımdan Türk Kağanı göğün yeryüzündeki temsilcisi gibidir (Ögel, 1971: 56-57; Genç, 1981: 77). Bu anlayış, özellikle Abbasiler döneminde gelişen, halifeyi Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olarak telakki eden anlayışla tamamen benzeşmektedir. Türkler'in İslâm dinini benimsemesinde bu anlayış benzerliğinin önemli bir etkisi olmuştur (Yazıcı, 1992: 87).

İslâmî açıdan görülen yenilikler de, İslâm devletinde meşruiyetin şartı olarak, hükümdarlığın halife tarafından tasdiki, ülkede halife adına hutbe okutulması, paraya halifenin adının yazılması ve hakanın başı üzerinde “çetr” taşınması idi. İslâmiyet'i ilk kabul eden Satuk Buğra (Abdül Kerim)'dan itibaren hanlar Müslüman isim ve lakapları almaya başlamışlar, fakat “sultan” unvanını ancak 13. yüzyıla doğru kullanmışlardır (Kafesoğlu, 2015: 342).

Karahanlı Devleti hükümdarları hâkimiyetleri boyunca çeşitli unvan ve lakaplar kullanmışlardır. Beg²⁶, Tonga, İlig²⁷, Buğra, Arslan, Kara, Kadır, Kılıç, Tamgaç (Tavgaç, Tabgaç, Tafgaç), Han, Hakan²⁸ ve Terken bu unvan ve lakaplardandır (Yazıcı, 1992: 89; Özaydın, 2001: 410). Bunun yanında, Han ve Hakan unvanları en çok kullanılan unvanlardan olurken (Genç, 1981: 133), İdik-kut²⁹ unvanı da kullanılmıştır (Özaydın, 2001: 410).

²⁶ Karahanlı hükümdarlarının kaynaklarda geçen resmi unvanları arasında yer almasa da, Yusuf Has Hacib Kutadgu Bilig isimli eserinde “beg” kelimesini hükümdar yerine kullanmıştır. “beglikke seza bolgu teg beg” sözünün “hükümdarlığa lâyık bir hükümdar” anlamında kullanılmış olması, Karahanlılar'ın hükümdar için “beg” kelimesini kullandıklarının açık bir delilidir (Genç, 1981: 129-130).

²⁷ İl, devlet sahibi anlamına gelen bir unvandır (Koca, 2002: 152).

²⁸ Koca (2002: 152)'ya göre, han ve hakan unvanları yalın olarak değil; “arslan”, erkek deve anlamına gelen “buğra”, kuvvet anlamına gelen “kara”, kaplan cinsinden bir hayvan adı olan “tonga”, sert-katı anlamına gelen “kadır”, Çin hükümdarları için kullanılan bir unvan olan “tamgaç, tabgaç, tafgaç” gibi sözlerle birlikte kullanılmıştır. Turan (2009b: 175), tamgaç veya tavgaç unvanının Çin'e hâkimiyeti ifade ettiğini kaydeder. Zira Göktürkler'den beri, Çin'de hüküm sürmüş Tabgaç isimli Türk kavmine nispetle, Türkler tarafından bu ülke bu isimle anılıyordu. Özaydın (2001: 410) ise, tamgaç kelimesinin anlamını ülkesi büyük ve eski anlamına gelen bir unvan olarak vermektedir.

²⁹ Tanrı tarafından verilen iktidar yetkisi anlamına gelen unvan (Özaydın, 2001: 410).

Hükümdarlık alâmeti olarak ise, unvan ve lakaplar, hutbe, sikke, hükümet merkezi (payitaht), saray, otağ, taht, taç, çetr, bayrak, tuğ, nevbet, hil’at gibi maddi ve manevi unsurlar bulunmaktadır (Genç, 1981: 128; Özaydın, 2001: 410).

Kutadgu Bilig’in mansur mukaddimesinde, eserin tüm insanlar için faydalı olmakla birlikte, kentleri yöneten melikler (hükümdarlar) için çok daha faydalı olduğu ifade edilmiştir (Yusuf Has Hacib, 2019: 9). Adalet anlayışının formülasyonu eserde şu şekilde yapılmıştır (Yusuf Has Hacib, 2019: 168): “*İl tutmak için erat ve ordu gerek, erati tutmak için de mal davar gerek. Bu malı elde etmenin gereği halkın zengin olmasıdır, halkın zenginliği için doğru yasalar konulmalıdır. Bunlardan biri kalırsa dördü de kalır, dördü de kalırsa beylik çürür.*” (b. 2057, 2058, 2059)

Yusuf Has Hacib’e göre, hükümdar olan kişinin kutlu soydan gelen asil bir kimse olması dolayısıyla bazı özelliklere sahip olması gerekiyordu. Bunlar (Genç, 1981: 84-96; Yusuf Has Hacib, 2019: 38, 44, 148, 159-172, 235); *cesaret ve kahramanlık, akıllılık ve bilgelik, erdemlilik, Tanrı tarafından bahşedilen hayâ, iz’an ve şeref, cömertlik, içki içmemek, kumar oynamamak, fesatlık yapmamak, alçak gönüllü ve mütevazı olmak.*

Kutadgu Bilig’in kaleme alındığı 11. Yüzyıl Karahanlı Devleti’nde Türk hâkimiyet telakkisi ve hükümdar anlayışı, eski Türk hâkimiyet geleneğinin aynısıdır. Bu cümleden olarak, Karahanlılar’da hükümdarın vazifeleri de eski Türk hükümdarlarının vazifeleri ile aynı mahiyettedir. Hükümdarın vazifeleri özetle şunlardır (Genç, 1981: 99-114; Yusuf Has Hacib, 2019: 54-409): *Halkı refah içinde yaşatmak, kanunları düzenleyerek dirlik ve düzenliliği sağlayıp adaleti temin etmek, savaşa hazır bulunmak, devleti düzen içinde bulundurarak fetihler yapmak.*

2.3.2.2. Devlet Meclisi (Büyük Dîvan)

Büyük Dîvan müessesesinin Karahanlı Devleti’nde bulunup bulunmadığını kesin olarak bilemesek de, Yusuf Has Hacib’in vezir hakkında verdiği bilgilere bakarak, böyle bir dîvan bulunmadan vezirin bu vazifelerini yerine getiremeyeceği anlaşılmaktadır. Büyük Selçuklu hükümdarı Sultan Sencer’in “İnşa Dîvanı”ndan çıkan bazı mektuplarda, Batı Karahanlılar’ın “Meclis-i Âli”sinden sık sık

bahsedilmesi, böyle bir dîvanın Karahanlılar'da daha öncesinden var olduğunu göstermektedir (Genç, 1981: 254-255).

Kesin kayıtlar bulunmamakla birlikte, XI. yüzyılda Büyük Selçuklu Devleti'nde vazifesi malî işleri yürütmek olan "İstifa Dîvanı" ve onun başı olan Müstevfi'nin yerine Karahanlılarda "Ağıcı" (Hazine)dar)'nın; hükümdarın iç ve dış yazışmalarını idare eden "Tuğra Dîvanı" ve onun başı olan Tuğraî'nin yerine "Bitigçi İlimga" ile "Tamgaçı" (Mühürdar)'nın varlığı, bu konularda aynı dîvanların veya benzeri teşkilatların Karahanlılar'da da varlığını açıkça göstermektedir. Askerin maaş ve diğer işlemlerinin kaydedildiği defterlerin düzenli olarak tutulduğuna bakarak, Karahanlılar'da Dîvan-ı Arız'ın vazifesini gören bir teşkilatın varlığı da anlaşılmaktadır. Böyle bir dîvanın adı herhangi bir kaynağımızda açıkça ortaya konulmamışsa da, Kaşgarlı Mahmud'un bir örnek cümlesinde "o askerî'nin adı Sultan'ın Dîvan'ından silindi" denilmesi, bu hususu şüpheye yer bırakmayacak şekilde ortaya koymaktadır (Genç, 1981: 255-256).

Yine adalet ile ilgili işlerin bir dîvana bağlı olup olmadığı hakkında kesin bilgiler bulunmamakla birlikte, mezalim mahkemeleri, kadılar ve ordu kadıları (kadı asker, kazasker) vasıtasıyla adalet hizmetlerinin yürütüldüğünü biliyoruz (Yazıcı, 1992: 91).

Karahanlı hükümdarları bizzat "Mezalim Mahkemeleri" ne çıkarak adaletin tesisini sağlar ve özellikle de devlet memurlarının halka baskı uygulamasına engel olurlardı. Adil bir idarenin tesisi için bu mahkemelere başkanlık eden hükümdarlar, dirlik ve düzeni sağlamak için de bu mahkemeye önem vermişlerdir (Genç, 1981: 266, 338).

2.4. Karahanlı Devleti'nde Vezirlik Müessesesi

Dîvan-ı Lügati't Türk'e göre, vezir kelimesinin karşılığı Türklerde "yuğruş" tur. Yuğruş hükümdardan bir derece sonra gelir ve hükümdarın en önemli yardımcısıdır. İlk Müslüman Türk devleti olan Karahanlı Devleti'nin merkez teşkilatının başında, hükümdar adına çeşitli devlet işlerini yürüten ve Türkçe karşılığı "yuğruş" olan bir vezir bulunurdu (Genç, 1981: 249-250; Turan, 1995: 25). Yuğruş

unvanı, onun halk arasından yetişen bir vezir olduğunu göstermektedir (Kafesoğlu, 2015: 341).

Vezir kelimesinin karşılığı olarak yuğruş unvanı, Karahanlılar'ın ilk dönemlerinde kullanılmaktaydı (Koca, 2002: 156). Karahanlılar'daki vezirlik müessesesi, Samaniler ve Abbasiler döneminde olduğu gibiydi. Bir başka ifadeyle, Samaniler'e halef olan Gazneliler ve Karahanlılar'da vezirlik, Abbasiler'deki hüviyetinde devam etmiştir (T.H., 1986: 311).

Ne var ki, Karahanlılar'da vezirliğin durumu ile yetki ve görevleri konusunda, Kutadgu Bilig'de Yusuf Has Hacib'in verdiği bilgilerin dışında pek fazla malumata sahip değiliz.

Karahanlı Devleti'nin kültür yapısını ve yönetim anlayışını anlamamızı sağlayan Kutadgu Bilig, Has Hacib'lik gibi devlet teşkilatında yüksek bir görevde bulunan bir devlet adamı tarafından yazılmış olduğu için oldukça önemli bilgiler ihtiva etmektedir (Kafesoğlu, 1980: 4). Bu kadim eser, Karahanlılar'daki vezirlik konusunda da bize oldukça önemli bilgiler vermektedir. Bu nedenle Karahanlılar'da vezirlik müessesesini bu önemli eserde verilen çok değerli bilgiler ışığında ele almaya çalışacağız.

Kutadgu Bilig'de vezirin bütün ülke üzerinde yetki sahibi olduğunu gösteren kayıtlara rastlamak mümkündür. Bu kayıtların birinde bu husus belirtildikten sonra, aynı beyitte hakanın Ay-Toldı'yı vezir yapmasıyla düşmanlarının ona boyun eğdiğini şu şekilde anlatmaktadır (Yusuf Has Hacib, 2019: 96):

“Bütün ilde onu yetkili kıldı
Düşmanı boyun eğdi, ortadan kayboldu” (b. 1037)

Yusuf'un eserinden anlaşıldığına göre, bir kimseye vezirlik verilirken ona, makamına uygun bir unvan ile tuğ, davul, zırh, hil'at, süslü eğer takımı (üstem), at ve şüphesiz hepsinden önemli olarak da vezirlik mührü verilmektedir (Genç, 1981: 250; Koca, 2002: 156; Yusuf Has Hacib, 2019: 96, 147):

“Vezirlik verdi ona, unvan ve mühürle
Tuğ ve davul verdi zırh ile” (b. 1036)

“Ona unvan, mühür, at, üstüne giysi
Ve çok değer verdi mutluluk buldu” (b. 1766)

Aşağıda Karahanlılar’da vezirin yetki ve görevlerine Kutadgu Bilig temelinde daha ayrıntılı biçimde değineceğimiz için, şimdilik bu kadar açıklamanın yeterli olacağı kanaatindeyiz.

2.4.1. Yusuf Has Hacib

Yusuf Has Hacib hakkında bildiklerimiz, Kutadgu Bilig’e sonradan eklenen biri mensur diğeri manzum iki mukaddimede ve eserin bazı beyitlerinde yer alan bilgilerle sınırlıdır. Bu bilgilere göre Yusuf, Balasagun (Kuz-Ordu)’da soylu bir ailede dünyaya gelmiş, bilim, erdem, zühd ve takva konusunda öne çıkmıştır. Eserin 365-371 beyitleri arasında verdiği bilgilere bakılarak 1015-1019³⁰ tarihleri arasında doğduğu tahmin edilmektedir (Arat, 1977: 1038; DİA, 2002: 478).

Eseri Kutadgu Bilig’i Tamgaç Buğra Han’a sunan Yusuf, kıymetini anlayan hükümdar tarafından “has haciblik” mansıbyla ödüllendirilmiştir (DİA, 2002: 478). Arat (1977: 1038), Kutadgu Bilig’de saadet ve ikbali temsil eden vezir Ay-Toldı ile akli temsil eden onun oğlu Ögdülmiş’in şahsında Yusuf’un kendisini tasvir etmiş olabileceği üzerinde durur.

Hükümet teşkilatında nasıl hükümdardan sonra vezir geliyor ise, saray teşkilatında da has hacib (Uluğ Hacib) geliyordu. Hükümdarla devlet işleri ve hükümet üyeleri arasında bir vasita görevi yapanlara verilen bu unvan, sonraları bir rütbe olarak bazı hizmet sahiplerine de verilmeye başlanmıştır (Uzunçarşılı, 1988: 33). Diğer taraftan, hükümdarın halk ile olan ilişkilerini de hacib düzenlerdi. Halk her işini, dileğini, şikâyetini hacib vasıtası ile hükümdara ulaştırırdı (Genç, 1981: 200; Yusuf Has Hacib, 2019: 198). (b. 2498, 2499)

Eserinden anladığımız kadarıyla, her türlü bilgiyi edinen, çeşitli ilimlerle uğraşan, mesleklerle ilgili durum ve özellikleri bilen, tıptan astronomiye, rüya tabirlerinden insanların durumunu gözlemlemeye kadar pek çok konuya hâkim

³⁰ Yusuf Has Hacib’in doğum tarihine ilişkin olarak Yavuz (2009: 143) 1015-1017 tarih aralığını, Arat (1977: 1038) 1017-1018 yılları civarını, DİA (2002: 478) ise 1019 dolaylarını vermektedir.

olduğu eserinde verdiği malumatlardan anlaşılmaktadır. Tüm bunlar ve değerli eserini 18 ay gibi kısa bir sürede tamamlaması dâhi, onun bilgi ve görüş açısının genişliğini ortaya koymaktadır (Yavuz, 2007: 143-144).

Yusuf geniş bilgisi sayesinde, gençlik yıllarından başlayarak devlet teşkilatı içerisinde önemli görevlerde bulunmuş ve tecrübe sahibi olmuştur. Gözlem ve tecrübesine dayanarak gerek toplumsal hayata dair gerekse devlet teşkilatına dair hususlarda yol gösterme konusunda kendisini sorumlu hissetmiş ve bu nedenle Kutadgu Bilig’i yazmıştır (Yavuz, 2007: 144).

2.4.2. Kutadgu Bilig

1069-1070 yılları arasında eseri yazan Yusuf Has Hacib, Balasagun’da yazmaya başladığı eserini, bilahare gittiği Kaşgar’da toplam 18 aylık bir çalışmanın sonunda bitirmiştir. Bu eseri Tamgaç Buğra Han’a sunan Yusuf, Buğra Han tarafından Has Hacib unvanıyla taltif edilmiştir (Arat, 1977: 1038; Doygun, 2015: 36). Eser 6645 beyitten oluşan manzum bir eserdir (Kafesoğlu, 1980: 11).

Kutadgu kelimesi, “kutadmak” mastarından türetilmiş bir isimdir ve anlamı da “kut’a erişen, kutlu kılan” demektir. Kelimenin cesaret, talih, ikbal, saadet gibi anlamları olmakla birlikte, bu kelimeyi eski Türk devlet anlayışı çerçevesinde değerlendirdiğimizde, “siyasî hâkimiyet kudreti, devlet idaresi ve salahiyeti, hâkimiyet kudreti” gibi anlamlara gelmektedir (Arsal, 1947: 120). Eserin müellifi olan Yusuf, bu ismi verme nedenini şöyle ifade etmektedir (Yusuf Has Hacib, 2019: 47):

“Kitap adı verdim Kutadgu Bilig’i
Kutlu olsun, okuyanın tutsun elini” (b. 350)

Karahanlılar zamanında Türk-İslâm medeniyeti inşası başlamış ve dönemin ilk kültür mümessilleri ortaya çıkmıştır. Bu eserlerin içinde akla ilk gelenlerden olan Kutadgu Bilig, Türk milletinin tarihini, ülküsünü, değerlerini, hayat tarzını, toplumsal hayatını, gelişme aşamalarını ve kültürel faaliyetlerini yansıtan bir hazine mahiyetindedir (Arat, 1977: 1039; Doygun, 2015: 36; Kafesoğlu, 1980: 4-5).

Kutadgu Bilig, medeni Türk muhitinde asırlar boyu biriken ahlak, siyaset ve hukuka ilişkin fikirlerin bir özeti, on birinci yüzyıldaki Türk kültürünün âdeta bir abidesidir (Arsal, 1947: 95; Arat, 1977: 1038). Bir siyasetnâme olan bu eser, aynı zamanda İslâmi dönem Türk yazılı edebiyatının en eski tarihli örneğidir (Öztürk, 2013: 74).

Esasında eserin yazılış amacı Kafesoğlu (1980: 12-13)'na göre, devlet ve teşkilatı ile ilgili hususları açıklamaktır. Bir diğer görüşe göre ise eser, insana her iki dünyada saadete ermek için takip etmesi gereken yolu göstermektedir (Arat, 1977: 1039; DİA, 2002: 478).

Arat (1977: 1039), ilk bakışta eserin devlet teşkilatı ile ilgili görünmesine rağmen, teşkilatın dış görünümünden ziyade toplumu oluşturan bireyler ile onların vazife ve sorumlulukları üzerinde durduğunu ifade eder. Eserde tecrübeli bir fikir adamı ve şair olarak devrin yaşam tarzının ele alındığını belirtir. Bu nedenle de, eserin yalnızca makam sahiplerine yönelik kuru öğütlerde bulunan bir kitap olmadığı görüşünü ortaya koyar.

TDV İslâm Ansiklopedisi'nin Kutadgu Bilig maddesinde imzası bulunan DİA³¹ (2002: 478) ise, eserin iddia edildiği gibi makam sahiplerine ahlak dersi veren salt bir öğüt kitabı olmadığı, insan hayatının anlamını tahlil eden, onun toplum ve dolayısıyla devlet içindeki görevlerini ortaya koyan bir hayat felsefesi sistemi olduğunu belirtmiştir. Yusuf'un, birbirine sıkı bir şekilde bağlı bulunan birey, toplum ve devlet hayatının ideal bir biçimde düzenlenmesinde zorunlu olan zihniyet, bilgi ve faziletlerin nelerden ibaret olduğunu, bunların nasıl elde edileceği ve nasıl kullanılacağı üzerinde sanatkârane bir biçimde durduğu belirtilmiştir.

Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig adlı eserini dört iyi temel üzerine kurmuştur. Bunlardan birincisi adalettir ve doğruluk üzerindedir. İkincisi devlettir ki, saadet ve ikbal anlamında kullanılmıştır. Üçüncüsü akıl olup, ululuk ifade eder. Dördüncüsü ise, kanaat ve afiyettir. Bunların her birine ayrı ayrı isimler vermiş ve bundan böyle

³¹ DİA, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi ansiklopedi hazırlık kurulunu temsil eden bir imzadır. Merkez heyetindeki müellif kadronun geniş iş birliği ile hazırlanan maddelerde bu imza kullanılmıştır (<https://islamansiklopedisi.org.tr/muellif/dia>, Erişim Tarihi: 21.09.2020)

bunları bu isimlerle zikretmiştir. Adaletle “Kün-Toğdı” adını vermiş ve onu hükümdar yerine koymuştur. Devleti ise “Ay-Toldı” ismi ile anar ve onu hükümdarın veziri sayar. Akla “Ögdülmiş” adını vermiş ve buna da vezirin oğlu demiştir ki, Ay-Toldı’nın ölümünden sonra vezir olmuştur. Kanaate “Odgurmuş” adını verir ve onu da vezirin akrabası sayar. Eserde bu dört kahramanın aralarındaki konuşmalar bulunmaktadır (Arat, 1977: 1040; Öztuna, 1963: 217; Kafesoğlu, 1980: 12-13; Tutar, 2002: 869-870; DİA, 2002: 478; Yusuf Has Hacib, 2019: 11, 47-48):

“Bu Kün-Toğdı dediğim doğru töredir
Bu Ay-Toldı dediğim ise mutluluktur

Sonra anlattım bak Ögdülmiş’i
Akıldır adı yüceltir kişiyi

Ondan da sonrası Odgurmuş’tır
Taraftmdan akıbet diye yorumlanmıştır” (b. 355, 356, 357)

Kutadgu Bilig’in bilinen üç nüshası bulunmaktadır. Bunlardan biri Uygur Alfabesiyle, diğer ikisi ise Arap Alfabesiyle yazılmıştır. İçlerinde en iyi nüsha olan Fergana nüshası ile Mısır nüshası Arap alfabesiyle yazılmıştır. Üçüncü nüsha olan Herat nüshası ise, Arap alfabesiyle yazılmış bir nüshadan Uygur alfabesiyle istinsah edilmiştir (Arat, 1977: 1043; Öztuna, 1963: 218-219).

Kutadgu Bilig hakkında yerli ve yabancı birçok araştırmacı, akademisyen vb. tarafından çalışmalar yapılmıştır. Hazine kadar değerli olan bu eseri tamamıyla tanıtmaya çalışmak, çalışmamızın amacını oluşturmadığı için, bu kısa açıklamayla yetiniyoruz.

2.4.3. Kutadgu Bilig’de Vezir

Öncelikle ifade edilmesi gereken husus, Karahanlı Devleti’nde vezirin yetki ve görevleri konusunda elimizde bulunan bilgilerin neredeyse tamamı Kutadgu Bilig’den elde edilmektedir. Kutadgu Bilig’de Yusuf’un ifadeleri vezirin yetki ve görevleri konusunda bize önemli bilgiler vermektedir. En genel ifadeyle vezirin durumunu şöyle ifade etmektedir (Yusuf Has Hacib, 2019: 177):

“Beyden sonra ilde sözü geçen
Vezirdir ili sözü ve davranışıyla yöneten” (b. 2193)

Kutadgu Bilig’de anlatılan hikayenin başkahramanı Ay-Toldı’dır. Yusuf, en çok onun hâl tercümesi üzerinde durmuştur (Arsal, 1947: 91). Hükümdarın vekili sıfatıyla devlet işlerini yürüten vezirin başlıca görevleri; ülkenin dirlik ve düzenini sağlamak, halkın huzur içinde yaşamasını temin etmek, devletin hâkimiyet alanlarını genişletmek, hazineyi doldurmak, devlet hizmetinde çalışanlara iyi davranmak, onların görevlerini sadakatle yapmalarını sağlamaktır (Özaydın, 2013: 82; Yusuf Has Hacib, 2019: 176):

“Bey böyle erdem dolu olursa
Veziri nasıl olmalı ki

Altın ve gümüşle büyük bir hazine kursun
Düzenlensin il, kent ve eyaletler artsın

İlini yönetsin doğru yasalar yapıp
Eratın gönlü ısınsın ondan iyilik görüp

Halk huzur bulsun, kimse ona dokunmasın
Beyin adı iyi olarak anılsın” (b. 2177-2180)

Vezirin hükümdar için gerekliliği ve önemi de şöyle ifade olunmuştur (Yusuf Has Hacib, 2019: 176):

“Yanıt verdi Ögdülmiş, dedi: Hakan
Vezir beyin halka uzanan elidir

Kuşkusuz gereklidir beye vezir
Vezir iyi olursa bey rahat uyur

Vezirdir yüklenen beylerin yükünü
Vezirdir sağlam tutan beyliğin kökünü” (b. 2181-2183)

Vezir akıllı ve gönlü yeterli, işine yürekten bağlı seçkin bir kimse olmalıdır. Aynı zamanda her işten anlayan bilgili bir kişi olmalıdır. Vezirlik büyük bir iş olduğu için, bu makama soylu, günahlardan sakınan, edepli, temiz, dürüst, alçak gönüllü, vefalı, gözü tok ve uyanık kişiler getirilmelidir. Bu özelliklere sahip olan kişi yükselir, halk nazarında ona karşı güven duyulur (Yusuf Has Hacib, 2019: 177). (b. 2187-2201)

Yusuf’a göre vezirin işi hep hesapla döner. Eğer o hesap bilmezse bütün işler kalır. Bu nedenle vezirin okuyan, yazan, olgun ve anlayışlı bir kimse olması,

memlekette halk arasında dürüst olarak tanınması, ihtiyatlı ve işinin de ehli bulunması gerekir. Yine onun en önemli özelliklerinden biri de, işe yarayan ve yaramayan kimseleri birbirinden ayırt edebilmek olmalıdır. Bu faziletler ile bilgiler kimde var ise hükümdar vezirliği ona verebilir. Eğer beyin böyle bir veziri olursa bey ve halkı, her ikisi de huzura kavuşur ve hükümdarın işi dilediği gibi olur. Memleketi düzene girer ve insanlar zenginleşir. Hazine de çoğalır ve beyin hayatı saadet içinde geçer. Ayrıca iyi bir vezir, daima bir müşavir durumundadır (Genç, 1981: 254; Yusuf Has Hacib, 2019: 176-182). (b. 2184-2262)

Vezirin akıllı ve bilgili kimselerden olması gerektiğinin belirtilmesi, Yusuf'un bilgeliğe büyük bir önem verdiğini göstermektedir. Nitekim eserin muhteviyatında bilgi, siyasî ve bireysel ahlak açısından önemli bir rol oynamaktadır (Doğun, 2015: 39).

Göktürkler'den bahsederken bilgi ve bilgeliğe verilen öneme değinmiştik. Gerek Orhun Abidelerinde gerekse Kutadgu Bilig'de bilgi ve bilgeliğin ön plana çıkarılması, devlet idaresinde önem teşkil eden unsurların devamını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bu da açıkça göstermektedir ki, bilgiye ve bilgeliğe verilen önem belli bir dönem veya kişilerle sınırlı olmayıp, Türk devlet anlayışının temel değerlerinden biri olarak her zaman varlığını sürdürmüştür.

Yusuf'un eserinde, “vezirlik” ve “kumandanlık” en önemli vazifelerdendir. Bu iki vazife sahibi birlikte hareket ettiği sürece devlet ayakta kalır. Çünkü biri kalem, diğeri ise kılıç tutar (Yusuf Has Hacib, 2019: 192-193). (b. 2417-2419).

Ay-Toldı Kutadgu Bilig'de devleti, kutluluğu ve saadeti temsil eder. Hükümdar başta olmak üzere herkes ona muhtaçtır (Yavuz, 2007: 168). Eserde vezir Ay-Toldı'nın hükümdarın hizmetine girmesiyle, “siyasî iktidar” ile “kanun” bir araya gelir. Siyasî iktidar ve kanun birbirinden ayrı düşünülmemeyeceği için, devletin istikrarı öncelikle bu iki unsura bağlanmıştır (Doğun, 2015: 38).

Vezir Kutadgu Bilig'de hükümdarın hemen hemen tüm işlerini yüklenen, hükümdara görüşleriyle yardımcı olan, hükümdarın vekili olarak devlet işlerini sevk ve idare eden kişidir (Doğun, 2015: 37).

Nitekim, Ay-Toldı'nın ölümünden sonra hükümdar işlerin sekteye uğradığından ve yerine koyacak asil, işe yarayan birinin bulunmamasından yakınıdır. Dolayısıyla, Yusuf'un anlattıklarından yola çıkarak, vezirlik makamının eksikliğinin devletin istikrarını tehdit eden ve devlet teşkilatını yıkıma sürükleyen bir durum olduğunu söyleyebiliriz (Doygun, 2015: 38; Yusuf Has Hacib, 2019: 137):

“Yine bir gün hakan bunaldı
O kusursuz insanı yitirdim dedi

Kapımda çalışan insan dolu
Bir işime yarayan hani

İşlerim bozuldu, yok iş bileni
İçtenlikle bir işimi gören hani” (b. 1613-1615)

Yusuf Has Hacib'in bir başka vesile ile vezir hakkında verdiği önemli bir bilgi de, eserin kahramanlarından vezir Ögdülmüş (vezir Ay-Toldı'nın ölümünden sonra vezir olmuştur), bir ara, zahid olan kardeşi Odgurmış'ın etkisi altında kalarak dünya işlerinden elini eteğini çekmeye niyetlenir. Bunun üzerine Odgurmış ona, hükümdarın hizmetinden ayrılmamasını, onunla birlikte halkı iyilikle idare etmeye devam etmesini, hükümdarın kendisine unvan ve rütbelere vererek yükselttiğini, bunca iyiliği dokunduktan sonra da onun hizmetinden ayrılmasının doğru olmayacağını ifade eder (Genç, 1981: 251; Yavuz, 2007: 171; Yusuf Has Hacib, 2019: 419-428). (b. 5683-5815)

Görüldüğü üzere Türk-İslâm devletlerinde hükümdar adına çeşitli devlet işlerini yürütmekle görevli olan vezire büyük önem atfedilmiştir (Doygun, 2015: 38). Vezir, hükümdarın gerek dirlik ve düzeni sağlamak gerekse halkın refahını temin etmek hususundaki görevlerini yerine getirmek konusunda görevli ve yetkili kıldığı kimsedir. Bu itibarla idarî konularda vezirin, hükümdar adına her türlü tasarruf yetkisine sahip olduğunu söyleyebiliriz (Genç, 1981: 254).

Öyle ki, devlet idaresinde hükümdardan sonra en büyük nüfuza sahip olan vezir, kanun koyma yetkisine dahi sahiptir (Doygun, 2015: 38; Genç, 1981: 253; Yusuf Has Hacib, 2019: 312):

“Vezirlik verilir de iktidar eline geçerse,
Kötü töre kurma, yumuşak ve düzgün ol” (b. 4140)

Bu husus dâhi açıkça göstermektedir ki, vezir, kendisine hükümdar adına tanınan geniş yetkiler vasıtasıyla, hesap işlerinden kamu görevlilerinin atanmasına, ülkenin dirliğini ve halkın refahını sağlamaktan hazineyi doldurma konusuna kadar, aldığı kararlar ile devletin işleyişinde baş aktör olmuştur.

2.5. Selçuklu Devleti'nde Vezirlik Müessesesi

Türk ve İslâm tarihinin en büyük ve önemli devletlerinden biri olan Selçuklu Devleti'nde yirmi üç vezir görev yapmıştır³². Hükümdarın vekili sıfatıyla devlet işlerini fiilen yürüten vezirler, görevlerini geniş yetkilerle yerine getirmişlerdir. Vezirlik müessesesinin Selçuklu devlet teşkilatı içerisindeki konumunu ortaya koyabilmek için öncelikle bu devletin teşkilat yapısının incelenmesi yerinde olacaktır.

2.5.1. Selçuklu Devleti ve Teşkilat Yapısı

Selçuklular, Türkler'in İslâm dünyasına hâkim olmalarını ve yayılmalarını, İslâm medeniyeti ve kavimleri tarihinde yeni bir devir açmalarını sağlayan hanedandır (Turan, 2009a: 53). Köymen (2002: 635), Selçuklu devri ile ilgili olarak, *“bugünkü varlığımızı borçlu bulunduğumuz bir dönüm noktasıdır ve ne kadar önem verilse azdır”* diyerek, bu dönemin Türk tarihindeki önemine dikkat çekmiştir. Şüphesiz bu dönemin önemi, siyasî ve toplumsal konular kadar, devlet yönetiminde takip edilen usul ile devlet teşkilatı ve kurumlarının oluşumundaki Türk-İslâm sentezi başarısından kaynaklanmaktadır.

2.5.1.1. Selçuklu Devleti (1038-1194)

Oğuz Yabgu Devleti'nde “subaşı (ordu komutanı)” iken, yetenekli ve bilgili olması nedeniyle Yabgu'nun kendisine rakip görerek onu öldürmeye karar vermesi neticesinde (Uluçay, 1977: 33-34), muhtemelen X. asrın ikinci yarısında Cend şehrine gelen Oğuzların Kınık boyuna mensup Selçuk Bey ve onunla birlikte hareket eden Türkler, burada yaşayan Müslümanlarla kurdukları iletişim sonucunda Müslümanlığı kabul ettiler (Kafesoğlu, 1992: 5-6; Yazıcı, 2017: 206-207).

³² Çalışmamızın sonunda yer alan Ek 1'de vezirlere ilişkin kronolojik liste verilmiştir.

Beraberindeki Oğuzlar'la Oğuz Yabgu Devleti'nden ayrılan Selçuk Bey, Yabgu Devleti adına yıllık verginin tahsili için Cend'e gelen memurlara "kafirlerle haraç vermeyeceğini" söyleyerek uzaklaştırmıştır. Bu olay ile savaşa hazır bir gazi olduğunu gösteren Selçuk Bey, "el-Melikü'l-Gazî Selçuk" diye anılmaya başlamıştır. Bunun bir neticesi olarak hem Müslümanların ve savaşma isteğinde olan Türkler'in desteğini almış hem de Cend ile çevresini Yabgu'dan ayırarak bağımsız sayılabilecek bir idare oluşturmuştur (Yazıcı, 2017: 205-206; Uluçay, 1977: 33-34).

Selçuklular Cend'de buldukları sırada çevrede ikisi Türk devleti olan Karahanlılar ve Gazneliler'in yanında bir de Samaniler olmak üzere üç büyük devlet bulunuyordu. Maveraünnehir'de üstünlüğü ele geçirmek için Karahanlılar ve Samaniler savaş halindeydiler. Uzun mücadelelerin ardından Karahanlılar tarafından Samaniler Devleti'ne son verildi. 1007 yılında Selçuk Bey'in ölümünden sonra ailenin başına Arslan Yabgu geçti. Selçuklular'ın kendisi için potansiyel bir tehlike olduğunu anlayan Gazneli Mahmud, bir hile ile Arslan Yabgu'yu yakalatarak Hindistan'daki Kalincar Kalesi'nde hapsedirdi. Yaklaşık yedi yıl sonra bu kalede vefat eden Arslan Yabgu'nun esir edilmesinden hemen sonra ailenin başına Musa Yabgu geçti. Fakat gerçekte Selçuklular'ı idare eden Çağrı ve Tuğrul Beylerdi. Selçuklu liderleri Musa Yabgu, Tuğrul Bey ve Çağrı Bey Gazneliler'in Horasan dîvanı reisine bir mektup yazarak Sultan Mesud'un hizmetine girmek istediklerini, bunun karşılığında Nesa ve Ferave'nin kendilerine yurt olarak verilmesini istemişlerdir. Bunu kabul etmeyen Sultan Mesud onların üzerine iyi donatılmış bir ordu gönderdi. Selçuklular bu orduyu ağır bir yenilgiye uğrattı. Bunun üzerine Sultan Mesud Musa Yabgu'ya Ferave'yi, Çağrı Bey'e Dihistan'ı ve Tuğrul Bey'e Nesa'yı verdi (Merçil, 2013: 53-55).

Gazneliler'e karşı 1040 yılında kazanılan Dandanakan zaferinden sonra toplanan toy'da Tuğrul Bey'in hükümdar olarak belirlenmesi neticesinde, Abbasi Halifesine mektup yazarak, Gazneli hükümdarlarının köle-zâde sınıfından, kendisinin ise hükümdar soyundan (Afrasiyab, Oğuzhan) olduğunu, dolayısıyla hükümdarlık hakkının kendisinde olduğunu ve halifeye bağlı olduklarını bildirmişlerdir. Mektuba, Türk hâkimiyet alameti olarak "ok" ve "yay" konulmuştur (Turan, 2009a: 106-107).

Uzun mücadeleler sonucunda Tuğrul Bey Selçuklular'ı doğunun en büyük devleti haline getirdi. Abbasi halifesi onu “doğunun ve batının hükümdarı” ilan etti. 1065 yılında Tuğrul Bey vefat ettiğinde Selçuklular halifenin dünyevi gücünü sembolik hale getirmiş ve İslâm dünyasının en büyük siyasî gücü haline gelmişti. Tuğrul Bey çocuğu olmadığı için yerine yeğeni Süleyman'ı veliaht göstermişti. Ancak diğer yeğenleri bunu kabullenmeyince taht kavgası başladı. Taht mücadelesini kazanan Alp Arslan tekrar devletin birliğini sağladı (Kafesoğlu, 1992: 27-28; Üçok vd., 2002: 148-149).

Selçuklular'ın başına geçen Alp Arslan, taht mücadelesinde Süleyman'ı destekleyen vezir Amidü'l Mülk'ü görevden aldı ve yerine Merv'de vali olduğu sırada veziri olan Nizamü'l Mülk'ü getirdi. Akabinde fetih çalışmalarına başlayarak, çevresindeki bölgeleri itaat altına aldı. Özellikle Ani'nin fethi İslâm dünyasında büyük sevinçle karşılanmış, Abbasi halifesi tarafından Alp Arslan'a “Ebu'l Feth” unvanı verilmiştir. Ülkenin doğusunu emniyet altına alan Alp Arslan, daha sonra yüzünü batıya yani Anadolu'ya döndü (Kafesoğlu, 1992: 29-30).

26 Ağustos 1071 Cuma günü Türklere Anadolu'nun kapısını sonuna kadar açacak olan Malazgirt Meydan muharebesinde, Selçuklular kendilerinden beş-altı kat fazla Bizans ordusunu mağlup etmişlerdi. Esasında bugün Anadolu'daki varlığımızı borçlu olduğumuz zafer budur (Kafesoğlu, 1992: 36-37; Güngör, 2005: 87-88).

Bu zaferden bir yıl sonra Alp Arslan bir suikast sonucu öldürüldü. Yerine veliaht gösterdiği oğlu Melikşah Nizamü'l Mülk'ün de yardımıyla tahta geçti (Kafesoğlu, 1992: 40-41; Güngör, 2005: 89). Nizamü'l Mülk'ün yanında iyi bir eğitim görmüş olan Melikşah, Selçuklular'ı hem en geniş sınırlarına ulaştırmış hem de siyasî, idarî ve askerî bakımdan çok geliştirmiştir (Güngör, 2005: 89).

Hasan Sabbah'ın başını çektiği batınî hareketiyle mücadele eden Melikşah, 1092 yılında Berkyaruk yerine kendi oğlu Mahmud'u veliaht yapmak isteyen eşi Terken Hatun'un ve kendisine kırgın olan Abbasi halifesi el-Muktedi bi'llah'ın işbirliğiyle zehirlenerek öldürüldü. “Es-Sultanü'l-a'zam”, “Sultanü'l-âlem” gibi lakapları olan Melikşah'a ayrıca halife tarafından “Muizz'üd-din”, “Celal'üd-dünya

ve'd-din" ve "Kasım-u Emir'il-mü'minin" (halifenin ortağı) lakapları verilmişti (Kafesoğlu, 1992: 46).

Melikşah'dan sonra Nizamü'l Mülk de öldürülünce taht mücadeleleri sonucu devlet dört kısma bölündü: Anadolu Selçukluları (1092-1308), Irak ve Horasan Selçukluları (Büyük Selçuklular'ın devamı olarak 1194'e kadar), Suriye Selçukluları (1092-1117) ve Kirman Selçukluları (1092-1187). Sultan Melikşah'dan sonra arka arkaya hükümdar olan dört oğlu (Mahmud, Berkyaruk, Muhammed, Sencer) zamanında devlet az önce sayılan bölümlere ayrılmış, son büyük sultan Sencer'in 1157'de vefatıyla Selçuklu devletleri ayrı mukadderata sahip olmuşlardır (Kafesoğlu, 1992: 47).

Selçuklu Devleti'nin temelleri Horasan'da, yani tamamıyla Müslümanlaşmış bir bölgede atılmıştır. Bu nedenle Selçuklu Devleti'nde, eski Türk gelenekleriyle İslâm geleneklerinin uyumlu bir kaynaşmasına şahit olunur. Türk tarihinin seyrine yeni bir yön veren bu devlet, Türklüğü İslâm akideleriyle donatarak zenginleştirmiştir. Yeni ve köklü bir hamle kudreti kazandıran bu gelişme nedeniyle, bütün Türk toplulukları ve siyasî teşekküllerinde, hatta günümüzde bile Selçuklular'ın tesirlerini görmek mümkündür (Yazıcı, 2017: 205).

2.5.1.2. Selçuklu Devleti'nin Teşkilat Yapısı

Horasan'da Müslüman bir devlet kuran Türkler, kendi devlet gelenek ve göreneklerine bağlı kalmışlar, ancak eski yönetim anlayışlarını saplantılı bir şekilde devam ettirmeye çalışmak yerine, buldukları bölgelerin yerleşmiş adetlerine dokunmamışlar, olumsuz gelişmelere neden olan icraat ve kurumları kaldırmışlardır. Türkler tarafından kurulan bu devlet, hükümlerlik anlayışı, askerî yapı, düşünce biçimi ve toplumsal yapı gibi alanlarda kendi geleneklerini korumuş ve bunları İslâmî kültür ve geleneklerle kaynaştırarak bir Türk-İslâm sentezi oluşturmuştur (Kafesoğlu, 2018: 162). Bu devlet dünya tarihinde önemli etkilere sahip olduğu gibi, Türkiye'nin anayurt olmasında da baş etken olmuştur (Uluçay, 1977: 27).

Müslüman olduktan sonra devlet teşkilatlarını İslâm'a göre düzenleyerek İslâm'a aykırı olmayan eski geleneklerini de devam ettiren Türkler (Köprülü, 2002:

30; Niyazi, 2017: 45), devlet teşkilatı ve idare yapılarını Abbasileri örnek alarak oluşturan Gazneliler ve Samaniler'i örnek alarak, bu devletlerin kurumlarını, dolayısıyla da Abbasi ve İslâm kurumlarını da almış bulunuyorlardı (Barthold ve Köprülü, 1984: 123-124; Taneri, 1967: 80-81; Uzunçarşılı, 1988: 24).

Abbasiler'in hukukî müesseselerinde ve özellikle devlet teşkilatında İslâm etkisinden başka, bir kısmı doğrudan alınmış, bir kısmı da Emeviler'den geçmiş Bizans ve bilhassa Sasani etkisi bulunmaktadır (Köprülü, 2002: 30). Dolayısıyla Abbasiler vasıtasıyla Sasani kurumlarının Selçuklular'a önemli etkisi olmuştur. Selçuklular'ın kendi aralarında konuştukları dil Türkçe olsa da, devlet yazışmalarının Farsça yapılmasının nedenlerinden biri, bu etkilenmenin bir sonucu olarak görülebilir (Cin ve Akyılmaz, 2009: 94; Üçok vd., 2002: 149).

Türk ve İslâm gelenekleri ve kurumlarının senteziyle kurulan Selçuklu Devleti (Karatepe, 2004: 56; Turan, 2009a: 305; Kafesoğlu, 2018: 162), tüm belirtileri Göktürklerde ve Karahanlılarda görülen eski Türk feodal yapısına sahipti (Turan, 2009a: 305). Teşkilat yapısında “yabgu”, “bey”, “yinal” ve “inanç” gibi unvanlara yer vermesi ile hanedan üyelerinin kendilerine bağlı kuvvetlerinin ve boylarının olması, eski Türk geleneğinin ve Oğuz devlet teşkilatının takip edildiğini göstermektedir (Kafesoğlu, 1992: 7-8).

Selçuklu Devleti vasal (tâbi) devletlerden meydana gelen bir devletler topluluğudur. Selçuklu soyundan gelen hükümdarların başında olduğu Kirman, Anadolu, Suriye ve Irak Selçukluları; Selçuklu soyu dışındaki diğer Türk hükümdarların başta olduğu Karahanlılar, Gazneliler, Harezmşahlar, Danişmendler, Mengücekler, Saltuklar vb.; başlarında Türk olmayan hükümdarların bulunduğu Büveyhoğulları, Bavendiler, Ukayoğulları, Mezyedoğulları vb. devletlerin üstünde bir konumda bulunan büyük bir devlettir. Vasal devletler, Sultan-ı Azamın ve devletin menfaatlerine aykırı olmamak şartı ile iç ve dışişlerinde özgürdü (Köymen, 1963: 11-12, 98).

Büyük Selçuklu Devleti'nin zayıflamasıyla, vasalları olan Irak, Kirman, Suriye ve Anadolu Selçuklu devletleri bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bağımsızlığını ilan eden devletler içerisinde en güçlüsü ve en uzun süre varlığını

devam ettiren Anadolu Selçuklu Devleti (Karatepe, 2004: 67), özellikle devletin bürokratik örgütlenmesi yönünden Büyük Selçuklular'ın devamından ibarettir (Uzunçarşılı, 1988: 59; Ortaylı, 2008: 101) ve Selçuklular'ın kurumlarını Osmanlı Devleti'ne taşıyan bir aracı görevi görmüştür (Karatepe, 2004: 67).

2.5.1.2.1. Hükümdar (Bey, Sultan)

İlk büyük Selçuklu hükümdarları, devlet teşkilatını sağlam temeller üzerine bina etmişlerdir. Kendilerinden sonraki hemen tüm Türk-İslâm devletlerinde Selçuklular'ın temelini attıkları bu esaslar devam etmiştir (Uzunçarşılı, 1988: 24).

Selçuklu hükümdarları, İslâmiyet'ten önceki eski Türk devlet geleneklerine uygun şekilde hüküm sürmüşlerdir. Tuğrul Bey'den başlayarak Selçuklu hükümdarları halifelerin dînî kişiliğini tanımışlar, ondan aldıkları yetki ile devleti yönetmişlerdir. Ancak bu yetki alma işi dışında, kendilerini tam bir Türk hükümdarı olarak görmüşler ve egemenlik anlayışları bu eski geleneklerin çerçevesi içinde kalmıştır³³ (Üçok vd., 2002: 150).

Devletin kuruluşu tamamlanınca, Tuğrul Bey “es-Sultanü'l-mu'azzam” unvanını aldı. Tuğrul Bey'den Sencer'e kadar tüm Selçuklu sultanları bu unvanı kullanmışlardır (Koca, 2002: 152).

Devletin başı olan hükümdar, kanunlara aykırı olmayan her konuda kesin olarak hâkimdi. Ancak hiçbir zaman kutsal ve sorumsuz bir konumda olmamıştır. Hükümdar adına hutbe okunmuş ve para basılmıştır. Paranın (sikke) üzerinde İslâm halifesinin ismi de bulunurdu (Uzunçarşılı, 1988: 24-25). Vasal devlet hükümdarlarının bastırıldığı parada, sırasıyla halife ve Sultan-ı Azamdan sonra hükümdarın adı bulunurdu (Köymen, 1963: 12).

Hükümdar, haftanın belli günlerinde devlet erkânını ve kumandanları huzura kabul eder, fikir alışverişinde bulunur, kadıları tayin eder, iktaların dağıtılması işini yapar, tâbi devlet başkanlarının hükümdarlıklarını tasdik eder, halkın şikâyetlerini

³³ Nitekim Türk hâkimiyet anlayışına uygun şekilde, Sultan Melikşah'ın soyu Nizamü'l Mülk tarafından Siyasetnâme eserinde Afrasyab'a dayandırılmıştır (Nizamü'l Mülk, 2019: 66).

dinler ve devlete karşı işlenen suçlarla ilgili karar veren yüksek mahkemeye (Dîvan-ı Mezalim) başkanlık ederdi (Kafesoğlu, 1992: 96).

Orta Asya geleneklerinde olduğu gibi, hükümdar devlet meclisinin onayıyla değişirdi. Bu Oğuz töresinin gereği idi. Hükümdar ilk başlarda beylerin ve aile üyelerinin oluşturduğu toyda belirlenirken, daha sonra devletin ileri gelenleri tarafından belirlenmeye başlanmıştır (Niyazi, 2017: 81).

Devlet yönetmede hükümdarlığın dayandığı ana prensip; millete hizmet, adalet ve nizama saygıydı. Milleti köle gözüyle görüp, onlara körü körüne hükmetmek, dilediği gibi hareket etmek asla yoktu. Adalet ve nizama saygılı bir anlayış vardı (Atçeken ve Bedirhan, 2012: 22). Öyle ki, Reşidü'd-din Fazlullah "Cami'ü't Tevarih" isimli eserinde (2010: 68-69), "... halifeler Abbas bin Abdü'l-muttalib'in soyundandırlar. Irak ve Horasan'da onların muasırı padişah ve sultanlar Tahiriler, Saffariler, Samaniler, Gazneviler, Deylemiler, Selçukîler ve başkalarıdır. Bu sultanlar topluluğunun arasında Al-i Selçuk'tan -Allah geçmişlerine rahmet etsin- daha büyük, reyaya daha müşfik ve halkın hakkına daha çok riayet eden kimse olmamıştır... Onların saltanat günlerinde nice hayrat ve iyilikler ortaya çıktı. Din ilimlerinin ihyası, İslâmi kaidelerin güçlenmesi, mescidler, medreseler, ribatlar, köprüler, yollar ve vakıflar bina ve inşa ettirmişlerdi. Alimleri, salihleri, kadıları, seyyidler, zahitleri ve abicileri koruyarak onlara gelir bağlayıp iyilik etmişlerdir ki, önceki zamanların hiçbirinde bu olmamıştı. Onların eserleri İslâm memleketlerinde halen bakidir."

Yine, Selçuklu hükümdarlarına devrin tarih yazarları ve edipleri tarafından, resmi unvanları arasında yer almamakla birlikte, genellikle "es-Sultanü'l-âdil" ve "es-Sultanü'l-âlem" unvanı ile hitap edilmiştir (Koca, 2002: 152).

Bu doğrultuda, Selçuklular'ın hızlı bir şekilde yükselmesinde hükümdarların gayret ve faaliyetlerinin yanında, töre hükümlerine yani kanunlara uymaları, tevazu sahibi olmaları ve bir konuda karar alacakları zaman istişareye başvurmaları etkili olmuştur (Uzunçarşılı, 1988: 25).

Bu uygulamaların hemen hepsi adaletin tesisini temin için gereklidir. Eğer hükümdar adil olursa, halk ona dua eder ve hükümdar da devlet de kuvvetli olur.

Adaletin tesis edilememesi ise zulmü doğurur. Devlet küfür ile ayakta kalabilirse de, zulümle ayakta duramaz (Nizamü'l Mülk, 2019: 69).

İslâmiyet öncesi Türk Devletleri'nde olduğu gibi, Selçuklu Devleti'nde de hükümdarın oğullarının hepsi tahta geçme hakkına sahipti. Bu yüzden Selçuklu hanedanı mensupları da tahtı elde edebilmek için kendi aralarında mücadeleler vermişlerdir (Uzunçarşılı, 1988: 19; Köymen, 1963: 11; Turan, 2009a: 306; Ortaylı, 2008: 102; Kafesoğlu, 1992: 92). Hükümdarın veliaht atamasının bir önemi yoktu. Örneğin, Tuğrul Bey'in kendisinden sonrası için atadığı veliaht, diğer taht adayları tarafından kabul görmemiş ve taht kavgası yaşanmıştır (Üçok vd., 2002: 150).

Hükümdarın oğluna “Melik” denmekteydi. Melik, küçük yaşlarda bir eyalete tayin edilirdi. Yanlarına vilayeti idare etmek üzere bilgili ve tecrübeli “Atabey” (atabeg) adındaki devlet adamları verilirdi. Melikler öldükleri zaman yerlerine oğulları geçerdi. Melikler içişlerinde diledikleri gibi hareket etme imkânına sahip iken, dışişlerinde Büyük Sultana tâbi idiler³⁴ (Turan, 2002: 151). Melikler genç ve tecrübesiz olduklarından, görevli oldukları yerlerde atabeylerin etkisinde kaldıkları ve dolayısıyla yönetim işlerinde alınan kararlarda onların etkin olduğu iddia edilmiştir (Uzunçarşılı, 1988: 47; Turan, 2009a: 310; Koca, 2002: 148-149).

Selçuklu Devleti'nin, hem Türk tarihinin hem de İslâm tarihinin en büyük ve en önemli devletlerinden olmasında, eski Türk devletlerinin özellikleri olan soy ve dil farkı gözetmeme anlayışının yanında, İslâm'ın birleştirici ümmet anlayışının özümsemesi yatmaktadır. Moğollar gibi diğer birçok milletlerde olduğu gibi, halkı yani milleti hükümdarın malı sayan anlayış, eski Türklerde bulunmadığı gibi Selçuklular'da da bulunmayıp, hükümdar millet adına devleti yönetmiş ve korumuştur (Kafesoğlu, 2018: 164-165, 177-178).

2.5.1.2.2. Devlet Meclisi (Büyük Dîvan/Dîvan-ı Âlâ) ve Dîvan-ı Mezâlim

Daha Selçuklu Devleti'nin kuruluş aşamasında Selçuk Bey, İslâm etkisinin yoğun hissedildiği bir bölgeye yerleşince kabilesinin önde gelenlerini toplamış,

³⁴ Ülkenin hanedan üyeleri arasında taksim edilerek, hükümdarı metbu tanımak şartıyla belli bir bölgenin idaresi hanedan üyelerine verilirdi. Buna “ülüş sistemi (ülkenin taksimi)” denilmektedir (İnalçık, 1959: 83-84; Kafesoğlu, 2015: 349).

onların da fikirlerini aldıktan sonra İslâm dinini kabul etmeye karar vermiştir. Burada Selçuk'un, eski Türk geleneğine uygun olarak bir "toy" toplaması ve boyunun geleceğini etkileyecek önemli bir kararı toy vasıtasıyla alması dikkat çekicidir (Şahin, 2008: 66-67).

Toy kurumu, Selçuklu Devleti'nin resmen kurulmasından sonra biçim değiştirerek yerini Abbasiler'in etkisiyle "Dîvan"a bırakmıştır. Dîvan müessesesi Abbasiler'in etkisiyle Selçuklular'a geçmiş olsa da, Selçuklular, hem eski Türk devlet geleneği hem de İran etkisiyle bu kurumu oldukça geliştirmişlerdir (Üçok vd., 2002: 153). Selçuklular'ın ilk dîvan toplantısı, 1036 yılında Tuğrul Bey'in liderliğinde Nişabur'da yapılmıştır. Tuğrul Bey haftada iki defa bizzat dîvana başkanlık etmiştir (Atçeken ve Bedirhan, 2012: 53; Uzunçarşılı, 1988: 40).

Hükümdardan sonra gelen ve onun adına yürütme kuvvetini elinde bulduran vezirin başkanlığında, merkezde devlet işlerini ifâ amacıyla oluşturulmuş "Dîvan-ı Sultan" da denilen "Büyük Dîvan" bulunmaktaydı (Karatepe, 2004: 66). Bir diğer adı da "Dîvan-ı Âlâ" olan bu dîvan başkentte bulunurdu. Bu dîvan devletin beyni konumundaydı. Bu dîvanda gündeme gelen bazı işler görüşülmek üzere diğer alt dîvanlara gönderilirdi (Üçok vd., 2002: 153).

Nizamü'l Mülk zamanında en düzgün şeklini alan dîvan, saray teşkilatının ardından başşehrin en önemli ikinci organı olmuştur. Bütün devlet meseleleri, günümüz hükümet ve meclisinin gördüğü vazifeler bu dîvan tarafından yerine getirilmiştir (Uluçay, 1977: 264). Sultandan sonra onun mutlak vekili olan vezir, dîvanın en büyük üyesiydi (Atçakan ve Bedirhan, 2012: 51).

Dîvan-ı Âla'nın görev alanı, idarî teşkilâtın tümünü kapsıyordu. Ancak bu dîvanın idarî açıdan ilgilendiği başlıca iki konu bulunmaktaydı. Bu konulardan ilki, berât ve resmî emirlerin çıkışı, ikincisi ise özellikle malî işler idi. Dolayısıyla devletin malî işleri ve yönetime ilişkin diğer resmi hususlarda vezirin ağırlığı ön plana çıkmaktadır (Sevim ve Merçil, 1988: 508).

Bu dîvana alt dîvanların başkanları da dahildi. Vezirin başkanlığında toplanan Büyük Dîvan, çeşitli konuları görüşerek kararlar alır, bu kararlar daha sonra dîvan

üyeleri tarafından imzalanırdı. Yabancı devletlerden gelen elçiler de, önce vezirin başkanı olduğu bu dîvana getiriliyordu (Sevim ve Merçil, 1988: 508-509).

Diğer dîvanlar askerî, adlî vb. işleri yerine getirmek amacıyla bugünkü bakanlıklara benzer şekilde kurulan dîvanlardır. Bu dîvanlara örnek olarak, malî işlere bakan “Müstevfi Dîvanı”; yazışma, berat, nişan gibi işlere bakan “Tuğra Dîvanı”; malî ve idarî işlerin yolunda gidip gitmediğini denetleyen “Müşrif Dîvanı”; bugünkü Millî Savunma Bakanlığı konumundaki “Dîvan-ı Ârız” gibi dîvanlar bulunmaktaydı³⁵. Bunların yanında eyaletlerde o yörenin işlerine bakmak üzere dîvanlar da oluşturulmuştur (Uzunçarşılı, 1988: 39-45; Kafesoğlu, 1992: 96-97; Ortaylı, 2008: 102-103).

Müstevfi Dîvanı’nın başkanı “Müstevfi”, Tuğra Dîvanı’nın başkanı “Tuğraî”, Müşrif Dîvanı’nın başkanı “Müşrif veya Müşrif-i Memalîk” ve Dîvan-ı Ârız’ın başkanı da “Ârız veya Emir-i Ârız” olarak anılırdı. Vezir Büyük Dîvan’ın yanında bu dîvanların da icraatlarından sorumluydu (Uluçay, 1977: 264-266).

Hükümdarın re’sen verdiği kararlar bile dîvanda müzakere ve münakaşa edildikten sonra karara bağlanırdı. Kutalmış oğlu Süleyman Şah’ın Anadolu valiliğine tayini ile yanına vezir ve devletin üst kademesinde yöneticilik yapabilecek kişilerin verilmesi de Büyük Dîvan tarafından yapılmıştır. Bu durum Büyük Dîvan’ın yetki alanının genişliğini göstermektedir. Bu dîvan günümüz bakanlar kuruluna, vezaret makamı da başbakanlık kurumuna karşılık gelmektedir (Uzunçarşılı, 1988: 39-41).

Devlet işlerinin görüşülüp kara bağlandığı Büyük Dîvan’a başkanlık eden Selçuklu vezirleri, dîvanda halkın şikâyetlerini dinleyerek gerekli tahkikatı yapar ve kararlarını verirlerdi (Atçeken ve Bedirhan, 2012: 52; Turan, 1995: 30; Özaydın, 2013: 83; T.H., 1986: 311). Bunun için vezirin bilgili, faziletli ve devlet yönetimine vakıf olması gerekirdi. Çünkü devlet idaresinde görevli memurların tayini ve azli onun elindeydi. Ayrıca alt dîvanlar dahil devlet kurumları vezirin denetimi altındaydı (T.H., 1986: 311; Koca, 2002: 156).

³⁵ Vezirin devamlı olarak Dîvan-ı Âlâ’da bulunmasından dolayı, bu dîvana Dîvan-ı Vezaret de denilmiştir (Atçeken ve Bedirhan, 2012: 50). Biz de çalışmamızda, Dîvan-ı Vezaret’i ayrı bir dîvan olarak ele almak yerine, zaten başkanı vezir olan Dîvan-ı Âlâ’yı ele almakla yetindik.

Selçuklu Devleti'nde örfî ve kanunî meselelere bakmakla görevli mahkemeler bulunmaktaydı. Başında “Emîr-i Dâd” (adalet bakanı) ve taşrada onun vekillerinin bulunduğu bu teşkilâtın üstünde, ağır siyasî suçların karara bağlandığı sultanın başkanlığındaki “Dîvan-ı Mezalim” bulunurdu (Kafesoğlu, 2015: 353). Bu dîvanda, zulme uğrayan kimselerin ve memurlardan şikâyeti olan halk başvuruda bulunduğu zaman adalet işlerine bakılırdı (Atçeken ve Bedirhan, 2012: 57).

Abbasiler'de Dîvan-ı Adl/Dîvan-ı Mezalim olarak adlandırılan, Selçuklular'da da Dîvan-ı Mezalim olarak yer alan bu mekanizma, halkın şikâyet mercii olarak uzun süre işlev gören önemli bir organ olarak varolmuştur (Alodalı ve Usta, 2017: 171). Nizamü'l Mülk (2019: 71)'e göre, hükümdarın, haftada iki defa halkın şikâyetlerini bizzat dinleyerek mazlumun hakkını alması gerekir. Önemli meseleler hükümdarın kendisine anlatılmalıdır. Böyle yapılırsa zalimler hükümdardan korkar ve cezalandırılma korkusuyla kimseye zulmetmezler.

Esasında Türk devletlerinde halkın şikâyetlerini dinlemek eskiden beri bir gelenektir. İslâm öncesi dönemde hükümdarın alaya alınması yani halkın arasında karşılıklı şikâyet ve hesaplaşmanın yapılması, İslâmî dönemde Selçuklular'da devam ettirilen bir gelenek olmuştur (Baltacı, 2010: 111).

2.5.2. Vezirlik Müessesesi

Selçuklular'ın devletleşme sürecinde liderleri tarafından çeşitli konularda kendilerine danışmanlık yapacak kişiler seçilmiş olsa da, kurumsal olarak vezirlik müessesesi Selçuklular'ın tam anlamıyla devlet bilincine erişmelerinden sonra ortaya çıkmıştır (Alican, 2014: 4). Selçuklular'da vezirlik müessesesi ilk kez devletin kuruluşundan sonra Tuğrul Bey zamanında tesis edilmiş (Taneri, 1967: 83; Turan, 1995: 27) ve ilk vezir olarak devletin kuruluş aşamasındaki yardımcıları nedeniyle Gazneli Buzgani atanmıştır (Taneri, 1967: 83, 95).

Büyük Selçuklular'da hükümet teşkilatının başı vezirdir. Vezirlik müessesesi, Abbasi, Samani ve Gazneli etkisinin en fazla görüldüğü müessesedir. Bunun en önemli nedeni, Selçuklu hükümdarlarının, mezkur devletlerin takip ettikleri yoldan ayrılmayarak vezirliğe genel olarak İran asıllı devlet adamlarını getirmeleridir (Taneri, 1967: 82, 92-93; T. H., 1986: 311).

Turan (1995: 28)'a göre, vezirlerin İran menşeli olmaları şekli bir meseledir. Neticede devletin başı olan hükümdar Türk olduğu gibi, saray ve orduda Türkler hâkimdir. Dolayısıyla bu iki ana unsur, sürekli olarak hükümet mekanizmasını murakabe altında tutar.

Yine Abbasiler'de olduğu gibi, diplomatik belgelerin hazırlanmasında ve malî konularda ihtisas yapan kişileri vezir olarak tayin ediyorlardı. Bu nedenle Selçuklu vezirleri genel olarak Dîvan-ı İnşâ ve Dîvan-ı İstifa'da görev almış kimselerdi (Atçeken ve Bedirhan, 2012: 50; Taneri, 1967: 82; Klausner, 2019: 63).

Gerek Tuğrul Bey zamanında uzun süre görev yapan vezir Amidü'l Mülk Kündüri'nin, gerekse Alp Arslan ve Melikşah'ın vezirliklerini yapan Nizamü'l Mülk'ün kâtiplik sınıfından olması, Abbasiler'deki vezirlik geleneğinin devam ettiğini göstermektedir. Bunlar vezir olmadan önce devletin idarî teşkilatında görev yapan kâtiplerdi (Taneri, 1967: 82; Turan, 1995: 27).

Vezirlerin göreve getirilmesinde rol oynayan etkenlere baktığımızda, bunlar; devlet idaresinde görev alarak tecrübe kazanmış olmak, geniş bir servete sahip olmak ve hükümdara bağlılıktır. Hükümdara bağlılık diğer makamlara yapılan atamalarda da aranan bir husus olarak fermanlarda açıkça ilan edilmiştir (Taneri, 1967: 93).

Nizamü'l Mülk (2019: 82)'e göre, hem hükümdarın hem de ülkenin işlerinin iyiye veya kötüye gitmesi vezire bağlıdır. Vezir bilgili ve iyi olursa ülke bayındır olur, asker ve halk hoşnut, huzurlu olur. Vezir kötü niyetli olursa ülkede bozulmalar baş gösterir ki, bunların telafisi oldukça zordur.

Selçuklu vezirlerine “Sahib-i Dîvan-ı Saltanat” veya kısaca “Sahib” denilirdi. Vezir sultanın “Menşur-i Vezaret” ismiyle anılan bir fermanıyla tüm devlet işlerinden sorumlu olarak atanırdı (Üçok vd., 2002: 151; Uzunçarşılı, 1988: 46).

Selçuklu Devleti'nde, Abbasiler'de olduğu gibi tenfiz veziri ve tefviz veziri gibi bir ayırım bulunmamaktaydı. Yalnız bir tane vezir bulunurdu ki, bu vezir tam yetkili tefviz vezirine karşılık gelirdi (Turan, 1995: 29). Ayrıca vezir, yukarıda sayılan isimlerin yanında, “Hace-i Büzürg” olarak da anılırdı (Uluçay, 1977: 264; Atçeken ve Bedirhan, 2012: 50).

Vezirlerin alametleri, hil'at, altın divit, kılıç, sarık, nevbet, çadır, mühür ve yüzüktür. Bunlara ek olarak vezirlerin unvan ve lakapları onları temsil eden unsurlardandır (Turan, 1995: 32; T. H., 1986: 311). Dividi korumakla görevli olan Emir-i Devat (Devattar), aynı zamanda vezirin gizli yazılarını da yazardı. Vezir dîvana gelip giderken yanında kalabalık bir maiyeti bulunurdu (Atçeken ve Bedirhan, 2012: 51).

Sultanın fermanı ile göreve başlayan Selçuklu veziri, icrai, teşrii ve kazai yetkilere sahip olarak hükümdarın mutlak vekili sıfatıyla devleti idare eden en üst memurdur. Belli konularda ferman çıkarabilen vezir, faaliyetlerinden dolayı yalnız hükümdara karşı sorumluydu. Sultanın emriyle yaptığı işlerin hesabını vermek için mahkemeye çıkarılabiliyordu (Atçeken ve Bedirhan, 2012: 51-52; Turan, 1995: 29).

Başlangıçta vezirler doğrudan sultanın huzuruna girebilirlerdi. Nizamü'l Mülk'ten sonra "emir-i hacib" unvanlı görevli, hükümdar ile vezir arasında aracı vazifesi görmüştür. Vezirler sultanın huzuruna kabul edildikleri zaman yer öperlerdi. Sultan gerekli gördüğü zaman devlet işlerini görüşmek için veziri çağırır ve ona danışır. Ayrıca yeteneksiz vezirlerin icraatı, sultanın tayin ettiği naiblerle kontrol edilirdi (Özaydın, 2013: 84).

Hükümdarın mutlak vekili olan vezirden başka, devletin çeşitli bölgelerinde hüküm süren Selçuklu prenslerinin yanında da birer vezir bulunurdu (T.H., 1986: 311).

Devletin kuruluşundan itibaren diğer kurumlarda olduğu gibi vezirlik müessesesinde de değişen koşullar ve ihtiyaçlara göre değişimler meydana gelmiştir. Cüveyni haricinde Kündüri'den önce görev yapan ilk dönem vezirleri ile ilgili bilgiler sınırlı olduğu için, bu durum Selçuklular'daki ilk dönem vezirlik müessesesi hakkında yeterli saptamaları yapmamıza engel olmaktadır. Cüveyni hakkında sahip olduğumuz bilgilerden yola çıkarak vezirlik müessesesinin o dönemlerde kurumsal bir yapıda olmadığını, yararlı olanların bu göreve getirildiğini anlıyoruz. Kündüri ve ondan sonra gelen vezirler ve vezirlik müessesesi hakkında nispeten daha fazla bilgi bulunmaktadır (Alican, 2014: 4-6).

İlk dönemlerinde Selçuklular, vezaret makamına bilgi birikimi ve tecrübelerinden dolayı Gazneli Devleti'nde vezirlik görevinde bulunmuş kişileri getirmişlerdir. Bunların çoğu İran asıllıydı. Selçuklular, kurulduğu coğrafya ve o coğrafyanın bir gerçeği olan İranlılar'ın devlet geleneği ve tecrübesinden faydalanmışlardır. Bu ve buna benzer diğer nedenlerin yanında, devleti oluşturan halkın azımsanmayacak kadar önemli bölümünü İranlılar'ın oluşturması da bir denge unsuru olarak vezirlerin büyük bölümünün (23 vezirin 16'sı) İranlılar'dan seçilmesine yol açmıştır (Demirci, 2019: 223-224; Turan, 1995: 28; Taneri, 1967: 86).

Memurların tayini ve azli dâhil olmak üzere Kündüri'ye önemli yetkiler verilmiştir (Demirci, 2019: 224). Vezirlik müessesesinin egemenliğin kullanımı ile olan ilişkisi göz önünde bulundurulduğunda, Kündüri'nin, bu anlamda Selçuklular'ın gerçek anlamda ilk veziri olduğu söylenebilir. Abbasiler ile olan ilişkilerin yoğunlaştığı ve Selçuklu otoritesinin Abbasi halifeliği tarafından tanınarak İslâm dünyasının en kudretli siyasal yapılanması haline gelmesi sürecinde iki devlet arasındaki ilişkilerde görev yapan Kündüri etkin bir rol üstlenmiştir. Bu türden katkılarının yanında, Sultanın tasvip etmeyeceği işlere zaman zaman kalkışma cüretini gösterebilmiştir. Hatta kendi desteklediği kişinin sultan olması için girişimde bulunmuş, Alp Arslan'a karşı başarılı olamayacağını anlayana kadar bunun için mücadele bile vermiştir (Alican, 2014: 8-11).

Görülüyor ki, Selçuklular'da ilk dönem vezirlik müessesesi, devletleşme sürecinden başlayarak, siyasal otorite üzerinde herhangi bir talebi olmayan vezirlerden, zaman zaman Sultan'ın meşru otoritesini zedeleyen “muktedir” vezirlere doğru ilerleyen bir süreç izlemiştir denilebilir (Alican, 2014: 12).

Büyük Selçuklu vezirleri, memurların atanması ve görevden alınmasında yetki sahibiydiler. Ancak bu yetkilerin hangi hükümdar döneminde hangi ölçülerde olduğuna dair elimizde bilgi yoktur (Taneri, 1967: 115-116). Bu yetkileri belirleyen husus, genelde şahsi meziyetler olmuştur (Klausner, 2019: 63).

Önemli yetkilerle donatılan vezirin başlıca görevleri halifeler ve yabancı hükümdarlarla olan ilişkileri düzenlemek, hazinenin gelir ve giderlerini düzenlemek,

vergi miktarlarını halkın durumuna göre belirlemek ve toplamak, maliyede israfi önlemek, olağanüstü durumlar için gereken tedbirleri almak, memurların maaşlarını, hükümdarın maiyetindekilerin erzakını tesbit etmek ve ikta tevcih etmektir. Memurların görevlerini layıkıyla yapıp yapmadıkları vezirin yardımcıları aracılığıyla kontrol edilirdi. Vezir törenlerde, tâbi hükümdarlarla yapılan görüşmelerde ve Dîvan-ı Mezâlim’de sultanın vekili olarak yer alırdı (Özaydın, 2013: 83).

Hükümdarın mutlak vekili olan vezirlere maaş olarak ikta verilirdi. Bu iktaların ne kadar olacağına ilişkin herhangi bir ölçüt yoktu. Kendilerine verilen iktaları çok bulan vezirler olduğu gibi, az sayıda da olsa yeterli bulmayanlar da olabiliyordu (Atçeken ve Bedirhan, 2012: 51).

Taneri (1967: 127)’ye göre, Selçuklu vezirlerinin teoride ordu üzerinde yetki sahibi olduğu düşünülse bile, Nizamü’l Mülk, Kündüri, Müeyyidü’l Mülk gibi kalem ehli olduğu kadar kılıç ehli de olan vezirler dışında, ordu üzerinde pek fazla nüfuzlarının bulunmadığı düşünülebilir. Çünkü ordu Türkler’den oluşmaktadır ve vezirlerin hem İranlı olması hem de kılıç ehli olan ordunun kalem ehli birine karşı olumsuz tutumu olabileceği göz önünde bulundurulması gereken bir husustur³⁶.

2.5.3. Nizamü’l Mülk

Nizamü’l Mülk, 10 Nisan 1018 (21 Zilkade 408)’de Horasan’ın Tûs şehrine bağlı Radkan köyünde doğmuştur³⁷. Sultan Alp Arslan onu vezir olarak tayin ettiğinde, Abbasi Halifesi Kaim-Biemrillâh tarafından Nizamü’l Mülk’e Kıvâmü’d Devle ve’-d-dîn ve Razî Emiri’l Mü’minîn gibi lakaplar verilmiş, ayrıca Tâcü’l Hazreteyn, Vezir-i Kebîr, Hâce-i Büzürg ve Atabekü’l Cüyüş gibi lakaplarla da anılmıştır (Özaydın, 2007: 194).

³⁶ Nitekim, ordu üzerinde nüfuz tesis etmek isteyen Mecdü’l Mülk’ün ümerâ tarafından öldürülmesi, Dergezini’nin, emir Şirgir’i batınilere katlettirme cüretini göstermesi, vezirler ile emirler arasındaki çekişmenin açık delilleridir (Taneri, 1967: 127). Özaydın (2013: 84) ise, vezirlere hükümdar tarafından kılıç verilmesi onların askerî yetkilerle donatıldığını, dolayısıyla da vezirlerin asker üzerinde büyük nüfuzu bulunduğu söyler.

³⁷ Çalışmamızda kullandığımız Say Yayınları’ndan çıkan Mehmet Kanar’ın Farsça’dan çevirdiği “Siyasetnâme” nin önsözünü kaleme alan Osman G. Özgüdenli (2019: 11, 34) Nizamü’l Mülk’ün Tûs şehrinin Ankû köyünde dünyaya geldiğini belirtmiş, buraya eklediği dipnotta çeşitli kaynaklarda Tûs’un Radkan veya Nukan şehrinde doğduğuna dair bilgiler olduğunu, ancak Horasan’da kaleme alınan ve Nizamü’l Mülk’ü şahsen gören dedesinden nakillerde bulunan Ebu’l-Hasan-i Beyhakî’nin Nizamü’l Mülk’ün Ankû şehrinde doğduğuna dair kaydını esas almayı tercih ettiğini ifade etmiştir.

Ayrıca, Türk geleneğine uygun olarak Melikşah tarafından ona “atabey” unvanı verildi. Bu unvan Selçuklular’da ilk kez Nizamü’l Mülk’e verilmiştir (Köymen, 2002: 267).

İyi bir eğitim alan Nizamü’l Mülk, Kur’an-ı Kerim’i ezberledi ve ardından çeşitli alimlerden hadis eğitimi aldı. Dönemin önde gelen âlim, edip ve şairlerinin sohbet meclislerine ve derslerine katılarak, inşâ ve hitabet sanatında ileri bir seviyeye ulaştı (Özaydın, 2007: 194).

İlk olarak bir Türk devleti olan Gazneli Devleti’nde görev alan Nizamü’l Mülk, 1040 yılından sonra Selçuklu Devleti kurulunca Çağrı Bey’in tavsiyesiyle oğlu Alp Arslan’ın hizmetine girdi. Alp Arslan ve Melikşah dönemlerinde otuz yıla yakın vezirlik yaptı (Köymen, 2002: 265; Uğur, 2001: 49; Zeydan, 2015: 178).

Halkın hukukuna özen gösteren Nizamü’l Mülk adil, cömert, bilge, güzel ahlaklı ve idarî kabiliyetleri üst seviyede olan önemli bir devlet adamıydı. Hiç kimsenin zulüm ve haksızlığa uğramaması için çalışır ve bunun için devlet kapısının şikâyetçilere her zaman açık olmasını isterdi. Âlimlere saygı gösterir, onları ayakta karşılar ve sohbet meclislerine katılmaktan hoşlanırdı. Selefî Kündüri’nin aksine mezhepçilik gütmemiştir. Bu sayede mezhepçilik nedeniyle ülkelerini terkeden Abdülkerim el-Kuşeyri ve Ebü’l-Meali İmamü’l-Haremeyn el-Cüveyni gibi âlimlerin ülkelerine dönmesini sağlamıştır (Özaydın, 2007: 195).

Nizamü’l Mülk’ün İslâm eğitim tarihinde de önemli bir yeri vardır. Bağdat başta olmak üzere çeşitli şehirlerde kurduğu ve kendi adına nisbetle “Nizamiye Medreseleri” olarak bilinen ilk resmi eğitim kurumlarıyla ilmin gelişmesi için çaba göstermiştir. Bu medreseleri yalnızca kurmakla kalmamış, kitaplar bağışlamış ve araziler vakfetmiştir (Özaydın, 2007: 195).

1092 yılı sonbaharında Bağdat’a hareket eden Melikşah’ın maiyetinde Nizamü’l Mülk de bulunuyordu. Hasan Sabbah’ın Batınî fedailerinden biri, dilekçe vermek bahanesiyle sûfî kılığında onun yanına yaklaştı. Vezir Nizamü’l Mülk dilekçeyi okurken, fedai birden bire hançerini vezirin göğsüne sapladı ve onu orada öldürdü. Hasan Sabbah’ın öldürttüğü ilk devlet adamı Nizamü’l Mülk’tür (Köymen, 2002: 269).

2.5.3.1. Siyasetnâme

Nizamü'l Mülk vezirliğinin yanında, İslâm kültür ve medeniyeti, çeşitli İslâm devletleri ve özellikle Büyük Selçuklu devlet teşkilâtı hakkında bilgi veren Siyasetnâme (Siyerü'l-mülûk) isimli eseriyle tanınmaktadır. Sultan Melikşah, devlet yönetimiyle ilgili bir kitap yazılması için yarışma düzenlemiş ve yazılan eserlerin arasından Nizamü'l Mülk'ün 1092 yılında tamamladığı Siyasetnâme'yi övgüye değer bulmuştur. (Özaydın, 2007: 195; Nizamü'l Mülk, 2019: 55; Bilgin, 2006: 42; Uğur, 2001: 49).

Nizamü'l Mülk eserinin başında, bu kitabı okumaktan hiçbir hükümdarın geri duramayacağını, bu kitabı okuyanın din ve dünya işlerinde daha uyanık olacağını ifade etmiştir. Eseri okuyanların düşmanın hallerine dair daha fazla fikir sahibi olacağını söylediği bu bölümde, ayrıca devletin düzeni, dergahı, meydanı, malları, meclisi, dîvanı, asker ve halkın durumunun daha iyi bilinebileceğini söyler (Nizamü'l Mülk, 2019: 56).

Nizamü'l Mülk tarafından kaleme alınan “Siyasetnâme” veya “Siyerü'l-mülûk” isimli eser, emsalleriyle karşılaştırılamayacak kadar yüksek bir değer taşımaktadır. Çünkü bu eser, yalnızca diğerlerinde olduğu gibi yetkin bir hükümdar için gerekli şartları belirten ve bu şartları sağlamak için izlenmesi gereken yol ve yöntemleri sıralayan soyut görüşlerden oluşan bir “akıl kitabı” değildir. Bu bahsedilen konulara ilişkin yeterli derecede malumat barındırmakla birlikte, geçmişteki iyi ve kötü devlet adamlarının icraatlarından örnekler vererek, o dönemlerin tarihi hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır (Sasaniler, Hulefa-i Raşidin dönemi, Emeviler, Abbasiler, Saffariler, Büveyhiler, Karahanlılar, Samanoğulları, Gazneliler vb.). Aynı zamanda Selçuklu Devleti'nin idarî, askerî teşkilatı ile malî ve hukukî durumunu bahsedilen devletlerle kıyaslayarak, devlet yapısını açık bir şekilde ortaya koymaktadır (Kafesoğlu, 1955: 231-232).

Siyasetnâme geçmiş uygarlıklardan ve yönetimlerden örnekler vermesinin yanında, muhtevasında yönetim, uygarlık ve kurumlar tarihi ile devlet teşkilatı ve devletler hukuku açısından da önemli bilgiler barındırmaktadır. Bu özellikleri

nedeniyle, asırlarca devlet yönetimiyle ilgili olarak yöneticilerin başvurduğu bir kaynak olmuştur (Eryılmaz, 2010: 32).

Nizamü'l Mülk eserinde daha ziyade döneminin inanış ve düşünüşüne uygun en iyi devlet düzeninin nasıl olabileceğini ve başarılı bir hükümdarın neler yapması gerektiğini anlatmaya çalışmakta, eski hükümdarların taklide değer icraatından veya makbul olmayan davranışlarından örnekler vererek bu noktalar üzerine Sultan Melikşah'ın dikkatini çekmeye gayret etmektedir. İşte bu özelliği dolayısıyla Siyasetnâme, Büyük Selçuklu Devleti'nin olduğu kadar, yukarıda isimlerini saydığımız devletlerin de idarî, hukukî ve içtimaî yönlerini tanımamıza imkân sağlamaktadır (Kafeoğlu, 1955: 232).

Köymen (2002: 270), Siyasetnâme'nin hem ülkemizde hem de yabancı birçok ülkede yanlış değerlendirmelerle İran devlet anlayışını yansıttığı düşüncesinin yaygın bir yanlış düşünce olduğunu ifade etmektedir. Çünkü eserde, Selçuklu hükümdarlarının eğilimleri göz önünde bulundurulduğu gibi, Türk devlet ve idare anlayışına da yer verilmiştir.

Siyasetnâme'de verilen örneklerin ve anlatılan hikayelerin bir bölümü İslâm öncesine, büyük bir bölümü Selçuklular öncesine, bir kısmı da Selçuklular dönemine aittir. Böylece Nizamü'l Mülk, çeşitli dönemlerdeki uygulamaları karşılaştırarak kendi dönemi için en ideal olanı seçip tavsiye ettiğini vurgulamaktadır. "Siyasetnâme" (nasihatü'l-mülûk) türünün en güzel örneklerinden biri olarak görülen eser, erken tarihlerden bu yana tarihçilerin ilgisini çekmiş, muhtelif neşir ve tercüme yapılmıştır (Özaydın, 2007: 196).

Siyasetnâme'de bütün Ortaçağ Türk-İslâm devletlerinde hâkim olan anlayışlar, dînî ve fikrî yaklaşımlar ile devlet kurumlarının durumu ve karşılıklı münasebetleri hakkında bilgi vermesinin yanında, mahkemelerden vergi türlerine, âyan ve eşraftan reâyaya, elçilerin vazifelerinden casusluk faaliyetlerine, Sünnîliği yerleştirme gayretlerinden koyu bâtinî hareketlerine, idareyi ve orduyu emrinde tutan Türkler'den tâbi yerli halkın durumuna kadar birçok konuda ayrıntılı bilgi yer almaktadır. Bu nedenle eser, türünün eşsiz örneklerinden biridir (Kafesoğlu, 1955: 232).

2.5.3.2. Nizamü'l Mülk'ün Vezirliği

Selçuklular'daki vezirlik kurumuna yukarıda genel hatlarıyla değinmiştik. Bu başlık altında ise, daha çok Nizamü'l Mülk'ün vezirliğindeki yetki ve görevleri ile o dönemde yaşanan konumuzla ilgili önemli gördüğümüz hususlara değinilecektir.

Selçuklular, devletin kuruluşunda yeterli sayıda yetişmiş devlet adamına sahip olmadıkları için, bürokrasi işlerini idare edecek ehliyetli kimseleri göreve getirmişler ve onlara eskiden olduğundan daha fazla yetki vermişlerdir. Özellikle Gazneliler'de görev almış devlet adamlarını vezir olarak tayin etmişlerdir. Nitekim Nizamü'l Mülk de bunlardan biridir (T.H., 1986: 311-312).

Nizamü'l Mülk diğer vezirlerde olduğu gibi memur atama ve görevden alma yetkisine sahipti. Buna ek olarak vasal hükümdarların tâyini hususunda bile diğer Selçuklu vezirlerinin sahip olmadığı olağanüstü yetkileri bulunuyordu. Ancak bu yetkileri, bazı yüksek memurları kapsamıyordu. Onlar çeşitli siyasî hesaplarla sırtını hükümdara dayayan kimselerdi. Hükümdar da, âdeta ikinci bir hükümdar olan vezire karşı kendisine bağlı bu üst düzey devlet görevlilerini koz olarak kullanıyordu. Bu yüzden vezirlerin, atama ve görevden alma işinde hükümdarın temayülünü hesaba katmaları gerekiyordu ki, bu vezirleri sınırlayan önemli bir faktördür (Taneri, 1967: 114, 116).

Devlet kademesinde pek çok İran asıllı devlet adamının görev alması, bir kısım Türkler ve özellikle de ordu tarafında rahatsızlık uyandırıyor. Hatta bu rahatsızlık nedeniyle Melikşah'a karşı ordu, kardeşi Kavurd'u destekliyor ve taşkınlıklar yapıyordu. Nizamü'l Mülk bu taşkınlıkların durdurulması konusunda Melikşah'tan yetki aldı. Melikşah ona hil'at giydirdi, altın eyerli at hediye etti ve Tûs şehrinin vergi gelirini ona bıraktı. Tüm bunlar, bu konunun devleti güç duruma düşürdüğünü ve ordunun taşkınlıklarını bastırmada Melikşah'ın tüm ümidini Nizamü'l Mülk'e bağladığını göstermektedir (Köymen, 2002: 267).

Vezir Nizamü'l Mülk'ün sultan Melikşah'tan aldığı tam yetki geçici değildi. En azından, Nizamü'l Mülk bunu geçici olarak görmemiş ve Selçuklu Devleti'ni Melikşah adına veziri olarak neredeyse tam yetki ile yönetmiştir. Bunda, sayıları bir

düzineyi bulan oğullarını yüksek devlet makamlarına getirerek elde ettiği nüfuzun da etkisi bulunmaktadır (Köymen, 2002: 267-268; Uluçay, 1977: 68).

Melikşah komutanlarından birini Merv'e askerî vali (şahne veya şihne) olarak atamıştı. Merv'de Nizamü'l Mülk'ün oğlu Osman da sivil vali (amid) idi. Osman askerî valiyi babasının gücüne güvenerek yakalattı ve hakaretler etti. Durumu öğrenen Melikşah veziri Nizamü'l Mülk'e haber göndererek, "Başında bulunduğum devlete ortak mısın?" diye sorduktan sonra yetkilerinin sınırını bilmesi gerektiğini, oğullarının her birinin ülkenin çeşitli bölgelerini ele geçirerek yetkilerini aştıklarını ve kendisinin müsaadesi olmadığı halde hangi yetki ile oğullarına ülkeler verdiğini sordu. Sonra da, "İster misin ki önündeki yazı takımı (divit) ile başındaki sarığın alınmasını emredebim?" dedi (Köymen, 2002: 269; Uluçay, 1977: 68-69; Fazlullah, 2010: 134; Turan, 2009a: 216).

Melikşah'ın bu sözlerine sert bir karşılık veren Nizamü'l Mülk, kendi fikirleri ve tedbiri sayesinde Melikşah'ın bu ikbale ulaştığını, taht mücadelesinde kendisine verdiği desteği ve (Kavurd yanlılarının çıkardığı) ayaklanmaları kendisinin bastırıldığını ifade ettikten sonra, "Unutma ki, benim yazı takımım (divitim) ve sarığım ile senin tacın ve tahtın birbirine sıkı sıkıya bağlıdır. Devlet, bu ikisi ile ayakta duruyor. Yazı takımının ve sarığın ortadan kalkmasıyla taç ve taht da ortadan kalkar." dedi (Köymen, 2002: 269; Uluçay, 1977: 69; Fazlullah, 2010: 134; Turan, 2009a: 216). Bu cevap Nizamü'l Mülk'ün hükümdara âdeta kafa tutacak kadar devlet içinde güçlü olduğunu göstermektedir. Zira güçlü olmayan birinin hükümdara böyle bir cevap vermesi beklenemez.

Selçuklu Devleti'nde yetkiler kurumlardan ziyade şahıslara aitti. Sultanın göreve getirdiği kişilerin nitelikleri, Sultanın gücünü ve zaaflarını temsil ediyordu. Bu nedenle güçlü veya zayıf bir vezir (ya da sultan) devlet organlarının işleyişinde olumlu ya da olumsuz etki oluşturabiliyordu. Nitekim, Nizamü'l Mülk'ün elinde bulundurduğu yüksek güç ve yetki, Melikşah ile arasının açılmasına neden olmuştu (Klausner, 2019: 63).

Bunların yanında, Büyük Selçuklular'la Abbasiler arasındaki münasebetlerin olumlu bir seyir takip etmesinde önemli rol oynayan Nizamü'l Mülk, Alp Arslan'la

iktidarı boyunca ve Sultan Melikşah ile son zamanlarına kadar uyum içinde çalışmıştır. Büyük Selçuklu Devleti'nin Melikşah zamanında gücünün zirvesine ulaşmasında onun çabalarının da etkisi bulunmaktadır (Özaydın, 2007: 195; Zeydan, 2015: 490).

Nizamü'l Mülk'ün devlet idaresinde İranlılar'a yer vermesi, onları idarî işlerde kullanmasından ibarettir. Başta kendisi olmak üzere bütün İranlı görevliler Selçuklular'a hizmet etmiştir. Selçuklu Devleti'nin büyümesine, gelişmesine ve sağlanmasına hizmet etmişlerdir³⁸ (Köymen, 2002: 270).

Devlet içerisinde önemli bir nüfuza sahip olan Nizamü'l Mülk, bürokratik işlerin tepeden inme bir müdahale ile aksamaması için, hükümdarı yazılı veya sözlü müdahalede bulunmama ikna etmişti (T.H., 1986: 312).

Nizamü'l Mülk Selçuklu Devleti'nin teşkilatını ve idarî yapısını düzenleyerek, devletin büyük ve ihtişamlı bir duruma gelmesini sağlamıştır (Uzunçarşılı, 1988: 47). İktâ sistemini dâhi onun kurduğu düşünüldüğünde, askerî karakterli devletin güçlü bir orduya sahip olmasında ve muazzam bir toprak düzeni kurulmasındaki katkıları da ortaya çıkmış olacaktır (Uzunçarşılı, 1988: 52, 57-58).

Fazlullah (2010: 125-126), Sultan Melikşah döneminde Selçuklular'ın en parlak dönemini yaşamasında en önemli etkenlerden biri olarak, insanlık dehasının önderi, eşine az rastlanan ve örnek alınan bir vezir diye andığı Nizamü'l Mülk gibi bir vezire sahip olmasını sayar.

Sapkın faaliyetleri nedeniyle başta Hasan Sabbah olmak üzere Batınîlerle siyasî, askerî ve ilmî yöntemlerle mücadele etmiş ve bu nedenle Batınîler için baş düşman olmuştu. Sultan Alparslan ve Melikşah döneminde pekçok savaşta önemli rolü olan Nizamü'l Mülk orduya çok önem vermiş, Selçuklu ordusunu sadece o

---

³⁸ Nizamü'l Mülk, Siyasetnâme isimli eserinin kırk dördüncü faslında, Haricilerin ortaya çıkışı ve isyanları üzerine bir fasıl yazarak herkesin Selçuklu Devleti'ni ne kadar çok sevdiğini görmesini istediğini ifade eder. Alemin efendisi olarak tanımladığı ve Allah mülkünü daim etsin dediği Melikşah'a, çocuklarına ve hanedanına ayrı ilgisi olduğunu belirtir. Bu yüce devlet kem gözlerden uzak olsun dileğinde bulunur. Ayrıca haricilerin İslâm için en büyük tehlike olduğunu belirtmiştir. Hatta Melikşah ile arasını açanın onlar olduğunu, kendisinin ise onların fesatları hakkında Sultanı uyardığını, ilerde Sultanın kendisini anlayacağını ifade etmiştir (Nizamü'l Mülk, 2019: 285-286). Bu açıklamalar açıkça onun ileri görüşlülüğünü ve Selçuklular'a bağlılığını göstermektedir (Turan, 2009a: 316).

devrin değil Ortaçağın en güçlü ordusu haline getirmiştir. Gazneli ve Samani devlet teşkilatını esas alarak Selçuklular'ın merkez (dîvan) ve saray teşkilatını oluşturmuş ve İslâm geleneklerine uygun şekilde mahkemeler kurmuştur (Özaydın, 2007: 195)

Dikkat çekici bir nokta olarak, atabey unvanı genellikle Türk askerî sınıfına mensup kişilere verilirdi. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, bu unvanı alan ilk kişi Nizamü'l Mülk'tür. İlk olmasına rağmen, ona bu unvanın verilmesi Türk olmaması nedeniyle bir istisna teşkil etmiştir (Klausner, 2019: 126).

Büyük Selçuklu vezirlerinin yaklaşık üçte birini Nizamü'l Mülk'ün oğulları, torunları ve yeğenleri oluşturmaktadır. Bu durumda vezirliğe gelebilmek için Nizamü'l-Mülk'ün soyundan olmak gibi özel bir şartın varlığından bahsedilebilir (Taneri, 1967: 94). Nizamü'l Mülk'ün soyundan gelenlerin vezirliğe getirilmesinin esas nedeni, onun vezirlik görevindeki başarılarından kaynaklanmaktadır (Klausner, 2019: 114). Bunun yanında, kaynaklarımızda Selçuklu hükümdarlarının Nizamü'l Mülk'ün hatırasına hürmeten oğullarını vezirliğe getirdiklerine dair örnekler de bulunmaktadır (Taneri, 1967: 94).

Nizamü'l Mülk'ün ve Melikşah'ın art arda ölümlerinden sonra ortaya çıkan taht kavgaları ile vezirlerin beceriksizlikleri Selçuklu Devleti'nde merkezi yönetimin zayıflamasına sebep olmuştur (Klausner, 2019: 124-125; Uluçay, 1977: 70).

Gerek devlet teşkilatlanmasına gerekse devlet idaresine bu denli damga vurmuş olan Nizamü'l Mülk, vezirliği döneminde devletin en ihtişamlı dönemini yaşamasını sağlamıştır. Hem hükümdara yakın yetkilerle devleti yönetmiş hem de bilgisi ve tecrübesiyle devleti dönemin şartlarına göre en iyi şekilde teşkilatlandırmıştır. Ayrıca eğitim alanında kurduğu Nizamiye Medreseleriyle de, devletine ve İslâm'a önemli hizmetler vermiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE VEZİRLİK MÜESSESESİ

Türk ve İslâm dünyasının en uzun ömürlü, en büyük ve en mükemmel devleti olan Osmanlı Devleti, teşkilat yapısıyla da zirveyi temsil eder. Teşkilat yapısının en üstünde vezirlik müessesesi, dolayısıyla da vezir-i azam yer alır.

3.1. Osmanlı Devleti'nde Vezirlik Müessesesi

Devletin yönetim organı olan Dîvan-ı Hümâyun'un başkanlığı vezir-i azamlara bırakıldıktan sonra vezir-i azamların devlet idaresindeki etkinliği son derece artmıştır. Bu önemli makama getirilen vezir-i azamlara ilişkin kaynaklarda farklı rakamlar verilmektedir. Çalışmamızın sonunda çeşitli kaynaklardan elde edilen verilerle oluşturulan Osmanlı Devleti vezir-i azamlarına ait bir liste verilmiştir. Osmanlı Devleti'nde vezirlik müessesesinin devlet teşkilatındaki konumu ortaya konulmadan önce, Osmanlı Devleti'nin teşkilat yapısının ele alınması yerinde olacaktır.

3.1.1. Osmanlı Devleti ve Teşkilat Yapısı

Tarihçiler Osmanlı Devleti'ni değerlendirirken siyasî, idarî, iktisadî ve sosyal yapısına bağlı olarak altı yüz yıllık devlet tarihini bazı dönemlere ayırmışlardır. Bazıları kuruluş, yükseliş ve gerileme dönemi olarak Osmanlı tarihini ele alırken, bazıları da daha ayrıntılı şekilde dönemlendirme yapmışlardır. Bu ikinci dönemlendirmeye göre; Uc Beyliği dönemi (1300-1402), Fetret dönemi (1402-1413), Yükselme dönemi (1413-1600), Duraklama dönemi (1571-1683), Gerileme dönemi (1683-1878) ve Dağılma veya Çöküş dönemi (1878-1922)'dir. Bu dönemlendirmede kullanılan tabirler, fetih siyaseti ve coğrafi olarak büyüme veya küçülme üzerinden kurgulanmıştır (Alkan, 2012: 16).

3.1.1.1. Osmanlı Devleti (1299-1922)

Anadolu Selçuklular'a bağlı bir uc beyliğiyken, bu devletin yıkılmasından sonra diğer Anadolu beylikleri arasında yerini alan Osmanlılar, 14. yüzyılın

ortalarından itibaren Balkanların ve Anadolu'nun egemen gücü haline gelmişlerdir (İnalcık, 2017: 3; Üçok vd., 2002: 158).

Bir uc beyliğinden büyük bir devlete giden sürece baktığımızda, 1243 yılındaki Köseadağ Savaşı'nda Moğollar'ın zaferinden sonra, daha önce Orta Asya'dan İran ve Doğu Anadolu'ya gelen Türk boyları artık daha da batıya, Selçuklular ile Bizans arasındaki bölgeye yani Batı Anadolu'ya göç ettiler. Yine Moğol yönetiminden kaçan asker ve siyasal açıdan önemli şahıslar da bu bölgeyi bir sığınak gibi görerek göç etmişlerdir (İnalcık, 2012: 11-12; İnalcık, 2017: 4-5; Parmaksızoğlu, 1982: 18).

Osmanlı hanedanının teşekkülü 1299 yılında Karacahisar'ın fethi ve sonrasında Osman Gazi'nin kendi adına kadı ve sancak beyi tayin ederek bağımsızlığını ilan etmesiyle olmuştur. Bu nedenle hanedan Osmanlı hanedanı, devlet de Osmanlı Devleti olarak adlandırılmıştır. Osmanlılar ise devletin adını resmî olarak “Devlet-i Aliyye” veya “Devlet-i Aliyye-i Osmaniye” şeklinde kullanmışlardır (Ünal, 2007: 22).

Bizans'a en yakın bölgeler Osman Gazi'nin elindeydi. 1302 civarında Koyunhisar Savaşı'nda Bizans'ı yenerek İznik'i fetheden Osman Gazi'nin ünü yayılmıştı. Bundan sonra Anadolu'nun her bölgesinden gaziler Osman Gazi'nin bayrağı altında toplanmaya başlamıştır. Osmanlı Beyliği'nin gerçek kuruluşu 1302'deki bu zaferden sonra olmuştur (İnalcık, 2012: 12; İnalcık, 2017: 17).

Diğer taraftan, Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda “Ahîler” de önemli bir rol oynamışlardır. Osman Gazi ahî ileri gelenlerinden Şeyh Edebalı'nın kızıyla evlenmişti. Orhan Gazi'nin kendisinin de ahî olduğuna dair kaynaklarda bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca Anadolu beyliklerinden ve çeşitli İslâm beldelerinden ilim ve fikir adamları, gazîler, dervişler, esnaf ve sanatkârlar (ahîler) Osmanlı beldelerine gelmiş ve devletin kuruluş ve gelişmesinde rol oynamışlardır (Ünal, 2007: 18).

Osmanlı Devleti'nin hem kuruluşunda hem de gelişmesinde gaza ülküsü önemli bir etken olmuştur (Karadeniz, 2008: 241; İnalcık, 2012: 12). Çünkü Bizans sınırında sürekli olarak mücadeleye hazır olunması gerekiyordu. Bu nedenle Anadolu

beylikleri arasındaki çekişmelerde Osmanlılar yer almamış, tüm motivasyonlarını Rumeli'ne vermişlerdi. Nitekim Rumeli'nde yeterince güçlendikten sonra Anadolu'da birliği sağlamaya yönelmişlerdir (Karadeniz, 2008: 241; Üçok vd., 2002: 161).

Karamanoğulları Beyliği başta olmak üzere, Anadolu'daki diğer beylikler Moğollar'a karşı verdikleri ağır mücadeleler sonucunda yıpranırken, Osmanlılar gözden uzak biçimde Bizans ucunda gaza ile büyümüşlerdir. Osmanlılar'ın hâkim güç konumundaki İlhanlılar'a bağlılığı da, yalnızca şekli bir bağlılıktı. Bu durum diğer beylikler karşısında Osmanlılar'a önemli avantajlar sağlamıştır. Öte yandan, Anadolu'ya ilgisiz kalmakla birlikte ellerine geçen firsataları değerlendirmesini bilen Osmanlılar, Karesi Beyliği'ni iç karışıklıklarından faydalanarak kolayca topraklarına kattı. İki önemli avantaj sağlayan bu olayla birlikte Osmanlılar, hem Rumeli'ne adım atma fırsatı buldu hem de önemli bir toprak parçası elde etmesinin yanında denizcilik alanında önemli tecrübeleri olan devlet adamlarına sahip oldu. Tüm bunlar Osmanlılar'ın önemli bir güç haline gelmesini sağladı (Karadeniz, 2008: 241-242).

On dördüncü yüzyılın son çeyreğine kadar Anadolu'da temkinli davranan Osmanlılar, batı yönünde gaza siyaseti ile önemli ilerlemeler sağladılar. Örneğin, 1460'lı yıllara kadar ilk merkezleri olan Karacaşehir'in 150 kilometre kadar güneyi Karamanoğulları'nın elindeyken, Osmanlı akıncıları 2.000 kilometre uzaklıktaki Macaristan'a ulaşmışlardı. Bu doğrultuda, Üsküp şehri 1385 yılında fethedilmişken, Erzurum'da ancak 1514 yılında hâkimiyet sağlanabilmişti (Karadeniz, 2008: 243).

II. Mehmed döneminde İstanbul'un fethi başta olmak üzere Anadolu ve Avrupa'da önemli fetihler gerçekleştirilmiştir. Fatih Sultan Mehmed döneminde Osmanlı Devleti tam anlamıyla bir dünya devleti haline gelmiştir. Fatih Sultan Mehmed, torunu Yavuz Sultan Selim ile oğlu Kanunî Sultan Süleyman cihan hâkimiyetini sağlamak düşüncesi ve gayreti içindeki en büyük temsilciler olmuşlardır (Parmaksızoğlu, 1982: 38).

Osmanlı Devleti'nin kısa zamanda gösterdiği büyük gelişmede, kendisinden önceki Türk devletlerinde olduğu gibi, devletin temel düzenine ters düşmeden kişinin

hangi din veya milletten olduğuna bakılmaksızın, herkesin kendi işinde serbestçe çalışmasına, kendi hayatını sürdürmesine büyük bir tolerans gösterilmesinin etkisi bulunmaktadır (Parmaksızoğlu, 1982: 56, 76).

Kanunî Sultan Süleyman döneminde en parlak dönemini yaşayan Osmanlı Devleti, ondan sonra coğrafi keşifler, ilmî buluşlar ve fikir alanındaki gelişmelerin oluşturduğu dış etkenler ile, kendi içinde meydana gelen bozulmalardan kaynaklanan sorunlar nedeniyle gerilemeye başlamıştır. Gelir kaynaklarının azalmasıyla malî durum bozulmuş, ticaret yollarının okyanuslara kaymasıyla malî sıkıntılar daha da büyümüştür. Amerika'dan Avrupaya getirilen altın-gümüşün oradan Osmanlı Devleti'ne gelmesi, fiyat ve maliye politikasını altüst etmiştir. Bunun sonucunda Osmanlı ihraç malları ucuzlamış ve Avrupa malları ile rekabetin sonucunda Osmanlı sanayisi çökmüştür. Bunlara ek olarak gelişmiş silah teknolojisini Avrupa'dan satın alma ihtiyacı hazineye önemli yük getirmiştir. Aleyhte meydana gelen tüm bu gelişmeler, Osmanlı Devleti'nin iktisadî, idarî, askerî ve sosyal yapısı ile tımar ve eğitim sisteminin bozulmasına yol açmıştır. Bu da Osmanlı Devleti'nin klasik dengelerini derinden sarsmıştır (Kodaman, 2008: 259-261).

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde devletin olumsuz gidişatını düzeltmek amacıyla ilan edilen Tanzimat (1839) ve Islahat (1856) fermanları da beklenen etkiyi göstermemiş, devletin çöküşüne çare olamamıştır. Böyle olmadığı gibi, gayrimüslimlerin bu fermanlarla ön plana çıkarılması ve onlarda ayrılma duygularını güçlendiren politikaların üretilmesine sebep olmuştur (Kodaman, 2008: 269)

Özellikle on sekizinci yüzyılın ikinci yarısından sonra askerî ve ekonomik anlamda batının gerisinde kalan Osmanlı Devleti, siyasî ve askerî olarak savunma pozisyonunda kalmak durumuna geldi. Devletin bir anlamda sonu demek olan ve 1918 yılında imzalanan Mondros Mütarekesine kadar bu savunma devam etti (Parmaksızoğlu, 1982: 89-90).

Türk ve İslâm devletleri içerisinde en mükemmel ve en büyük devlet olan Osmanlı Devleti tarihinin her dönemi kendine has özellikler barındırmaktadır. Hüküm sürdüğü 624 yılın büyük bölümünde dünyanın süper gücü konumunda olan

böyle bir devletin tarihini özetlemeye çalışmak oldukça zordur. Bu nedenle, çalışmamızın amacı ve kapsamı göz önünde bulundurularak bu kadar açıklamayla yetinilmiştir.

3.1.1.2. Osmanlı Devleti'nin Teşkilat Yapısı

Osmanlı Devleti, temelde biri üç bin yılı aşan Türk devlet geleneğini, diğeri İslâm'ın doğuşu olan 610 tarihinden beri gelen yedi asırlık İslâm geleneğini miras almış bir devlettir. Bu nedenle Osmanlı Medeniyeti kendisinden önce, İslâm öncesi Türkler tarafından kurulmuş medeniyetlerden ve Müslümanlar tarafından kurulan medeniyetlerden istifade ederek, bu tarihî mirasa yeni değerler kazandırmış ve insanlığa medenî bir devlet örneği olmuştur (Baltacı, 2010: 74; Ünal, 2007: 17).

Dolayısıyla Osmanlı Devleti, kendisinden önceki Türk-İslâm devletlerinin devamı olarak tarih sahnesine çıkmıştır. Bu nedenle, kendisinden önceki devletlerin büyük ölçüde tesiri altında kalmış, onların kurum ve hukuklarından etkilenmiştir. Ancak etkilendiği bu devletlerin kurumlarını ve hukukunu olduğu gibi almamış, kendi toplumsal yapısına uygun biçimde İslâmî kurullarla yeniden yapılandırarak kendisine özgü bir siyasî, idarî ve hukukî teşkilat düzeni oluşturmuştur. Bu düzenin temeli, “kanun hâkimiyeti ve adalet” olmuştur (Ünal, 2007: 17; Alodalı, 2010: 8).

Bu bağlamda adalet, Osmanlı Devleti'nde egemenlik ve icrayı meşru kılan temel prensiptir (İnalcık, 2012: 94; Parmaksızoğlu, 1982: 43). Mesela Taşköprülüzâde'nin adalet anlayışında; devlet, şeriat, hükümdar, asker, hazine, raiyyet ve adalet bir daire halinde birbirine bağlı bir bütün teşkil eder. Bunlar, daha önce gerek Kutadgu Bilig'de gerekse Siyasetnâme'de işaret olunan hususlardır. Ancak bir farkla ki, şeriat bu daireye eklenmiştir (İnalcık, 1958: 77).

Osmanlı Devleti, merkezî otoritenin güçlü olduğu mutlak bir teşkilat yapısına sahipti. Osmanlı padişahları düzenleyici ve teşkilatlandırıcı otoritelerine dayanarak, halkın tüm sınıf ve zümrelerine belli bir statü vermişler, saraydan medreseye, köylerden vakıflara kadar her şey sıkı kontrol altında tutulmuştur. Bunun nedeni, Osmanlı Devleti'nin her an önemli sorumluluklar ve tehlikelere yol açabilecek olan hudut devleti karakterinden kaynaklanmaktadır (İnalcık, 1958: 78-79).

Osmanlılar'ın idarî örgütlenmesi gerçek anlamda Orhan Bey zamanında olmuştur. Bu nedenle diyebiliriz ki, Osmanlı Beyliği'nin kurucusu Osman Gazi ise, Osmanlı Devleti'nin kurucusu Orhan'dır (İnalcık, 2012: 62; Parmaksızoğlu, 1982: 25). Çünkü o hem sultan unvanını kullanmış hem de bağımsızlık sembolü olarak ilk Osmanlı sikkelerini bastırmıştır (İnalcık, 2012: 62).

Osman Gazi tarafından sınırlı olarak başlatılan kurumlaşma faaliyetleri, Orhan Gazi ve I. Murad dönemlerinde ihtiyaçları karşılayacak ölçüde geliştirildi. Fatih Sultan Mehmed'in ve kısmen de Kanunî Sultan Süleyman'ın yaptığı düzenlemeler ile evrimini tamamlayan Osmanlı siyasî kurumları doruk noktasına ulaşmıştır. Nitekim Kanunî döneminden sonra kurumlarda bozulmalar başlamıştır³⁹ (Karatepe, 2004: 82).

Kurumlaşma faaliyetleri açısından özellikle merkezi ve mutlak bir otorite kuran Fatih Sultan Mehmed, bunu devlet teşkilatı ve kanunlarda yaptığı düzenlemelerle sağlamıştır. Biri devlet teşkilatıyla ilgili, diğeri idarî, malî ve ceza alanında olmak üzere iki kanunnâme ile kanun rejiminin Osmanlı Devleti'nde egemen olmasını sağlamıştır (İnalcık, 2017: 116, 230).

Osmanlı Devleti teşkilat yapısına baktığımızda siyasî, adlî ve malî işler hükümetin (Dîvan-ı Hümâyun) üç temel görev alanını oluşturmaktaydı. Devlet iktidarını korumak, iç güvenliğin temini ve yabancılara karşı ülke çıkarlarını savunmak gibi politik meseleler vezirin sorumluluğundaydı. Adlî işler iki kadiaskerin (Anadolu ve Rumeli), malî işler de defterdarların sorumluluğu altındaydı (İnalcık, 2012: 99).

Osmanlı Devleti'nde yasama, yürütme ve yargı fonksiyonları ile bunlara ilişkin her türlü yetki iç içe geçmiş şekilde padişahda toplanmıştı. Ancak bütün bu yetkilerin gereğini padişah tek başına yerine getiremeyeceğinden, bu yetkilerini başta vezir-i azam olmak üzere şeyhülislâm, defterdar gibi makamlara devretmişti. Bu

³⁹ Danişmend (1983: 53), kurumların bozulmasıyla paralel olarak devletin gerileme dönemine girmesini, Fatih Sultan Mehmed'ten itibaren başlayan devşirme kökenli vezir-i azamların iş başına getirilmesine bağlamaktadır. Devşirme kökenli vezir-i azamlar ile Türk kökenli devlet adamlarının arasında yaşanan çekişmeler Kanunî döneminden itibaren devşirme kökenli devlet adamlarının lehine sonuçlanmıştır ki, bu da ona göre devletin gerilemesinin esas sebebi olmuştur.

görevliler yetkilerinin büyük bölümünü Dîvan-ı Hümâyun aracılığıyla kullanırlardı (Karatepe, 2004: 133-143).

Diğer İslâm devletlerinde olduğu gibi, Osmanlı Devleti'nde de "ulema" önemli bir konumdaydı. Çünkü yapılan işlerin İslâm'a uygun olması gerekiyordu ki, bu konuda ulemanın görüşüne başvurulurdu. Özellikle kuruluş döneminde, önemli devlet makamlarına genelde ulema sınıfından kimseler getirilirdi. Bu nedenle Osmanlı siyasî kurumlarının oluşmasında ulema sınıfının önemli katkıları olmuştur (Karatepe, 2004: 97).

Türk ve İslâm tarihinin en uzun ömürlü ve en geniş sınırlı devleti Osmanlı Devleti'dir. Bu devlet, bütün yönetim birimlerinde İslâm'ı referans alan son İslâm devleti olmakla beraber, değişik etnik ve kültürleri sınırları içinde barındırması nedeniyle çok uluslu, çok dinli, çok kültürlü ve çok dilli bir devlettir (Baltacı, 2010: 74).

3.1.1.2.1. Hükümdar (Padişah, Sultan)

Osmanlı hanedanının menşei eski Türk hâkimiyet anlayışına uygun şekilde Kayı boyu vasıtasıyla Oğuz Han'a bağlanmış, bununla beraber hâkimiyetin doğrudan doğruya Allah tarafından mübarek bir şahsiyet (Şeyh Edebalı) aracılığıyla Osman Bey'e verildiği telakkisi ortaya çıkmıştır (İnalçık, 1958: 68-69). Dönemin şartları düşünüldüğünde, bir hanedanın hâkimiyetini kabul ettirebilmek için soyca kendilerini Afrasiyab, Oğuz Han, Cengiz Han gibi şahsiyetlere bağlamaları gerekiyordu⁴⁰. Bu soylardan birinden gelmek bir tür meşruluk şartıydı. Nitekim Osmanlılar'ı Kayı boyuna bağlayan şecere Orta Asya geleneklerine bağlı Türkmen çevrelerinde karşılık bulmaktaydı. Yalnız şunu da ifade edelim ki, Osmanlılar'ın hâkimiyet anlayışı gerçekten de Orta Asya Türk geleneklerine dayanıyordu.

⁴⁰ Taht hakkının Osmanlı hanedanında olduğuna olan inancı ortaya koyması bakımından dikkat çekici bir örnek olarak, Timur'a yenilen ve esir düşen Yıldırım Bayezid'in ardından 1402-1413 yılları arasında yaşanan fetret devrinde dâhi, başka hiçbir hanedan taht hakkının olduğu iddiasında bulunmamıştır (Ortaylı, 2008: 174). Yine tahttan indirilen birçok padişah olmasına rağmen, yerine yine Osmanlı hanedanından bir kişi tahta çıkarılmış, hiç kimse Osmanlılar'ı tahttan uzaklaştırmayı düşünmemiştir (Ortaylı, 2008: 174; Üçok vd., 2002: 182).

Hükümdarlığın intikali konusu da bununla alakalıydı (İnalcık, 1959: 79-81; Ortaylı, 2008: 171; Uğur, 2001: 83-84).

Nitekim Osmanlı padişahları ilk zamanlarda bey ve han gibi unvanlar taşımışlardır. İlk dönem padişahları mutlak monark sayılmalarına rağmen, askerî geleneğin etkisi nedeniyle sade bir protokol ile örf, adet ve istişareye dayalı bir yönetim sergilemişlerdir. Osmanlı padişahı tipini ise Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) oluşturmuştur. Bunun esas nedeni, onun koyduğu kanunlar ve protokol esasları ile kişiliğidir (Ortaylı, 2008: 170).

1876 yılına kadar Osmanlılar'da veraseti tayin eden bir kural bulunmuyordu. Çünkü eski Türk hükümdarlık anlayışına göre hâkimiyetin menşei Tanrı'dır. 14. yüzyıldan itibaren İslâm âleminde de hâkimiyetin kaynağının Allah'ın lütfu olduğu inancı yerleşmişti. Böyle bir durumda hükümdarlığın şahıslar tarafından kanunla düzenlenmesi imkân dâhilinde değildi⁴¹ (İnalcık, 1958: 73; İnalcık, 1959: 85-88; Ortaylı, 2008: 170-173; Üçok vd., 2002: 183-184).

Bunun yanında, ilk dönemlerde devletin esas gücü olan sınır kuvvetlerinin komutası en büyük oğula verilmekle, onun taht varisi olduğu gibi bir teamül de bulunmaktaydı. Daha sonra “kapı-kulu” devletin en büyük gücü haline gelince, payitahta en yakın bölgede görev yapan şehzade en kısa zamanda buraya ulaşarak hem yeniçerilerin biatını alabileceği hem de hazineye hâkim olabileceği için daha avantajlıydı (İnalcık, 1958: 73; İnalcık, 1959: 85-88; Ortaylı, 2008: 170-173; Üçok vd., 2002: 184; Uğur, 2001: 83-84).

İlk dönemlerde padişahın oğulları veliaht olsun veya olmasın devlette görev alıyorlardı. Yukarıda değinildiği üzere, bu görev başlangıçta bir sancağın valiliği ile “uc” larda bulunan orduların komutanlığı olmaktaydı⁴². Sonraları padişahın bizzat

⁴¹ Fatih Sultan Mehmed bile tahta geçme konusuna bir kural getirememiştir. Taht kavgalarını önleyebilmek için kanunnâmesinde şu ifadelerle yer vermiştir: “Her kimseye evladından saltanat müyesser olsa, kardeşlerin nizam-ı âlem için katletmek münasıptir. Ekser ulema dahi tecviz etmiştir. Onunla âmil olalar.” Burada Fatih, egemenliğin bölünmezliği ilkesini kabul ederken bile, “tahta çıkmak kime kısmet olursa” diyerek eski Türk anlayışına bağlılığını ortaya koymuştur (Cin ve Akylmaz, 2009: 101-102; Üçok vd., 2002: 183).

⁴² Bu bilgiler ülüş sisteminin belli başlı unsurlarıyla Osmanlılar'da yaşadığını göstermektedir (İnalcık, 1959: 85).

seferlere katılması veya vezirini görevlendirmesi nedeniyle, şehzadelere komutanlık verilmemeye başlanmış ve yalnızca valilik görevi verilmiştir (Akdağ, 1955: 30; İnalçık, 1958: 73; Ortaylı, 2008: 170). I. Ahmed'in (1603-1617) vefatına kadar taht daima babadan oğula geçmiş, ondan sonra "ekber ve erşed" sisteminin benimsenmesiyle kardeşlerin de tahta çıkabilmesinin yolu açılmıştır (Cin ve Akgündüz, 1995: 185; İnalçık, 1959: 69; Ortaylı, 2008: 170, 174).

En büyük ve en akıllı kardeşin tahta çıkması anlamına gelen "Ekber ve Erşed" sistemi, kuruluş devrinden itibaren eyaletlere vali olarak gönderilen şehzadelerin bundan sonra sarayda kapalı kalmalarına yol açmış ve devlet idaresinde tecrübe kazanmaları da bir anlamda engellenmiştir (Alodalı, 2010: 70).

Devletin kurulduğu ilk yıllarda "bey" ve "gazi" gibi mütevazı unvanlar alan Osmanlı hükümdarları, devletin bir cihan devleti haline gelmesiyle Türkler'in en büyük hükümdarı olarak "hakan" unvanını almışlardır. Ayrıca İslâm âleminin lideri oldukları için "halife"; Doğu Roma'nın varisi oldukları için "kayzer", Mısır'ın hükümdarı oldukları için "sultan"; bunların yanında "han", "şah" ve "hünkâr" gibi unvanlar almışlardır. Diğer taraftan, halk tarafından "padişah"; saray halkı tarafından "hünkâr"; batılılar tarafından ise "sultan" unvanıyla anılmışlardır. (Karatepe, 2004: 107-108).

Devletin tüm makam ve memuriyetlerinin, resmi ve yarı resmi hizmetlerin bizzat hükümdar tarafından verilmesi, Osmanlı padişahlarının merkeziyetçi bir anlayışta olduklarını göstermektedir. Bu doğrultuda köy imamlığından veya kasabada cami müezzinliğinden en üst mevkilere kadar herhangi bir vazife alabilmek için mutlaka "Berat" alınması gerekiyordu. "Berat", padişahın bir hizmet veya memuriyeti bir şahsa verdiğini göstermek için verilen vesikayı ifade eder. Bütün iktisadi teşekküller ve müesseselerin devletle malî bir ilişkileri olmamasına rağmen, bunların başına getirilenler bile "Berat" almak zorundaydılar. "Berat" vesilesiyle devletin merkeziyetçi bir yapıda olması, devletin devamlılığını sağlayan başlıca faktörlerdendir (Akdağ, 1955: 31).

Osmanlı Devlet yapısını tam anlamıyla batıdaki monarşilere benzetmek mümkün olmadığı gibi, Osmanlı padişahını da batılı kral veya diktatör hükümdarlar gibi görmek doğru değildir. Çünkü, padişahın yasama yetkileri şer’i hukuka göre sınırlandırıldığı gibi, devletin padişah ve ailesinden ayrı bir hukukî varlığı bulunmaktaydı (Cin ve Akgündüz, 1995: 186).

Osmanlı padişahı şer’i hukukla sınırlanmış olsa da, şeriat’a ters düşmeyen her konuda yasal düzenleme yapabiliyordu. Osmanlı padişahının bu yetkisine dayanarak koyduğu hukuka “örfi hukuk” denilir. Değişen zaman ve şartlara göre düzenlemeler yapılmasından daha doğal bir şey yoktur. Ancak şunu da ifade edelim ki, Fatih ve Kanunî gibi güçlü padişahlar İslâm hukukundaki bazı ceza kurallarını bile değiştirebilmişlerdir (Üçok vd., 2002: 186). Bunun yanında kanun veya yasa koymanın temel şartları şöyle sayılabilir: Şeriat dışı bir durum, bir konuya dair yaygın bir adet veya kıyasa esas olabilecek genel bir geleneğin varlığı, padişahın iradesi ve genel düzenin gerektirmesi (İnalçık, 2017: 228).

Sultan doğrudan doğruya bir buyrukta bulunmak istediğinde bunu kendi eliyle özel bir fermanın üzerinde onaylar ve vezir-i azama gönderirdi. Bu emire “Hatt-i Hümayun” denilirdi (İnalçık, 2012: 98).

Osmanlı padişahının salâhiyetlerinden özellikle ikisi oldukça önemlidir. Bunlardan birincisi başkomutanlık ve ordunun kadro defterinde bir numaralı Yeniçeri neferi sıfatıyla seferlere bizzat katılmasıdır. İkincisi ise, büyük davalara bizzat bir nev’i baş hâkim olarak dîvanda bakmasıdır. Ancak Fatih’in İstanbul’u fethinden sonra büyük davalara bakma işi vezir-i azama devrolunduğu gibi, Kanunî Sultan Süleyman’dan sonra da başkomutanlık vezir-i azam tarafından temsil edilir olmuştur (Akdağ, 1955: 30).

Fatih Sultan Mehmet, 1475 civarında Dîvan-ı Hümayun’a başkanlık etmeyi bırakmış olmasına rağmen, şikâyetleri bizzat dinlemek padişahın ihmal edemeyeceği temel bir görev olduğu için, “kasr-ı adalet” te dîvan odasına bakan kafesli bir pencere açtırmıştır. Perde arkasında hem istediği zaman dava ve tartışmaları izleyebilmiş hem

de perde arkasında daima hazır olduğu hissini dîvan üyelerine vermek istemiştir (İnalcık, 2012: 95; Mumcu, 1994: 431; Uzunçarşılı, 1984: 9).

Osmanlı sultanları ava, sefere veya Cuma namazına giderken halkın şikâyetlerini dinler ya da rik'a denilen dilekçelerini alırlardı. Buradaki amaç, halkın, sultanın kendi huzur ve rahatlarıyla ilgilendiğini hissetmeleriydi. Osmanlı padişahı, himaye ve adaletin yerine getirilmesi için birçok kez müfettiş veya gizli ajan gönderme ve adaletnâme⁴³ ilan gibi uygulamalara da başvururdu. Adaleti sağlamak için, padişahların tebdil-i kıyafetle teftiş yaptığına da şahit olunurdu (İnalcık, 2012: 96-97). Ayrıca Osmanlı padişahının yargı gücü de bulunmaktaydı. Hükümdar sıfatıyla bizzat yargılama yetkisi bulunmakla birlikte, bu yetkisini kadırlara devretmiştir (Cin ve Akyılmaz, 2009: 112).

Osmanlı padişahları, Yavuz Sultan Selim'den itibaren hem sultan hem de halife olmuşlardır. Dolayısıyla İslâm aleminin de başı olan Osmanlı padişahının hilafet yönünü şeyhülislâm, saltanat yönünü de vezir-i azamlık temsil etmiştir (Cin ve Akgündüz, 1995: 186; İnalcık, 2012: 103).

Aslında daha 13. ve 14. yüzyıllarda İslâm âlemi üzerinde “imam” ve “emir-ül-mü'minin” olarak tek bir halife görüşü terk edilmişti. O zamanlar her Müslüman hükümdar şeriatın koruyucusu olarak “halifet-ullah” unvanını kullanabilmekteydi. Nitekim I. Murad halife unvanını kullanmıştı. Fatih Sultan Mehmed için de dönemin vesikalarında halife unvanı kullanılmaktaydı. Yavuz Sultan Selim'de yeni olan şey, halifelik alametleri olan kutsal emanetleri İstanbul'a getirmesi ve Mısır sultanlarının kullandığı “Hadim'ül-haremeyn-iş-şerifeyn” unvanını kullanmasıdır (İnalcık, 1958: 70). Kanuni Sultan Süleyman'dan itibaren “Halife-i Rûyi Zemin” (Dünya Halifesi) ve “Halifetü'l Müslimin” (Tüm Müslümanların halifesi) unvanlarını almışlardır (Cin ve Akyılmaz, 2009: 99).

Hz. Peygamber'in hırkası Abbasi halifelerinin en önemli hilafet alametiydi. 1520 yılından itibaren tahta çıkan Osmanlı padişahlarına Hz. Peygamber'in

⁴³ Adaletnâmelerin önemi ve özelliklerine ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. M. Fatih Bilal Alodalı, Osmanlı Yönetim Geleneğinde Adaletnâmeler, Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Bölümü, 2010.

hırcasının bulunduğu odada biat⁴⁴ edilmeye başlandı. Bütün İslâm âlemi adına önde gelen ulema ve devlet adamlarının biatı yeterli görülüyordu. Biat'tan sonra Eyyüp Sultan Türbesi'nde önde gelen din adamı, şeyhülislâm veya bir şeyh tarafından kılıç kuşatılırdı (İnalçık, 1958: 72; Üçok vd., 2002: 185).

İlk dönemlerde padişahlar özellikle yürütmeye ilişkin yetkileri kendilerinde toplayarak bunu bizzat kullanmışlardır. Ancak ilerleyen dönemlerde çok fazla yetkilerinin bulunması onları kutsal bir konuma getirdiğinden giderek devlet işlerinden çekilmişler ve yetkilerini büyük ölçüde vezir-i azama devretmişlerdir (Üçok vd., 2002: 187).

3.1.1.2.2. Dîvan-ı Hümâyun

Osmanlı dîvanı, Selçuklular'ın Büyük Dîvan'ının gelişmiş bir halidir. Hem eski toy geleneğinin hem de Abbasiler'deki dîvanların senteziyle ve onların çok daha gelişmiş bir hali olarak Dîvan-ı Hümâyun, İslâm ülkelerindeki en gelişmiş dîvan olarak karşımıza çıkmaktadır (Mumcu, 1994: 430).

Padişahın, kendi otoritesini temsil edenlere karşı halkın şikâyetlerini dinlemek ve haksızlıkları ortadan kaldırmak için belli zamanlarda kendi huzurunda kurulan dîvan, bütün Orta Doğu devletlerinde olduğu gibi en önemli hükümet organıdır. Dîvan-ı Hümâyun temelde bir yüce mahkeme görevi görüyor, aynı zamanda hükümet işlerini yürütüyordu. Bu alanda Dîvan-ı Hümâyun'da alınan kararlar padişah hükmü şeklinde çıkardı (İnalçık, 2012: 94, 99). Zira padişahın olan, padişahla ilgili anlamlarına gelen "Hümâyun" kelimesinden de anlaşılacağı üzere Dîvan-ı Hümâyun, padişah dîvanı demektir (İpşirli, 2008: 417; Üçok vd., 2002: 209).

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 1839'da başlayan Tanzimat dönemine kadar yüksek idarî yetkileri elinde bulunduran Dîvan-ı Hümâyun (Akdağ, 1955: 31), günümüzdeki Bakanlar Kurulu, Yargıtay, Danıştay, Anayasa Mahkemesi gibi kurumların görevlerini ifa eden önemli bir meclis idi. Bu mecliste alınan kararlar, Osmanlı hukuk sistemi gereği kanun hükmündeydi. Ancak kanun hükmü taşıyabilmesi için aranan şartların varlığına bakılır, gerektiğinde şeyhülislamdan

⁴⁴ Bkz. "1.5.1.3.1. Hükümdar (Halife)"

fetva alınırdı. Dolayısıyla dîvan, Osmanlı Devleti'nin en önemli yönetim organıydı (Halaçoğlu, 1995: 9).

Osmanlı dîvanı padişah, vezir-i azam, diğer vezirler (kubbealtı vezirleri), kadıaskerler (Rumeli ve Anadolu), defterdarlar (Rumeli ve Anadolu) ve nişancıdan oluşmaktaydı (Alkan, 2012: 35; Cin ve Akgündüz, 1995: 198-199; Mumcu, 1994: 431; T.H., 1986: 313). Merkez teşkilatının en önemli birimlerinin başında bulunanlar dîvana üye oldukları halde, belli bir adlî veya idarî görevi olmayan şeyhülislam Dîvan-ı Hümâyun üyesi değildi (Mumcu, 1994: 431).

Dîvanda idarî ve örfî işler vezir-i azam tarafından; arazi işleri nişancı; şer'i ve hukukî işler kadıaskerler; malî işler de defterdarlar tarafından görülürdü. Dîvanda görülen işler ve alınan kararlar “mühimme⁴⁵”, “ahkâm⁴⁶”, “ahidname”, “ruus” ve “nâme” adındaki defterlere kaydedilerek “Defterhane” de padişahın vezir-i azamda bulunan mührüyle mühürlenerek muhafaza edilirdi (Uzunçarşılı, 1984: 2, 79, 95; Halaçoğlu, 1995: 10; Alkan, 2012: 35).

Osmanlı Devleti'nde Orhan Gazi devrinden itibaren varlığını öğrendiğimiz dîvan toplantıları Fatih devrine kadar her gün, XV. asırdan itibaren haftada dört gün, XVII. asrın ortalarında haftada iki gün, XVIII. asrın başlarında III. Ahmed devrinde haftada bir gün ve Osmanlı'nın son zamanlarında altı haftada bir gün toplanmıştır (Baltacı, 2010: 103; Halaçoğlu, 1995: 8; Mumcu, 1994: 431; Uzunçarşılı, 1984: 2-5).

Dîvan toplantısı sabah namazından sonra başlar, “ruznâme” (gündem)'ye göre müzakere yapıldıktan sonra sona ererdi (Halaçoğlu, 1995: 10). Toplantı bitince, alınan önemli kararlar padişahın huzuruna çıkarak onayına sunulurdu (İnalcık, 2012: 98; Üçok vd., 2002: 192). Padişahın onayına sunulması gerekmeyen konularda hemen karar alınır ve nişancı padişahın tuğrasını çekerek fermanı hazırlar veya hazırlatırdı. Böylece siyasî, idarî veya adlî bir konuda padişah adına karar verilmiş olurdu (Mumcu, 1994: 431).

⁴⁵ Dîvan- Hümâyun'da alınan kararlar, padişah hükmü şeklinde çıkar ve fermanlar bu ana dîvan defterine kaydedilirdi (İnalcık, 2012: 99).

⁴⁶ Bazen bir eyalete bazen de birden çok eyalete ilişkin tutulan bu defterlerin içinde, çeşitli meseleler hakkında eyaletlere gönderilmiş hükümler bulunurdu (Uzunçarşılı, 1984: 83).

Dîvan-ı Hümâyun tam gelişmiş halini Fatih Sultan Mehmed döneminde almaya başlamıştır. Çünkü Fatih Kanunnâmesi ile, devletin belli başlı kurumlarıyla birlikte Dîvan-ı Hümâyun da düzenlenmiştir (Mumcu, 1994: 430).

Dîvan-ı Hümâyun Fatih devrine kadar padişahın riyasetinde, bu devirden sonra da padişahın vekili olarak vezir-i âzamın başkanlığında toplanmaya başlanmıştır (Baltacı, 2010: 103; Cin ve Akgündüz, 1995: 198; İnalçık, 2012: 98; Mumcu, 1986: 36). Ancak Dîvan-ı Hümâyun'un asıl başkanı padişah olduğu için, gerekli gördüğü taktirde bu dîvanın çalışmalarını her zaman denetleyebilirdi (Mumcu, 1986: 36).

Yerel kadıların aldıkları kararlara karşı Dîvan-ı Hümâyun'a başvurulabilirdi. Böyle durumlarda davanın mahiyetine göre yeniden görülmesi için aynı mahkemeye gönderilir ya da aynı bölgedeki başka bir mahkemeye gönderilirdi. Yöneticilere karşı yapılan şikâyetler ise doğrudan Dîvan-ı Hümâyun tarafından görüldü (Mumcu, 1994: 431; İnalçık, 2012: 97).

Özetle, Dîvan-ı Hümâyun siyasi, idari, örfi, şer'î, askerî, malî ve adlî işlerin görüşülüp karara bağlandığı yer olarak devlet teşkilatı içerisinde azami derecede öneme sahip olmuştur. Çeşitli şikâyetlerin ve davaların görülüp karara bağlandığı dîvan, din, ırk veya meslek ayrımı yapılmaksızın, her tabakadan kadın-erkek herkese açıktı. Devletin herhangi bir yerinde asker olsun sivil olsun idarecilerden şikâyeti olan, haksızlığa uğrayan, kadırlarca hakkında yanlış karar verilen herkes bu dîvana başvurabilirdi (Halaçoğlu, 1995: 9; Uzunçarşılı, 1984: 13).

On yedinci yüzyıldan sonra ise, Dîvan-ı Hümâyun'un rolü giderek azalmış, pek çok devlet işi vezir-i azam dîvanında görülmeye başlanmıştır⁴⁷ (Halaçoğlu, 1995: 8; İnalçık, 2012: 96; Karatepe, 2004: 121; Üçok vd., 2002: 192; Uzunçarşılı, 1984: 5,

⁴⁷ Dîvan-ı Hümâyun'un güçsüzleşmesine paralel olarak sık sık toplanan, uzun süre belli kurallara uyulmadan çalışan ve ancak 18. yüzyılın sonlarına doğru kurumlaşan "Meşveret" isimli bir kurul bulunmaktaydı. Bu kurulda, özellikle savaş gibi önemli kararlar alınacağı zaman geniş bir katılımı konular tartışılırdı. Genellikle padişahın buyruğuyla yapılan bu toplantıların dışında, padişah buyruğu olmadan niteliği farklı meşveretler de vardı (Mumcu, 1986: 157). Vezir-i azam meşveret toplantısı yapmak istediğinde padişahın iznini almak zorundaydı. Ancak, sultanı tahttan indirme ve geçici hükümet kurma kararının alındığı olağanüstü meşveret toplantıları da yapılmıştır. Önemli siyasi sorunların olduğu zaman bu gibi kararlar şeyhülislâm huzurunda şeriat adına alınırdı (İnalçık, 2012: 99).

13). On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında II. Mahmud'un merkez teşkilatındaki büyük reformu, hem sembolik bir konuma düşen Dîvan-ı Hümâyun'un hem de vezir-i azam dîvanının sonu olmuştur. Çünkü bu reformla kabine sistemine geçilmiştir. Ancak Dîvan-ı Hümâyun bir gösteriş ve teşrifat aracı olarak herhangi bir siyasî ve hukukî fonksiyonu bulunmadan devletin sonuna kadar korunmuştur (Mumcu, 1994: 431).

3.1.2. Vezirlik Müessesesi

Bütün Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi, Osmanlı padişahı her türlü devlet yetkilerini elinde toplamakla beraber, bu yetkileri kendisi kullanmamış, mutlak vekili olan vezir-i azama devretmiştir (Taneri, 2015: 105).

Vezir-i azamlık, Osmanlı devlet teşkilatında başlangıçtan beri güçlü bir kurum olarak yer almıştır. Türk-İslâm devletlerindeki ve özellikle de Selçuklular'daki başvezirliğin devamı olarak ortaya çıkmıştır. XVI. yüzyıl sonlarına kadar daha çok vezir-i azam unvanı kullanılırken, sadr (en yukarı, üst) kelimesinin makam ifade eden biçimi sadâretten hareketle sadr-ı âlî, sadr-ı azam unvanları da kaynaklarda geçmeye başlamıştır (İpşirli, 2008: 414-415). 1838 yılında "başvekil" unvanı kullanılmaya başlanmışsa da, bir yıl sonra tekrar sadrazam kullanılmaya başlanmıştır (Üçok vd., 2002: 193).

Kendisinden önceki İslâm ve Türk devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de tek olduğu zaman vezir, birden fazla olduğu zaman ise vezir-i azam hükümdarın mutlak vekili olmuştur (T.H., 1986: 313). Öyle ki, vezir-i azamın sözlü veya yazılı bir arzusu, padişahın iradesi veya fermanı gibiydi (Uzunçarşılı, 1984: 112).

Osmanlı Devleti'nde vezirlik Orhan Gazi zamanından itibaren varolmuştur (Köprülü, 2002: 36; Ortaylı, 2008: 220). Osmanlılar'ın ilk devirlerinde yalnızca bir vezir bulunurken, I. Murad devrinde vezirlerin sayısı üçe, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren vezir sayısı yediye çıkmış ve bunlar da Dîvan üyesi olmuşlardır (Alkan, 2012: 38-39; Baltacı, 2010: 103). Vezirlerin sayıları artınca içlerinden biri

vezir-i azam konumuna geçti (Köprülü, 2002: 36; Ortaylı, 2008: 220; Üçok vd., 2002: 190).

Genellikle vezirler içinden en kıdemlisi vezir-i azamlık makamına getirilirse de, bu bir kural değildi. Öyle ki, bazen devlet işlerinde herhangi bir deneyimi olmayanların bile bu makama getirildiği görülmüştür. Çünkü padişah bu konuda istediği gibi karar vermekte özgürdü (Üçok vd., 2002: 191). Diğer taraftan kapıağası, valide sultan ya da padişahın hocası, vezir-i azam seçiminde önemli rol oynarlardı. Mesela Gedik Ahmet Paşa (1474) ve Köprülü Mehmet Paşa (1656-1661) gibi vezir-i azamların çok güçlü olmalarında, birincisinin güç kaynağının yeniçeri ocağı, ikincisinin güç kaynağının ise valide sultan olmasının etkisi bulunmaktadır (İnalçık, 2012: 104).

Vezir-i azamlar uzun süre hükümdarın fermanıyla göreve başlamışlardır. Ancak III. Ahmed devrinde kubbe vezirliği⁴⁸ kaldırıldıktan sonra, vezir-i azam atamalarında belirli usüllere başvurulmamış, hükümdarın isteğine göre tayin işlemi yapılmıştır (İpşirli, 2008: 415; T.H., 1986: 313).

İlk zamanlar vezir-i azama hükümdar tarafından “Ulu Vezir” denilir ve kendisine üç tuğ verilirdi. Daha önceki birtakım İslâm devletlerinde olduğu gibi vezir-i azama hil’at giydirilir ve kendisine üzerinde sultanın ismi bulunan mühür (mühr-i hümayun) ile divit takımı verilir, kılıç kuşatılırdı (Taneri, 2019: 110; T.H., 1986: 313). Diğer vezir-i azamlık sembolleri ise; unvan ve lakaplar, sarık, çadır, sancak, nevbet ve mesned-i vezaret ve emarettir (Taneri, 2019: 108).

Bunların içinde en önemlisi, padişahın mührünün vezir-i azama verilmesidir. Çünkü padişahın mührünü taşıması nasıl vezir-i azamlığın (mutlak vekilliğin) en önemli alâmetiyse, mührün alınması da vezir-i azamlıktan azil anlamına gelmekteydi. Böylece mühür alma-verme işleminin sembolik olmaktan çok, gerçek bir kamu hukuku tasarrufu olduğunu söyleyebiliriz (Üçok vd., 2002: 191).

⁴⁸ Kuruluş döneminde bir tek vezir bulunmasına rağmen, sonraları vezirlerin sayısı artmıştır. İçlerinden biri vezir-i azam olmuş, diğeri de Rumeli Beylerbeyliğine atanmıştır. Diğerleri de merkez ve eyalette çeşitli görevlere atanmışlardır. Rumeli Beylerbeyliğinden vezirliği yükseltelenler, sarayda kubbeli bir yapıda toplandıkları için “Kubbealtı Vezirleri” diye anılmışlardır (Üçok vd., 2002: 210-211; Karatepe, 2004: 124).

Kuruluş döneminde vezirlerin ve vezir-i azamların büyük bölümü “ilmiye” sınıfından ve Türkler’den tayin edilmiştir. Hatta bu görev ilk dönemlerde belirli bir hanedanın, “Çandarlılar” ın elindeydi⁴⁹. Ancak Fatih Sultan Mehmed ilk defa bir vezir-i azamı, Çandarlı Halil Paşa’yı idam ettirerek bu duruma son verdi ve yerine bir devşirme olan Zağonos Paşa’yı tayin ederek bu geleneğe son verdi (Ortaylı, 2008: 221; Danişmend, 1983: 49; Uzunçarşılı, 1984: 111-113). Diğer vezirler de bazen “ulema” dan olmakla birlikte, genellikle saray veya ordudan seçilmişlerdir (Taneri, 2019: 76).

Orhan Gazi devrinden başlayarak II. Selim’in cülusunun ilk yıllarına kadar birçok ilmiye ricâli ve devlet adamı yetiştiren Çandarlı ailesi, Osman Gazi’nin kayınpederi Şeyh Edebalı ile akraba (bacanak) olan ve ahî teşkilatına mensup Kara Halil Efendi’den itibaren bilinmektedir (Aktepe, 1993: 209-210). 1385-1453 yılları arasında Çandarlı ailesi mensupları vezirlik ve vezir-i azamlık yapmışlardır. Bu aileden gelen tüm vezirler ilk dönemlerinde kadılık yapmışlar, ailenin diğer bazı mensupları da Dîvan-ı Hümâyün’da vezirlik veya kadiaskerlik yapmışlardır (İnalçık, 2013: 90; Taneri, 2019: 61-64). Vezir-i azamlık yapan Çandarlı ailesi mensupları; Halil Hayreddin Paşa, Ali Paşa, (I.) İbrahim Paşa, Halil Paşa (Taneri, 2019: 59) ve (II.) İbrahim Paşa’dır (Aktepe, 1993: 210).

Fatih Sultan Mehmed’ten itibaren dîvan toplantılarının vezir-i azam başkanlığında yapılması, vezir-i azamın devlet adamları üzerindeki gücünü artırmıştır (Halaçoğlu, 1995: 9). Nitekim vezir-i azam gerekli gördüğü durumlarda mutad toplanma günleri dışında da dîvanı toplayabilmekteydi (T.H., 1986: 313).

Kural gereği vezirler, ulema, askerler, valiler ve reaya dilekçe ve arzularını vezir-i azama sunar, bunların padişaha sunulup sunulmayacağına vezir-i azam karar verirdi. İşin önemine göre padişahın onayını aldıktan sonra onun tuğrası ile ferman çıkarırdı. Padişahın mutlak vekili olarak ona danışmadan karar alabilirdi. Tüm atamalar da önce vezir-i azamın onayına sunulurdu (İnalçık, 2012: 100-101).

⁴⁹ Öyle ki, Osmanlı toplumunda “Saltanat Âl-i Osman’a, sadaret Çandarlılar’a ait ve münasiptir.” kanaati yerleşmişti (İpşirli, 2008: 415).

Yine Çandarlı Halil Hayreddin Paşa'dan itibaren vezir-i azamlara “beylerbeylik” unvanı verilmeye başlanması, sivil kadro üzerinde olduğu kadar askerî kadrolar üzerinde de vezir-i azamın nüfuzlu ve yetki sahibi olmasını sağlamıştır (Taneri, 2019: 77). Bu doğrultuda, vezir-i azam gerektiğinde ordu teşkilatında düzenlemeler yapabilmekte, ihtiyaç gördüğünde yeni sınıfların kurulmasını teklif edebilmekte, kabul edilirse ordu mevcudunu artırabilmekteydi (Taneri, 2019: 91).

II. Mehmed zamanında vezir-i azamlık makamının statüsü ve yetkileri belirginleşmeye başlamıştır. Fatih Sultan Mehmed'in teşkilat kanunnamesinde vezir-i azam unvanı açık şekilde ifade edilerek, onun vüzera ve ümeranın başı, ayrıca bütün işlerde kendisinin mutlak vekili olduğu kaydedilmiştir⁵⁰ (T.H., 1986: 313; İpşirli, 2008: 415; Mumcu, 1986: 36, 42; Taneri, 2019: 70). Ulema ve ümeranın başı olarak vezir-i azamın zikredilmesi önemli bir gelişmedir. Çünkü Osmanlılar'dan önceki Türk-İslâm devletlerinde ordunun başında bulunan beylerbeyi askerî otoriteyi, vezir ise sivil idareyi temsil ederdi (İnalçık, 1958: 77).

Vezir-i azamın teşrifatta en önde geldiğinin belirtilmesi de Osmanlı merkez ve dîvan teşkilatının temelini atılarak bu makamın yetkilerinin tam olarak tespit edildiğini göstermektedir. Böylece Osmanlı padişahı, iktidarını idarî açıdan vekiline yani vezir-i azama devretmiş oluyordu (İpşirli, 2008: 415). Bu durumda vezir-i azamın İslâm hukuku açısından “vezaret-i tefviz” i haiz olduğunu söyleyebiliriz (Taneri, 2019: 69).

Bütün tayin ve aziller, terfiler vezir-i azamın yetkisindeydi. Ancak seferde olunmadığı zamanlarda, vezir, kadiasker ve şeyhülislam gibi önemli devlet adamlarının tayin ve azillerinde padişahın izin alırdı (Halaçoğlu, 1995: 13). Ayrıca vezir-i azamın bazı tımarları (5999 akçeye kadar) padişaha arz etmeden kendi iradesiyle verebilme yetkisi bulunmaktaydı (T.H., 1986: 313; Uzunçarşılı, 1984: 115).

⁵⁰ II. Mehmed Kanunnamesinde bu durum, “Bilgi ki evvelâ vüzera ve ümeranın vezir-i azam başıdır. Cümlelerin ulusudur. Cümle umurun vekil-i mutlakıdır... ve oturmada ve durmada ve mertebede vezir-i azam cümleden mukaddemdir” biçiminde ifade edilmiştir (Mumcu, 1986: 36; Taneri, 2019: 70).

Hatt-i Hümâyün hariç vezir-i azamın haberi olmadan sultan fermanı çıkmazdı. Padişahın mutlak vekili sıfatıyla tüm devlet birimlerini gözetim ve denetim yetkisi bulunmaktaydı. Vezir-i azam tarafından padişahın onayına sunulan Dîvan-ı Hümâyün kararlarının reddedilmemesi bir gelenek olarak yerleşmişti. III. Murat'tan (1575) başlayarak bu prensibin korunmaması, sorumsuz saray görevlilerinin etkisiyle güçler dengesinin ve vezir-i azamın yetkilerinin zayıflaması Koçi Bey başta olmak üzere çeşitli “lâyiha” sahipleri tarafından “tagayyür ve fesadın (bozuluş ve kargaşa)” kaynağı olarak görülmüştür (İnalçık, 2012: 103).

Vezir-i azamın çalışma makamına “paşa kapısı”, “bab-ı asafı” ve on sekizinci yüzyıldan sonra “bâb-ı âli” denilirdi. Vezir-i azamlar yüksek gelirlere sahiplerdi. Nitekim Fatih Kanunnamesinde vezir-i azama yıllık 1 milyon 200 bin akçe maaş verileceği yazmaktadır. Bu maaşlar “has” denilen en yüksek dirliklerin verilmesi yoluyla karşılanırdı (Ortaylı, 2008: 221).

Padişahın mührünü taşıyan vezir-i azam, devlet işlerini diğer vezirlere ve defterdarlara danışarak yürütürdü. Adlî ve malî işler dışındaki tüm işleri “buyrultu” ile idare ederdi. Bunun yanında, padişahın mutlak vekili olması sebebiyle, baş defterdar malî konularda vezir-i azam ile müşavere etmek zorundaydı (Köprülü, 2002: 36; T.H., 1986: 313). Özellikle malî ve adlî konularda vezir-i azamın yetkilerinin sınırlandığı görüyoruz. Bu doğrultuda, bazı malî konularda defterdar vezir-i azamdan daha yetkilidir⁵¹. Padişahın istediği zaman vezir-i azamın yetkilerini kısıtlayabilmesi de, vezir-i azamı sınırlayan diğer bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır (İnalçık, 2017: 118; Köprülü, 2002: 36; Mumcu, 1986: 36; Ortaylı, 2008: 220).

⁵¹ Ortaylı (2008: 220) bu konuya bir şerh düşerek, kanunun kadiasker ve defterdara vezir-i azam karşısında bir tür yetki ve özerklik verdiği gibi bir görüntü olmasına rağmen, fiiliyatta durumun incelenmesi gerektiği kanaatini belirtmiştir. Nitekim Fatih Sultan Mehmed'in kanunnâmesinde “*Hazineye vekil olan defterdar, vezir-i azamın denetimindedir.*” denilmiştir. Ayrıca başdefterdar ve kadiaskerliklere yapılacak atamaların mutlak denetimini de vezir-i azam elinde tutmaktaydı (İnalçık, 2012: 100-101). Yine Defterdar Sarı Mehmed Paşa (1969: 52)'nın “*Nesâyihu'l-vüzerâ ve'l-ümerâ*” (Devlet Adamlarına Öğütler) isimli eserindeki ifadeleri vezir-i azamların (sadrâzam) defterdar üzerindeki etkisinin azil etme yetkisine kadar vardığını göstermektedir: “*Sadrâzam hazretleri defterdar olanlara istiklâl verip kethüdalarının, vesâir yakınlarının mahkûmu eylemeyerler. İkide bir de rüşvet almak için azil dağdağasının perişanlığı ile üzüntülü hale getirmeyerler.*”

Ayrıca vezir-i azamları sınırlayan önemli bir nokta daha vardır. Vezir-i azamanın padişahın mutlak vekili olması sebebiyle, saraydaki üst düzey görevlilerle arasında yetki çatışması yaşanabilmekteydi. Nitekim, saray görevlileri ve padişahın yakını olan muhteris kadınların padişahı vezir-i azama karşı kışkırtarak yetkilerinin kısıtlanmasını sağladıklarına şahit olunmuştur (Üçok vd., 2002: 192).

On yedinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren, tıpkı Çandarlı ailesi gibi pekçok sadrazam (vezir-i azam) çıkaran Köprülü ailesi, Osmanlı Devleti'ne damga vuran bir diğer ailedir. Köprülü ailesine mensup yedi sadrazam görev yapmıştır. Devlet otoritesinin zaafa uğradığı, saray yetkililerinin, valide sultanların ve ağaların müdahaleleri ile türlü entrikalar nedeniyle on altıncı yüzyıldan itibaren sadrazamlar rahat bir şekilde görev yapamaz olmuşlardı. Bu durumları bilen Köprülü Mehmed Paşa, kendisine sadrazamlık teklif edilince, icraatlarına her türlü müdahaleyi önlemek amacıyla önceden şartlarını kabul ettirerek bu makama gelmiştir (İpşirli, 2008: 415-416). IV. Mehmed zamanında Köprülü ailesi mensupları mutlak otorite ile birbirini ardına vezir-i azamlık görevine getirilmişlerdir. Bu durum yarım yüzyıl civarında devam etmiş, sonrasında ise bu aileden kimselerin vezir-i azamlık görevine getirilmesi geleneği son bulmuştur (Ortaylı, 2008: 221).

Vezir-i azam padişah ile görüştüğünde, devlet işleriyle ilgili konularda olumlu veya olumsuz görüşlerini ifade edebilirdi. Alınacak bir kararda vezir-i azam olumsuz görüş belirtse dahi, tabîi olarak son karar padişahındı (T.H., 1986: 313). Her zaman vezir-i azam padişah ile görüşemeyeceği için, ona arz edilmesi gereken önemli konuları “telhis (özet)” ismi verilen bir yazıyla padişaha yollardı. Padişahlar bu yazılara genellikle kendi el yazıları ile cevap verirlerdi (Uzunçarşılı, 1984: 5; Üçok vd., 2002: 192).

Vezir-i azam kazai yetkilerine dayanarak, dîvana başvuran bir kimsenin vakıf, vergi, kadılar ve diğer hususlara ilişkin şikâyetlerini dinleyerek gerekeni yapardı (T.H., 1986: 313).

Vezir-i azam Salı ve Cuma günleri dışında hergün öğleden sonra kurduğu “ikinci dîvanı” nda hükümet işlerini görür ve şikâyetleri dinlerdi. Yetkisi dâhilindeki

konularda derhal burada karar verirdi. Yine vezir-i azam, Cuma günleri sabah namazından sonra kendi konağında kadısköyler, büyük tezkereci, çavuşbaşı, dîvan çavuşları, cebeci, topçu çavuşları ve diğer bazı görevlilerin katıldığı “Cuma dîvanı” nı toplardı. Her Çarşamba günü İstanbul’da görevli bazı kadıların katıldığı “Çarşamba Dîvanı” vezir-i azamın sarayında toplanırdı. Bu dîvanda davalar dinlenmekle beraber İstanbul’un çeşitli sorunları görüşülürdü (Alkan, 2012: 37-38; Ortaylı, 2008: 222).

Vezir-i azam, gerektiğinde dîvan üyelerini veya devlet memurlarını elçi olarak görevlendirme ve kendisi de yabancı hükümdar ve elçilerle görüşme yetkisine de sahipti (T.H., 1986: 314).

Vezir-i azamın askerî alanda da önemli yetkileri bulunmaktaydı. Sefere çıkıldığı zaman kendisine ordu komutanlığı (beylerbeyi) vazifesi verilir ve “Serdar” unvanını alırdı (T.H., 1986: 313; Karatepe, 2004: 120). Serdar-ı Ekrem unvanıyla ordunun başında bulunan vezir-i azamın yapacağı masrafların hesabı sorulmaz, her türlü tayin, azil ve idam gibi kararları kendisi verebilirdi. Bir başka ifadeyle, sefer zamanı vezir-i azam padişahın sahip olduğu her türlü yetkiyi elinde bulundururdu. Ancak padişahın yakınları ve sevdiği kişileri öldürmekten kaçınırlardı. Bu arada vezir-i azam, yalnızca mutlak vekili olduğu padişahın emriyle katledilebilirdi (Halaçoğlu, 1995: 13).

Seferde bu kadar geniş yetkiler verilmesinin en önemli nedeni, vezir-i azamın rahat davranarak seferin/savaşın başarıyla sonuçlanması isteğidir. Zaten vezir-i azam bu yetkilerini kötüye kullandığı takdirde, sefer dönüşü bunun bedelini ödeyeceğini de bilmektedir⁵² (Üçok vd., 2002: 192).

Vezir-i azam seferde bulunduğu zaman, yerine devlet işlerini idare etmek üzere “Sadaret Kaymakamı” diye anılan bir vekil bırakırdı. Bu vekil alâmet olarak vezir-i azamın mührünü taşırdı ve dolayısıyla vezir-i azamın yetkilerine tamamen

⁵² Nitekim geniş yetkilerle doğu seferine serdar tayin edilen vezir-i azam İbrahim Paşa, defterdar İskender Çelebi ile yetki çatışması yaşamış, bu nedenle onu idam ettirmesi üzerine saltanatta gözü olduğu dedikoduları yayılmış, ona düşman olanlar da padişahı kandırarak vezir-i azam İbrahim Paşa’nın idamını sağlamışlardır (İnalçık, 2012: 101).

haizdi (Halaçoğlu, 1995: 13; Karatepe, 2004: 120-121). Sadaret kaymakamı Dîvan-ı Hümâyunu toplayarak devlet işlerini yürütürlerdi. Vezir-i azam önemli defterleri yanına aldığı için, sadaret kaymakamlarının verdikleri kararlar çoğu defa “rikap defterleri” ne yazılırdı. Böylece merkezdeki işlerin vezir-i azam vekilince nasıl idare edildiği ortaya çıkardı (Üçok vd., 2002: 193).

Osmanlı padişahı tüm devlet yetkisini elinde bulundururdu ve tüm raiyyetin hâkimiydi. Ancak Fatih Sultan Mehmed, Yavuz Sultan Selim ve Kanunî Sultan Süleyman hariç olmak üzere, padişahlar çoğu zaman karışık bir sistem içinde mutlak iktidarın sembolünden ibaret kalmakta, otoriteyi fiilen kudretli bir vezir-i azam elinde bulundurmaktaydı (İnalçık, 1958: 78). Öyle ki, mevcut padişahın ölümünün ardından yerine geçecek kişinin seçiminde dâhi, askerî kuvvetlere hâkim olan vezir-i azamlar etkin rol oynamıştır. Mesela I. Murad ve II. Murad’ın tahta çıkmalarında babalarının vasiyeti kadar vezir-i azamların da önemli rolü olmuştur (İnalçık, 1959: 81).

Defterdar Sarı Mehmed Paşa “Nesayihu’l-Vüzera ve’l-Umera” isimli eserinde vezir-i azamların görev ve yetkilerini açıklamıştır. Bunlar; dîvan üyelerinin işlerini denetlemek ve ülkenin düzenine dair kanunnâmeleri hazırlatıp ilgili yerlere göndermek, Dîvan-ı Hümâyun’da çözümünü yetişmeyen konuları ikinci veya paşa kapısı olarak anılan dîvanda karara bağlamak, payitaht ve tersanenin denetimi ile yanına devlet adamlarını alarak pazar yerlerini, esnafı denetleyerek gıda maddelerine haftalık narh koymak, devleti yöneten seyfiye, kalemiye ve ilmiye sınıflarının tayin, terfi ve azil işlerini padişah nâmına yapmaktır (Defterdar Sarı Mehmed Paşa, 1969: 8-64; Alkan, 2012: 36).

Tanzimat öncesinde başlayan yenileşme hareketleri ve özellikle de Bâb-ı Âli’nin yeniden teşkilatlandırılarak bakanlıklara ayrılması, görev ve yetkilerin de yeniden düzenlenmesine neden oldu. Bu arada Kanunî devrinden sonra vezir-i azam deyimini yerini sadrazam’a bıraktı. Devletin içinde bulunduğu zor durum ve dış dünya ile ilişkilerin önem kazanması, batıyı örnek alan sadrazam tipinin doğmasına neden oldu. Böylece batıyı tanıyan, yabancı dil bilen ve batının desteğini alan kişiler sadrazam olarak tayin edilmeye başlandı. Tanzimat dönemi boyunca mutlak vekillik

konumunu koruyan sadrazamlık, batının desteklediği kişilerin bu makama getirilmesiyle güçlenmesine ve otorite kurmasına yardımcı oldu. Ancak özellikle 1871 yılından itibaren bu otorite sarsıldı ve devlet idaresi yavaş yavaş Bâb-ı Âli'den saraya geçmeye başladı. 1876 yılında kabul edilen “Kanûn-i Esâsî” metninde, “mutlak vekil” sıfatı bir kenara bırakılarak, sadrazamlık unvanı kabul edilmiştir. Sadrazamlık görevine padişahın güvenini kazanmış kişilerin tayin edileceği düzenlenmiş, sadrazam, “dahilî ve haricî umuru mühimmenin mercii” Meclis-i Vükelâ'nın başkanı olarak tanımlanmıştır (Yaman, 2002: 577).

Osmanlı Devleti'nde toplam 295 kez vezir-i azam tayini yapılmıştır. Bu sayıya birden fazla defa bu makama gelenler de dahildir. Şahıs olarak baktığımızda vezir-i azam olarak tayin edilen 218 vezir-i azam olmuştur. Bu vezir-i azamlardan 101 tanesi Türk, 117 tanesi ise farklı kökenlerden gelen kişilerden oluşmuştur. Kökeni tam olarak bilinmeyen veya ihtilafli olan vezir-i azamlar bulunmaktadır⁵³ (Tektaş, 2002: 736-746). Çalışmamızın sonunda Ek 2'de verilen listede, kökeni tam olarak bilinmeyen fakat esas aldığımız kaynakların bir tanesinde bile kökenine dair görüş belirtilmiş vezir-i azamların, belirtilen görüş karşılıklarına yazılmış ve böyle olanların yanına soru işareti (?) konulmuştur. Kökeni konusunda birden fazla ihtimal belirtilmiş olan vezir-i azamların karşılıklarına ise, tüm ihtimaller yazılmak suretiyle yer verilmiştir.

3.1.3. Lütfi Paşa

Lütfi Paşa'nın nerede ve hangi tarihte doğduğuna dair ne kendi eserlerinde ne de başka kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Tevarih-i Âli Osman eserinde verdiği bazı bilgilerden 1488 civarında doğduğu tahmin edilmektedir. Bazı kaynaklarda onun Arnavut olduğu bildirilmektedir ki, II. Bayezid'in ilk dönemlerinde Avlonya taraflarından devşirme suretiyle getirildiği ve sarayda tahsil ve terbiye görerek saray hizmetlerinde bulunduğu bilinmektedir (Gökbilgin, 1955: 97).

Asafnâme isimli eserinin başında, “*Bundan sonra bu kitapçığın yazarı, Allah'ın kullarının en zayıfı, Abdülmuin oğlu Lütfi Paşa, ta merhum cennet mekan*

⁵³ İsmail Hami Danişmend (1983: 49)'e göre ise, Osmanlı Devleti'nde toplam 214 vezir-i azam, toplam 293 kez vezir-i azamlığa atanmıştır. Ona göre vezir-i azamlardan 79 tanesi Türk, 135 tanesi ise farklı kökenlerden gelen devşirmelerden oluşmuştur (Danişmend, 1983: 49).

Sultan Bayezid Han zamanından beri, sultanın sarayında bulunmuş, onun nimetiyle beslenmiş, Osmanlı hanedanının iyiliği için çalışmış ve burada, uzun müddet bilgi ve tecrübe kazanmıştır.” diyerek kendini tanıtmıştır (Lütfi Paşa, 2017: 25-26).

Yavuz Sultan Selim Han tahta çıktığında “çuhadarlık” hizmetinden 50 akçe müteferrikalık ile taşraya gönderilmiştir. Daha sonra “çeşnigirbaşılık”, sonra “kapucubaşılık”, sonra “miralemlik”, sonra Kastamonu sancağı ve ondan sonra Karaman Beylerbeyliği, sonra Anadolu Beylerbeyliği ve Sultan Süleyman döneminde vezirlik ve vezir-i azamlık yapmıştır⁵⁴ (Lütfi Paşa, 2017: 26). Ancak bu görevleri hangi tarihlerde yaptığına ilişkin bilgi vermemektedir (Gökbilgin, 1955: 97).

Taşraya gönderildikten sonra birçok alim, şair ve seçkin kimselerle konuşup görüşerek yapabildiği kadar bilgiler öğrendiğini ve ahlakını güzelleştirdiğini söyler (Lütfi Paşa, 2017: 26). Yine saraydaki tahsil ve terbiyesi sırasında da, alim ve şairler ile sıkı temas içinde olmuştur. İlim tahsiline daima önem vermiş, sürekli öğrenme çabası içinde olmuştur. Bu özelliği onu emsalleri arasında öne çıkarmıştır (Gökbilgin, 1955: 100).

Yaklaşık iki yıl süren vezir-i azamlık görevinden Mayıs 1541 yılında azledildi. Bir yazarın aktardığına göre, Sultan Süleyman’ın hemşiresi ve Yavuz Sultan Selim’in kızı olan Şah Sultan ile evli olan Lütfi Paşa, eşiyle sürekli münakaşa yaşıyordu. Son olarak Lütfi Paşa’nın bir kadına uyguladığı sert ceza, Şah Sultan tarafından eleştirilmiş, Lütfi Paşa da bu eleştiriye tahammülsüzlük gösterince ikili arasında cereyan eden hadise padişaha aksettirilmiş, bunun sonucunda da Lütfi Paşa hem vezir-i azamlıktan azledilmiş hem de eşinden boşanmıştır (Gökbilgin, 1955: 99).

Ancak Lütfi Paşa, Asafnâme’de vezir-i azamlıktan kendi isteğiyle ayrıldığını şu ifadelerle anlatmaktadır (2017: 27): *“Bazı münafiklar ve çekemeyenler saadetli padişahımıza, güya cürmümüze ait bazı konularda aleyhimize dedikodu yapınca,*

⁵⁴ Kendisi Asafnâme’de bahsetmemesine rağmen, Kastamonu Beylerbeyliği’nden sonra, Karaman Beylerbeyliği’nden önce Aydın ve Yanya’da sancak beyliği görevinde bulunduğu kaydedilmiştir (İpşirli, 2003: 234; Gökbilgin, 1955: 97).

kadınlara boyun eğmeyip, onların hilelerinden uzak olmak için, vezir-i azamlıktan ayrıldım.”

Lütfi Paşa çok kıvrak bir zekâya sahip olmasa da, her işinde sabırlı davranarak ve sert tedbirler alarak kalıcı çözümler üretmeye çalışmıştır. Saray entrikalarından uzak olmaya özen gösteren Lütfi Paşa, yaptığı her işte padişaha karşı sorumluluk bilinciyle hareket etmiş değerli bir devlet adamı ve tarihçidir (Döşemetaş, 2018: 45).

Vezir-i azamlıktan ayrılmasından sonra Edirne'deki çiftliğine çekilmiştir. Burada yalnız bir hayat sürerek Allah'a yakın olmaya çalışmıştır. Ona göre akıllı bir insanın istirahatı, yalnız başına bağ ve bahçeleri seyretmektir (Lütfi Paşa, 2017: 27).

Ertesi yıl İstanbul'a gelerek Hac ibadeti için padişah'tan izin aldı. Hac ibadetinden sonra hayatının geri kalanını Dimetoka'da geçirmiş ve 1563 yılında vefat etmiştir (Gökbilgin, 1955: 100). Vezir-i azamlıktan azli sonrasında, hayatının geri kalanını ilme ve yardım faaliyetlerine adanmış Lütfi Paşa'nın Arapça ve Türkçe 20 civarında eseri bulunmaktadır (İpşirli, 2003: 235-236). Bu eserlerden sekiz tanesi Türkçe olarak kaleme alınmıştır (Döşemetaş, 2018: 40).

3.1.3.1. Asafnâme

Lütfi Paşa'nın sade bir üslupla samimi düşüncelerine ve devlet kademelerinde görev yaptığı sırada edindiği tecrübelerine yer verdiği Asafnâme, başka birçok eseri olmasına rağmen onun bu eser ile anılmasını sağlamıştır (Gökbilgin, 1955: 100).

Lütfi Paşa'nın Osmanlı devlet teşkilatına dair kaleme aldığı bir eser olarak Asafnâme, Osmanlı'da bu alanda yazılan siyasetnâme türünün ilk örneklerindedir. Bir vezir-i azamın kaleminden çıkmış olması da eserin dikkat çekmesini ve benzerlerine örnek olmasını sağlamıştır (İpşirli, 2003: 235-236).

Eserine Asafnâme ismini bizzat kendisi vermiştir. Eserin içeriğinde, vezir-i azamlığı sırasında töre ve yasalar ile Dîvan-ı Hümâyun'un kanunlarını perişan bulduğundan bahisle, vezir-i azamlık adabını ve vezir-i azamlık için gerekli olan önemli şeyleri ortaya koymuştur. Bunu yapmaktaki amacı, kendisinden sonra vezir-i

azamlığa gelenlerin bu kitabı okuyarak edinecekleri bilgiler dolayısıyla kendisine dua etmeleri beklentisidir (Lütfi Paşa, 2017: 26).

Lütfi Paşa Asafnâme'nin tasnifini de kendisi yapmıştır. Buna göre eser dört bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde, vezir-i azamın davranış ve ahlakı ile, padişah ve halkla ilişkilerinin nasıl olması gerektiği açıklanmıştır. İkinci bölüm, sefer (savaş) ile ilgili tedbirlerin neler olduğunu açıklar. Üçüncü bölüm hazine yani malîye ile ilgili alınması gereken önlemleri ihtiva eder. Dördüncü ve son bölüm ise, halk ile ilgili alınması gereken tedbirlerden oluşmaktadır (Lütfi Paşa, 2017: 26-27).

Lütfi Paşa eserinde, vezir-i azam ile padişah arasındaki sırları diğer vezirlerin bile bilmemesi gerektiğini söyler. Vezir-i azam işini dikkatle yapmalı ki, padişaha arzettiği işler geri dönmessin. Yine vezir-i azam gece tenhasında iyi tanıdığı, güvenilir ve memuriyete layık olanlar fakir ve zayıfları bularak onlara iş vermelidir. Çünkü ona göre vezirin anlamı tedbir sahibi doktor demektir. Yoksulluk nedeniyle zayıf düşenleri güçlendirmeli ki, onlar savaşta hizmete yarayabilirler (Lütfi Paşa, 2017: 29).

Vezir-i azam liyakatli kişileri devlet idaresinde göreve getirmelidir. Böyle yapılması hem vezir-i azamın hem de devlet ileri gelenlerinin rahat olmaları için gereklidir. Yine vezir-i azamlar görevden alınmaktan korkmamalıdır. Uygun olmayan bir iş yapmaktansa, azledilmeyi tercih ederek halk arasında beğenilmesi daha makbuldür (Lütfi Paşa, 2017: 32).

Kutadgu Bilig, Siyasetnâme vb. eserlere kıyasla Asafnâme hacim olarak oldukça küçüktür. Ancak Lütfi Paşa'nın gerek ilmî birikiminin gerekse devlet idaresinde edindiği tecrübelerin büyüklüğünü ve önemini göstermeye bu nispeten kısa sayılabilecek eser dâhi yeterli olmuştur. Devletin en alt kademesinden en üst kademesine kadar hem taşrada hem merkezde görev alan bir şahsiyet tarafından yazılmış olması, eserin değerini göstermesi bakımından ayrıca önem arz eden bir husustur.

3.1.3.2. Lütfi Paşa'nın Vezirliği

Vezirliğe üçüncü vezirlik ile başlayan Lütfi Paşa, daha sonra ikinci vezirliğe terfi etmiş ve bu görevi sırasında Boğdan seferindeyken Prut Nehri üzerinde Mimar Sinan'a inşa ettirdiği köprü sayesinde ordunun nehri kolayca geçmesini sağlamıştır. Ertesi yıl vezir-i azam Ayas Paşa'nın vefatından sonra, 1539 Temmuz'unda vezir-i azamlığa getirildi (Gökbilgin, 1955: 98).

Lütfi Paşa taşradaki sancak beyliği ve beylerbeyilikleri, sonrasında vezirliği ve özellikle iki yıla yakın süren vezir-i azamlığı döneminde çok önemli görevler icra etmiş, köklü icraatlara girişmiştir. Bunların içinde en önemlisi, kendisinin “ulak zulmü” olarak nitelediği ulaştırma ve menzil sisteminde yaptığı düzenlemelerdir. Menzil teşkilâtını geliştirerek her menzilde devlete ait atlar bulundurmakla köklü bir yenilik yapmış, bu iş için halktan zorla at temin etme uygulamasına son vermiştir (Lütfi Paşa, 2017: 32; İpşirli, 2003: 234-235).

Vezir-i azamlığı döneminde haftada iki gün özel olarak Hz. Peygamber'in aziz ruhu için yemek veren Lütfi Paşa, bu yemeğe iyi ve akıllı pekçok kimseyi davet eder, bu vesileyle onlarla yakınlaşarak çeşitli meselelere vâkıf olma imkânı bulmaya çalışırdı (Lütfi Paşa, 2017: 35).

Lütfi Paşa diplomasinin inceliklerini bilen bir devlet adamıdır (İpşirli, 2003: 235). Bu nedenle vezir-i azamlığı döneminde, yabancı devletlerle olan diplomatik işlerde de önemli roller üstlendi. Avusturya ile olan müzakerelerde başarılı bir performans sergileyen Lütfi Paşa, Venedikliler ile barış anlaşması imzalanmasını sağlamıştır (Gökbilgin, 1955: 98).

Lütfi Paşa, halkın malının sebepsiz şekilde padişahın malına karışması devletin çökmesine sebep olacağı için, vezir-i azamın, padişahı fazla paraya meyletmekten ve mal düşkünlüğü ile vebale girmekten koruması gerektiğini mezkur eserinde ifade etmiştir. Bu yüzden kendisi sahipsiz paraların hazineye irat kaydedilmesini engellemiş ve bu paraların Bab-ı Hümâyün'da emanet olarak Kanunî Sultan Süleyman'ın emriyle yedi yıl sahiplerinin çıkma ihtimali nedeniyle tutulmasını sağlamıştır. (Lütfi Paşa, 2017: 32).

Ayrıca yaptığı önemli ıslahatlar arasında, müsadere sistemindeki haksızlıkları ortadan kaldırması ve yetim mallarına el konulmasını önlemesi gibi önemli hizmetleri bulunmaktadır (Döşemetaş, 2018: 39).

Lütfi Paşa'nın vezir-i azam olduğu sırada boşalan mimarbaşılığına, daha önce birlikte sefere çıktıklarında gerek ihtiyaç olan köprü inşaatı gerekse gemi inşaatları dolayısıyla önemli hizmetleri olan Mimar Sinan'ı getirdi (Gökbilgin, 1955: 97-98).

Mimar Sinan bıraktığı eserlerle Osmanlı Devleti tarihine damga vurmuş bir şahsiyettir. Onun mimarbaşılığa getirilmesini sağlayan Lütfi Paşa'nın bu icraati dâhi onun ehliyet ve liyakat sahibi kimseleri göreve getirme konusundaki başarısını göstermektedir.

Deniz hâkimiyetini oldukça önemseyen Lütfi Paşa, denizlere bağımsız bey ve kaptanlardan pekçok komutan atanmasını sağlamış ve denizcilik işlerinin iyi ve sağlam olması için çaba sarfetmiştir. Kanunî sultan Süleyman'a, geçmişteki sultanların çoğu karaya hâkim olmasına rağmen içlerinde denizlere hâkim olanın az olduğunu, düşmanların deniz gücü bakımından Osmanlı'dan ileri olduğunu ve düşmanı geçmeleri gerektiğini arzederek Lütfi Paşa'nın bu görüşleri sultan tarafından haklı bulunmuş, bu vesileyle deniz giderleri için bir kişinin tayin edilmesini sağlamıştır (Lütfi Paşa, 2017: 42). Henüz vezir-i azam olmadan üçüncü vezir iken Korfı seferinde serdar olarak görevlendirilmesi onun deniz işlerine vâkıf ve tecrübeli olmasından kaynaklanmaktadır. Vezir-i azamlığı döneminde de deniz işlerine önem vermiş ve devletin deniz hâkimiyeti sağlaması için çaba sarfetmiştir (Gökbilgin, 1955: 99).

Dîvan-ı Hümâyün'da Avusturya ile savaş kararı alınmasında Lütfi Paşa'nın etkili olduğu kaydedilmiştir. Ancak savaş için Budin'e sefere çıkılacağı sırada, yukarıda detayı verilen Yavuz Sultan Selim'in kızı ve Kanuni Sultan Süleyman'ın kardeşi olan eşi Şah Sultan ile yaşadığı sert bir tartışmanın sonucunda olay padişaha intikal etmiş ve azledilmiştir (Gökbilgin, 1955: 99). Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Lütfi Paşa vezir-i azamlıktan kendi isteğiyle ayrıldığını belirtmiştir (Lütfi Paşa, 2017: 27).

Azline sebep olarak başka nedenler de gösterilmektedir. Siyasî, idarî ve malî alanlarda rüşvet ve irtikapla mücadele etmesi kendisinden memnun olmayan kimselerin oluşmasına neden olmuştur. Bu mücadelesi nedeniyle kendisi aleyhine çalışan muhalif zümrenin azlinde rol oynadığı belirtilmektedir (İpşirli, 2003: 234).

İhtişamlı görüntüsüne rağmen, geniş devlet kadroları ve yüksek makam sahiplerindeki bozulmaların Osmanlı Devleti'ni zayıflattığını gören Lütfi Paşa'nın, devletin menfaatlerini korumak için aldığı tedbirlerle bahsi geçen kendisine muhalif kesimin doğmasını (Gökbilgin, 1955: 99) umursamadığı söylenebilir. Çünkü Lütfi Paşa Asafnâme'de, vezir-i azamların azledilmekten korkmamaları gerektiğini, uygunsuz bir iş yapmaktansa azledilmeyi tercih etmeleri gerektiğini ifade eder (Lütfi Paşa, 2017: 32, 33).

Lütfi Paşa vezirliğe geldiğinde Yüce Dîvan'ın halini perişan bulmuş ve yedi yıl aldığı tedbirlerle burayı belli bir düzene sokmuştur (Lütfi Paşa, 2017: 27). Hazinesinin durumunu da karışık ve eksik bulan Lütfi Paşa, bu konuda da gerekli tedbirleri almıştır (Lütfi Paşa, 2017: 43).

Hayırsever ve kanatkar olan Lütfi Paşa, Asafnâme'de, vezir-i azamlık makamında olanların 1.200.000 akçe hassı olduğunu, yasal gelirlerinin bir buçuk katı gelir sağlandığı takdirde bunun yirmi yüke yakın akçe edeceğini, çeşitli ileri gelenlerin 2-3 yük kadar kumaş ve at hediye etmesi durumunda yıllık 24 yük akçe edeceğini ve bunun da vezir-i azam için yeterli olacağını ifade eder. Lütfi Paşa bu gelirin 15 yük akçesini mutfağına ve adamlarının ihtiyaçlarına harcadığını, kalan 5 yük akçesini de sadaka olarak verdiğini belirtir. Ganimet ve helal sayılan diğer çeşitli gelirlerini de sadaka olarak verdiğini söyler (Lütfi Paşa, 2017: 34).

Devletin en ihtişamlı döneminde, derin bilgi ve tecrübesi ile olay ve olguların iç yüzüne vâkıf olmayı gerektiren donanıma sahip bir kimse olarak devlet içindeki bozulmaları Lütfi Paşa'nın o dönemde tespit etmiş olması oldukça önemlidir. Yalnızca tespit etmekle kalmamış, kısa süren vezir-i azamlığı döneminde siyasî idarî ve malî her konuda bozulmaları ortadan kaldırmak için mücadele etmiş ıslahatlar yapmıştır. Bu faaliyetleri onun kararlı bir aksiyon (icra) adamı olduğunu

göstermektedir. Diğer taraftan başta Asafnâme olmak üzere yazdığı eserler de icracı yönünün yanında önemli bir fikir adamı olduğunu göstermektedir. Bu iki hasleti birlikte taşıması onun vezir-i azamlığını da farklı ve önemli kılmıştır. Bu doğrultuda, Türk yönetim tarihinin hemen her döneminde büyük önem verilen idarecilerin bilgili/bilge kimseler olması açısından değerlendirdiğimizde, Lütfi Paşa'nın icraatları ve fikrî hizmetlerine bakarak söz konusu bilgelik kriterlerini de taşıdığını söyleyebiliriz.

SONUÇ

Vezir kavramına, ağırlık, yük ve yardımcı olmak üzere çeşitli anlamlar yüklenmiştir. Kelimenin kökenini, bazı yazarlar Arapça'ya bazılarıysa Farsça'ya dayandırmaktadır. Vezirlik müessesesi ise, hükümdarın mutlak vekili sıfatıyla yasama, yürütme ve yargı alanlarında yetki sahibi olan vezirin başında bulunduğu makamdır. Kelimenin kökenine dair farklı görüşler olsa da, vezirlik müessesesinin Sasani Devleti'ne dayandığı noktasında görüş birliği vardır. Ancak bu müessesenin ilk olarak nasıl ortaya çıktığına ilişkin kayıt bulunmamaktadır. Dolayısıyla vezirlik müessesesinin ilk olarak hangi devlette ve ne şekilde ortaya çıktığına dair çalışma yapılmasına ihtiyaç vardır.

İslâmiyet'in kabulü öncesi kurulan Türk devletlerinin teşkilat yapısında, hükümdara yardımcı olmak üzere merkezde bulunan hükümet organının başında ayguç unvanlı bir görevli bulunmaktaydı. Beylerden oluşan toy'un her zaman ve kısa sürede toplanması mümkün olmadığı için, ayguçının başında bulunduğu hükümet toyun bazı işlevlerini yerine getiriyordu. Ancak ayguçının görevi daha çok danışmanlık, müşavirlik biçimindeydi. Ayguç'luk özellikle II. Göktürk Devleti'nde Bilge Tonyukuk vesilesiyle ön plana çıkmıştır. Devletin kuruluşunda Kutlug Kağan (İlteriş) ile birlikte mücadele eden Bilge Tonyukuk, ilerleyen süreçte devletin teşkilatlanmasından ordu komutanlığına kadar her alanda önemli rol oynamıştır. Bilge Tonyukuk, devlet idaresinde üstlendiği görevleri ve icraatlarını kendi adına diktirdiği Tonyukuk Abidesinde anlatmıştır. Onun abidesinde anlattıklarından, adeta vezir gibi hareket ettiğini görüyoruz. O bilge bir danışman, gerektiğinde karar alıp uygulayabilen bir idareci ve ordu komutanıydı. II. Göktürk Devleti'nde Bilge Tonyukuk'tan başka, onun gibi bir vezir veya ayguçya rastlanmamaktadır. Dolayısıyla Göktürkler'de vezirliğin ortaya çıkışı, Bilge Tonyukuk'un kişiliği ve bilgeliğinden kaynaklanmakta olup, kurumsal bir mahiyette değildir. II. Göktürk Devleti'nden sonra kurulan Uygur Devleti'nde Bilge Tonyukuk'un soyundan gelen ayguçlar bulunmaktadır. Uygur Devleti'nde birden çok ayguç görev yapmaya başlayınca, içlerinden birine "uluğ ayguç" yani başvezir denilmiştir.

Asırlar boyunca kurulan Türk devletlerinde yönetim alanında devamlılık bulunmaktadır. İslâmiyet öncesi Türk devlet geleneği, İslâmiyet'in kabulünden sonra da devam ettirilmiştir. İslâmiyet ile çelişmeyen gelenekler, İslâmî bir forma evrilerek sürdürülmüştür. Diğer taraftan, pek çok İslâm müessesesi de Türk yönetim sisteminde yer edinmiştir. Türk yönetim tarihinde kurumsal olarak İslâmiyet'in kabulünden sonra kurulan Türk-İslâm devletlerinde ortaya çıkan vezirlik müessesesi, hükümdardan sonra en önemli makam olarak devlet idaresinde rol oynamış, hükümdarın mutlak vekili sıfatıyla onun mührünü taşımıştır. Abbasi Devleti döneminde Sasaniler örnek alınarak oluşturulan vezirlik müessesesi, bu devlet yoluyla Samaniler, Gazneliler, Karahanlılar, Selçuklular, Osmanlılar başta olmak üzere pekçok müslüman devletin idarî teşkilatında yer almıştır.

İlk Müslüman Türk devleti olarak kabul edilen Karahanlı Devleti, 840 yılındaki kuruluşundan yaklaşık yüz yıl sonra İslâmiyet'i kabul etmiştir. Bu durum, Türk siyasî ve idarî tarihinde önemli bir dönüm noktasını teşkil etmektedir. Karahanlı Devleti, İslâmiyet öncesi Türk siyasî organları ile İslâm Devleti kurumlarının ilk başarılı sentezini uygulayan devlet olmuştur. Devlet meclisi olan toy, yerini dîvan kurumuna bırakmıştır. Hakkında ayrıntılı bilgimiz olmamakla birlikte, Karahanlı Devleti'nde Büyük Dîvan veya Meclis-i Ali adında bir devlet meclisi olduğuna dair çeşitli kayıtların bulunduğunu görmekteyiz. Esasında Karahanlı Devleti'nde dîvan müessesesinin varlığını gösteren en önemli delillerden biri, Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig'de vezire ilişkin verdiği bilgiler olmuştur. Vezirin eserde belirtilen görevlerini yerine getirebilmek için, dîvan kurumuna ihtiyacı olduğu belirtilmiştir. Karahanlı Devleti'nde yaşayan Kaşgarlı Mahmut da Dîvan-ı Lügati't Türk isimli eserinde, vezirin kaşılığı olarak yuğruş kelimesinin kullanıldığını kaydetmiştir. Kutadgu Bilig'de, hükümdardan sonra ülkede vezirin sözünün geçtiği, ülkeyi onun yönettiği vurgulanmıştır. Kutadgu Bilig'de devleti, kutluluğu ve saadeti vezir Ay-Toldı temsil eder. Hükümdar başta olmak üzere herkes vezire muhtaçtır. Çünkü ülkede dirlik ve düzenin sağlanması, hazinenin doldurulması, halkın huzurunu temin etmek, devletin hâkimiyet alanlarını genişletmek, devlet hizmetinde çalışanlara iyi davranmak, onların görevlerini sadakatle yapmalarını sağlamak gibi önemli konular vezirin görev ve sorumluluk

alanlarını oluşturmuştur. Yine eserde vezirlik ve kumandanlık en önemli iki makam olarak tanımlanmaktadır. Vezirin kalem, kumandanın ise kılıç tutması nedeniyle, bu ikisinin birarada uyumlu olması devletin ayakta kalmasını sağlamaktadır. Yusuf'un verdiği bilgilerden yola çıkarak Karahanlı Devleti'nde vezirlik müessesesinin hükümdar adına ülkeyi geniş bir yetkiyle yönettiğini anlıyoruz. Ancak Karahanlı Devleti'nde vezirlik müessesesine ilişkin Kutadgu Bilig dışında yok denecek kadar az bilgiye sahip olmamızın yanında, vezirlik yapmış kimselerin isimleri de henüz bilinmiyor. Bu da, konuya ilişkin daha fazla inceleme ve araştırma yapılması gereğini ortaya koymaktadır.

İdari teşkilatlanma anlamında Türk-İslâm sentezi tam olarak Selçuklu Devleti'nde gerçekleşmiştir. Devlet yönetimi Abbasi Devleti etkisiyle oluşturulan Büyük Dîvan/Dîvan-ı Saltanat vasıtasıyla yürütülmekteydi. Bu dîvanın başı Sahib-i Dîvan-ı Saltanat, Sahib, Hâce-i Büzürg olarak da adlandırılan vezir idi. Vezirliğin en önemli alameti divitti. Selçuklu Devleti'nde ilk vezir tayini Tuğrul Bey zamanında yapılmıştır. Vezir atamalarında Abbasi Devleti'nde olduğu gibi kâtiplik sınıfına mensup görevliler tercih edilmiştir. Selçuklular vezirlik makamına getirdikleri kişilerin devlet tecrübesine sahip olmalarına özellikle dikkat etmişlerdir. Çünkü Sultan adına devleti fiilen vezir idare etmiştir. Vezir devlet yönetimini dîvan aracılığıyla yerine getirirdi. Müstevfi Dîvanı, Müşrif Dîvanı, Tuğra Dîvanı ve Dîvan-ı Arız gibi tüm alt dîvanlar vezire bağlıydı. Selçuklu vezirleri daha çok İran asıllı olmuşlardır. Nitekim Selçuklu Devleti'nde görev yapmış 23 vezirin 16'sı İran asıllıdır. Bunun iki nedeni olduğu söylenebilir. Birincisi devletin kurulduğu topraklarda halkın büyük bölümünü İranlıların oluşturmasıdır ki, bir denge unsuru olarak vezirin İranlılar içinden seçildiği düşünülebilir. Diğer neden ise, özellikle kuruluş döneminde devlet tecrübesine sahip Türk idareci sayısının az olmasıdır. Bazı yazarlar Selçuklu Devleti vezirlerinin büyük ölçüde İranlı olması nedeniyle, Türkler'den oluşan ordu üzerinde vezirin etkisinin olmadığını söylemektedirler. Buna karşı çıkanlar da, vezirin göreve getirilirken kılıç kuşatılması nedeniyle vezirin ordu üzerinde de ekili olduğunu söyleyerek çeşitli örneklerle görüşlerini desteklemektedirler.

Selçuklu vezirleri hükümdarın mutlak vekili olarak yasama, yürütme ve yargı yetkilerine sahip olmuşlardır. Selçuklu Devleti vezirlerinin içinde en kudretlisi ve etkilisi hiç şüphesiz Nizamü'l Mülk'tür. Sultan Alp Arslan ve Melikşah dönemlerinde otuz yıla yakın bir zaman vezirlik görevi yapmıştır. Devleti fiilen o idare etmiş, devlet teşkilatlanmasını büyük ölçüde o sağlamış, Alp Arslan'ın emriyle kurduğu Nizamiye Medreseleri ile devletin ilmî ve kültürel gelişmesine katkı sağlamıştır. Selçuklu Devleti'nde ikta sistemini o kurmuştur. Diğer taraftan Batıniler'in devlet için önemli bir tehlike olduklarını en başından görerek tedbirler almaya çalışmıştır. Selçuklu Devleti'nin en parlak dönemi onun vezirlik yaptığı dönemde olmuştur. Okumaktan hiçbir hükümdarın geri duramayacağını, okuyanın din ve dünya işlerinde daha uyanık olacağını belirttiği Siyasetnâme adını taşıyan önemli eseri, onun bilgi ve birikiminin ne denli yüksek olduğunu göstermektedir. Bu eserde eski hükümdar ve devletlerin durumu ile hükümdarların yapması gerekenlerin yanında pek çok konu hikayelerle örneklendirilerek açıklanmıştır. Tüm bunlar, onun Türk yönetim tarihinde oldukça önemli bir yeri olan Bilgelik sıfatına sahip bir vezir olduğunu göstermektedir.

Türk ve İslâm tarihinin en mükemmel devleti olan Osmanlı Devleti, devlet teşkilatı alanında da zirveyi temsil eder. Başlangıçta sade bir devlet teşkilatı bulunmasına rağmen, devletin büyümesiyle bu sadelik ortadan kalkmış, pek çok kurum ve makam ihdas edilmiştir. İlk dönemlerde padişah işleri bizzat idare etme eğilimindeyken, zamanla yetkilerini vezir-i azama devretmiştir. Osmanlı Devleti'nde ilk vezir tayini Orhan Gazi döneminde yapılmıştır. Bu ilk dönemde bir tek vezir bulunmaktaydı. I. Murad devrinde vezirlerin sayısı üçe, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren vezir sayısı yediye kadar çıkmış ve bunlar da Dîvan üyesi olmuşlardır. Vezirlerin sayıları artınca, başvezire vezir-i azam denilmiştir. On altıncı yüzyılın sonlarına kadar vezir-i azam unvanı kullanılırken, bu tarihlerden sonra sadrazam unvanı kullanılmaya başlanmıştır. Fatih Sultan Mehmed'e kadar göreve getirilen tüm vezir-i azamlar Türk kökenliydi. Hatta önemli bölümü Çandarlı ailesine mensup vezirlerdi. Ancak daha sonra vezir-i azamlık makamına daha çok devşirme kökenli kişiler getirilmişlerdir. Hükümdarın mutlak vekili olan vezir-i azamın konumu Fatih Sultan Mehmed'in kanunnamesiyle tam olarak belirlenmiş ve

padişah'tan sonra en yüksek devlet görevlisi olduğu vurgulanmıştır. Fatih Sultan Mehmed'ten itibaren Dîvan-ı Hümâyun vezir-i azamın başkanlığında toplanmaya başlamıştır. Devlet işlerinin görüşülerek karara bağlandığı Dîvan-ı Hümâyun'un başkanı olması, vezir-i azamın devlet idaresindeki konumunu son derece güçlendirmiştir. Ayrıca İkinci Dîvanı, Çarşamba Dîvanı, Cuma Dîvanı gibi vezir-i azam dîvanları bulunmaktaydı. Dîvan-ı Hümâyun'un etkinliği azalınca devlet işleri daha çok vezir-i azam dîvanlarında görülmeye başlanmıştır. Vezir-i azamlığa ilk başlarda ilmiye sınıfına mensup kişiler atanmaktaydı. Bunlar devletin çeşitli kademelerinde görev almış kişilerden seçilirdi. Ancak ilerleyen dönemlerde bu usul terk edilmiştir.

Vezir-i azam hükümdarın mutlak vekili olarak yasama, yürütme ve yargı yetkilerine sahipti. Vezir-i azam olarak atanan kişiye padişahın mührü verilirdi. Mühür vermek nasıl vezir-i azam olarak atanmak anlamına geliyorsa, mühür alma da vezir-i azamlıktan azil anlamını taşırdı. Vezir-i azamlar adlî ve malî konular haricindeki devlet işlerini buyrultu ile idare ederlerdi. Ordunun başında sefere çıktığı zaman, vezir-i azam Serdar-ı Ekrem unvanını alırdı. Bu durumda, seferin başarıyla sonuçlanması için Serdar-ı Ekrem unvanlı vezir-i azam, padişah kadar geniş yetkilere sahip olurdu. Vezir-i azamlık önemli olduğu kadar riskli de bir makamdı. Çünkü vezir-i azamların önemli bir bölümü idam edilmiştir.

On altıncı yüzyıldan itibaren vezir-i azam yerine kullanılmaya başlanan sadrazamlık, Osmanlı Devleti'nin yıkılmasına kadar bu isimle devam etmiştir. 1838 yılında bir ara sadrazam yerine başvekil unvanı kullanılmaya başlanılmışsa da, kısa sürede bundan vazgeçilerek yeniden sadrazam unvanı kullanılmaya devam etmiştir.

Osmanlı Devleti'nde bazı aileler vezirlik makamıyla özdeşleşmiştir. Çandarlı Ailesinden ve Köprülü Ailesinden pek çok vezir-i azam göreve getirilmiştir. Osmanlı devlet düzeninin bozulmaya başlamasını göreve getirilen liyakatsiz vezir-i azamlara ve entrikalar nedeniyle sık sık vezir-i azamların değiştirilmesine bağlayanlar bulunmaktadır. Bunun nedeni padişahın mutlak vekili sıfatıyla devleti yöneten kişinin vezir-i azam olmasından kaynaklanmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde görev yapan 218 vezir-i azam içinde, en fazla süre görev yapan 22 yıl ile vezir-i azam Çandarlı Kara Halil Hayreddin Paşa'dır. En kısa süre görev yapan vezir-i azam ise 4 saat ile Zurnazen Mustafa Paşa'dır. Hükümdarlığında 18 vezir-i azamın görev yaptığı IV. Mehmed (1648-1687), en fazla vezir-i azam ile çalışan padişaktır. En fazla vezir-i azamlığa atanan ise, II. Abdülhamid ve V. Mehmed Reşad dönemlerinde 9 defa ile Küçük Said Paşa'dır.

Çalışmada Osmanlı Devleti'nde Vezir-i Azamlık Müessesesi bölümünde ele aldığımız Lütfi Paşa da, kısa bir süre vezir-i azamlık yapmıştır. Devletin en ihtişamlı döneminde, derin bilgi ve tecrübesi ile olay ve olguların iç yüzüne vâkıf olmayı gerektiren donanıma sahip bir kimse olarak görev yapmıştır. Devlet içindeki bozulmaları Lütfi Paşa'nın o dönemde tespit etmiş olması oldukça önemlidir. Tespit etmesinin yanında, kısa süren vezir-i azamlığı döneminde siyasî, idarî ve malî her konuda bozulmaları ortadan kaldırmak için mücadele etmiş, ıslahatlar yapmıştır. Bu faaliyetleri onun fikrî olduğu kadar kararlı bir aksiyon (icra) adamı olduğunu göstermektedir. Başta Asafnâme olmak üzere, yazdığı eserler de icracı yönünün yanında önemli bir fikir adamı olduğunu göstermektedir. Asafnâme isimli eseri vezir-i azamlara öğüt niteliğindedir. Eserde devlet teşkilatında edindiği tecrübeleri aktaran Lütfi Paşa, vezir-i azamların padişahla, halkla, diğer devlet görevlileriyle ilişkilerini ve malî konular ile sefer durumunda yapılması gerekenleri anlatmıştır. Onun taşıdığı bu özellikler, onun vezir-i azamlığını da farklı ve önemli kılmıştır. Bu doğrultuda, Türk yönetim tarihinin hemen her döneminde büyük önem verilen idarecilerin bilgili/bilge kimseler olması açısından değerlendirdiğimizde, Lütfi Paşa'nın icraatları ve fikrî hizmetlerine bakarak söz konusu bilgelik kriterini de taşıdığını görmekteyiz.

Görüldüğü üzere, vezirlik müessesesi Türk devletlerinin teşkilat yapısına İslâmiyet'in kabulünden sonra girmiş, bu devletlerde hükümdardan sonraki en önemli makam olarak yer almıştır. Hükümdarlar devlet idaresini fiilen vezirlere bırakmışlardır. Vezirlerin yetkilerinin sınırları devletlere göre çeşitlilik göstermiştir. Hatta tek bir devlet içinde, hükümdarın ve vezirin liyakat ve kişiliğine göre vezirlik müessesesinin yetki, görev ve sorumluluklarında değişiklikler yaşanmıştır.

KAYNAKÇA

- ADALIOĞLU**, Hasan Hüseyin; “Siyasetnâme”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt. 37, İstanbul, 2009, ss. 306-308.
- AKDAĞ**, Mustafa; “Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar”, **AÜDTCFD**, Cilt. XIII, Sayı 1-2, Ankara, 1955, ss. 27-51.
- AKTEPE**, M. Münir; “Çandarlı”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt. 8, İstanbul, 1993, ss. 209-211.
- ALİCAN**, Mustafa; “Selçukluların Erken Döneminde Vezirlik Kurumu”, **Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl. 7, Sayı. 16, 2014, ss. 1-16.
- ALKAN**, Mustafa; “Osmanlı Devleti’nde Merkezi Teşkilat”, **Osmanlı Teşkilat Tarihi El Kitabı**, Ed. Tufan Gündüz, 1. Baskı, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012.
- ALODALI**, M. Fatih Bilal; “Osmanlı Yönetim Geleneğinde Adâletnâmeler”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Sakarya, 2010.
- ALODALI**, M. Fatih Bilal ve Sefa Usta; “Türk Yönetim Geleneğinde Hesap Verebilirlik Mekanizmaları: Dîvan-ı Mezalim ve Kamu Denetçiliği Kurumu”, **Strategic Public Management Journal**, Volume. 3, Issue. 6, 2017, ss. 168-184.
- ALODALI**, M. Fatih Bilal ve Ali Yıldırım; “Türk Yönetim Geleneğinde Denetim Mekanizmalarının Siyasetnâme Geleneği Perspektifinde İncelenmesi”, Ed., Ercan Oktay, Şerife Pekküçükşen, Ali Yıldırım, **Kayfor 17 Bildiriler Kitabı**, Karaman, 2019, ss. 1186-1195.
- ARAT**, Reşit Rahmeti; “Kutadgu Bilig”, **MEB İslâm Ansiklopedisi**, Milli Eğitim Basımevi, Cilt. VI, İstanbul, 1977, ss. 1038-1047.
- ARSAL**, Sadri Maksudi; **Türk Tarihi ve Hukuk**, İstanbul Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1947.
- ATAŞ**, Zilhace; “Bizans İmparatorluğu’nda Saray Teşkilatı”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Elazığ, 2007.
- ATÇEKEN**, Zeki ve Yaşar Bedirhan; **Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi**, 2. Baskı, Eğitim Kitabevi, Konya, 2012.
- AVCI**, Casım; “Hilafet”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt. 17, İstanbul, 1998, ss. 539-546.

- AYAZ**, Fatih Yahya; “Vezir”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt. 43, İstanbul, 2013, ss. 79-82, 87-89.
- AYDIN**, Erhan; **Türklerin Bilge Atası Tonyukuk**, 1. Baskı, Kronik Yayınları, İstanbul, 2019.
- BALTACI**, Cahid; **İslâm Medeniyeti Tarihi**, 3. Baskı, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010.
- BARDAKOĞLU**, Ali; “İslâm: Hukuk, İktisat ve Siyaset”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt. 23, İstanbul, 2001, ss. 15-23.
- BARTHOLD**, Wilhelm ve Fuad Köprülü; **İslâm Medeniyeti Tarihi**, 6. Basım, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1984.
- BİLGİN**, A. Azmi; “XV. Yüzyıla Kadar Yazılan Siyasetnamelerin Türk Kültüründeki Yeri Ve Enîsü'l-Celis”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Sayı. 44, 2006, ss. 37-47.
- CİN**, Halil ve Ahmet Akgündüz; **Türk-İslâm Hukuk Tarihi Cilt I**, 2. Baskı, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya, 1995.
- CİN**, Halil ve Gül Akyılmaz; **Türk Hukuk Tarihi**, 3. Baskı, Sayram Yayınları, Konya, 2009.
- DANIŞMEND**, İsmail Hami; **Türklük Meseleleri**, 3. Baskı, İstanbul Kitabevi, İstanbul, 1983.
- DEFTERDAR SARI MEHMET PAŞA**; “Nesayihu'l-Vüzera ve'l-Umera”-**Devlet Adamlarına Öğütler**, Çev. Hüseyin Ragıp Uğural, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1969.
- DEMİRCİ**, Mustafa; “Selçuklu Veziri Amîdülmülk Kündürî ve Selçuklu Dinî Siyasetindeki Yeri”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı. 46, 2019, ss. 221-239.
- DEMİRKENT**, Işın; “Bizans”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt. 6, İstanbul, 1992, ss. 230-244.
- DİA**; “Kutadgu Bilig”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt. 26, Ankara, 2002, ss. 470-480.
- DOYGUN**, Meryem; “Tarihi Şahitlikle Kutadgu Bilig’de Vezir Vasıfları Üzerine Bir Değerlendirme”, **Current Research in Social Sciences**, Cilt. 1, Sayı. 2, 2015, ss. 35-43.
- DÖŞEMETAŞ**, Ömer; “Sadrazam Lütfi Paşa’nın Hayatı ve İlmi Kişiliği”, **Anasay Dergisi**, Yıl. 2, Sayı. 5, 2019, ss. 33-50.
- DURMUŞ**, İlhami; “Bilge Tonyukuk”, **Asya Araştırmaları Dergisi**, Sayı. 1, Cilt. 3, 2019, ss. 29-45.

- ED-Duri**, Abdülaziz; “Dîvan”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt. 9, İstanbul, 1994, ss. 377-381.
- EKBER**, N. Necef; **Karahanlılar**, 1. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul, 2005.
- EL-MÂVERDÎ**, Ebûl-Hasan; **El-Ahkâmu’s Sultâniye**, Çev. Ali Şafak, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1976.
- EL-MÂVERDÎ**, Ebûl-Hasan; **Bilge Yöneticini El Kitabı-Edebü'l-Vezîr**, Çev. İbrahim Barca, 2. Baskı, Klasik Yayınları, İstanbul, 2019.
- ERGİN**, Muharrem; **Orhun Abideleri**, 38. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2006.
- ERYILMAZ**, Bilal; **Kamu yönetimi**, Okutman Yayıncılık, 3. Baskı, Ankara, 2010.
- FAZLULLAH**, Reşidü’l-din; **Cami’ü’t-Tevarih (Selçuklu Devleti)**, Çev. Erkan Gökso ve H. Hüseyin Güneş, 1. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul, 2010.
- GENÇ**, Reşat; **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1981.
- GÖKBİLGİN**, M. Tayyib; “Lutfi Paşa”, **MEB İslâm Ansiklopedisi**, Milli eğitim Basımevi, Cilt. VII, İstanbul, 1955, ss. 96-101.
- GÜNGÖR**, Erol; **Tarihte Türkler**, 12. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2005.
- HALAÇOĞLU**, Yusuf; **XIV-XVII Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**, Genişletilmiş 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995.
- HAMÎDULLAH**, Muhammed; **İslâm Peygamberi Cilt II**, Çev. Salih Tuğ, Yeni Şafak Gazetesi Kültür Armağanı, Ankara, 2003.
- HANÇABAY**, Halil İbrahim; “Abbâsîler Döneminde Vezirlik (295-530/908-1136)”, **Doktora Tezi**, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslâm Tarihi Bilim Dalı, Bursa, 2016.
- İBN-İ HALDÛN**; **Mukaddime Cilt 1**, Çev. Halil Kendir, İmaj Yayınları, Yeni Şafak Kültür Armağanı, Ankara, 2004.
- İNALCIK**, Halil; “Osmanlı Padişahı”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt. XIII, Sayı. 4, Ankara, 1958, ss. 68-79.
- İNALCIK**, Halil; “Osmanlılarda Saltanat Verâseti Usûlü veya Türk Hakimiyet Telâkkisiyle İlgisi”, **A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt. XIV, Sayı. 1, Ankara, 1959, ss. 69-95.
- İNALCIK**, Halil; “Türk Tarihinde Türe ve Yasa Geleneği”, **Doğu-Batı Dergisi**, Yıl. 4, Sayı. 13, Ankara, 2000, ss. 157-175.

- İNALCIK**, Halil; **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)**, Çev. Ruşen Sezer, 17. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012.
- İNALCIK**, Halil; **Devlet-i ‘Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I**, 59. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.
- İPŞİRLİ**, Mehmet; “Lutfi Paşa”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt. 27, Ankara, 2003, ss. 234-236.
- İPŞİRLİ**, Mehmet; “Sadrazam”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt. 35, İstanbul, 2008, ss. 414-419.
- KAÇALIN**, Mustafa S.; “Orhon Yazıtları”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt. 33, İstanbul, 2007, ss. 390-393.
- KAFESOĞLU**, İbrahim; “Büyük Selçuklu Veziri Nizamü’l-Mülk’ün Eseri Siyâsetnâme ve Türkçe Tercümesi”, **Türkiyat Mecmuası**, Sayı. XI, İstanbul, 1955, ss. 231-256.
- KAFESOĞLU**, İbrahim; **Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri**, 1. Basım, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1980.
- KAFESOĞLU**, İbrahim; **Selçuklu Tarihi**, 2. Basım, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1992.
- KAFESOĞLU**, İbrahim; **Türk Milli Kültürü**, 38. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2015.
- KAFESOĞLU**, İbrahim; **Türk İslâm Sentezi**, 7. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018.
- KAPLAN**, Enver; “Osmanlı Devleti’nde Vezir-i Azamlık Kurumu”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Eskişehir, 1998.
- KARADENİZ**, Hasan Basri; “Kuruluş Döneminde Anadolu Beylikleri Arasında Osmanlıları Öne Çıkararak Faktörler”, **Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri 5-6 Kasım 2007**, Ed: Mehmet Alpargu ve M. Bilal Çelik, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya, 2008, ss. 233-247.
- KARATEPE**, Şükrü; **Osmanlı Siyasi Kurumları**, 4. Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul, 2004.
- KAŞIKÇI**, Osman; “Eski Türklerde Devlet Başkanlığı-Hakanlık”, **Türkler**, Ed. Hasan Celal Güzel vd., Cilt. II, Ankara, 2002, ss. 888-893.
- KAYAOĞLU**, İsmet; **İslâm Kurumları Tarihi**, 3. Baskı, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1985.
- KAZICI**, Ziya; **İslâm Müesseseleri Tarihi**, 1. Baskı, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1991.

- KEMALOĞLU**, Muhammet; “Karahanlıların Menşe ve Kuruluş Faraziyeleri”, **Hikmet Yurdu Dergisi**, Yıl. 6, Cilt. 6, Sayı. 11, 2013/1, ss. 415-424.
- KLAUSNER**, Carla L.; **Selçuklularda Vezirlik: Sivil İdare Üzerine Bir Araştırma**, 1. Baskı, Kronik Yayınları, İstanbul, 2019.
- KOCA**, Salim; “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, **Türkler**, Ed. Hasan Celal Güzel vd., Cilt. II, Ankara, 2002, ss. 823-844.
- KODAMAN**, Haşim; “Osmanlı Devleti: Yükseliş ve Çöküş”, **Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri 5-6 Kasım 2007**, Ed: Mehmet Alpargu ve M. Bilal Çelik, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya, 2008, ss. 249-271.
- KÖPRÜLÜ**, Fuat; **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri**, 3. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002.
- KÖYMEN**, Mehmet Altay; **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, 1. Baskı, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1963.
- KÖYMEN**, Mehmet Altay; “Selçuklu Devrinin Özellikleri”, **Türkler**, Ed. Hasan Celal Güzel vd., Cilt. IV, Ankara, 2002, ss. 634-638.
- KÖYMEN**, Mehmet Altay; “Büyük Selçuklu Veziri Nizamü'l Mülk ve Tarihi Rolü”, **Türkler**, Ed. Hasan Celal Güzel vd., Cilt. V, Ankara, 2002, ss. 265-270.
- KURAT**, Akdes Nimet; “Göktürk Kağanlığı”, **Türkler**, Ed. Hasan Celal Güzel vd., Cilt. II, Ankara, 2002, ss. 49-78.
- LEVEND**, Ağâh Sırrı; “Siyaset-Nameler”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten**, Ankara, 1962, ss. 167-194.
- LÜTFİ PAŞA**; **Asafnâme**, 1. Baskı, Büyüyenay Yayınları, İstanbul, 2017.
- MERÇİL**, Erdoğan; **Müslüman-Türk Devletleri Tarihi**, 8. Basım, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2013.
- MUMCU** Ahmet; **Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Dîvan-ı Hümayun**, 2. Baskı, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1986.
- MUMCU**, Ahmet; “Dîvan-ı Hümayun”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt. 9, İstanbul, 1994, ss. 430-432.
- NİYAZİ**, Mehmed; **İslâm Devlet Felsefesi**, 8. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2010.
- NİYAZİ**, Mehmed; **Türk Devlet Felsefesi**, 11. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017.
- NİZAMÜ’L-MÜLK**; **Siyasetnâme**, Çev. Mehmet Kanar, 4. Baskı, Say Yayınları, İstanbul, 2019.

- ORTAYLI**, İlber; **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, 3. Baskı, Cedit Neşriyat, Ankara, 2008.
- ÖGEL**, Bahaeddin; **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, 1. Baskı, Milli Eğitim Basımevi, Cilt. 2, İstanbul, 1971.
- ÖZAYDIN**, Abdülkerim; “Karahanlılar”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt. 24, İstanbul, 2001, ss. 404-412.
- ÖZAYDIN**, Abdülkerim; “Nizamülmülk”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt. 33, İstanbul, 2007, ss. 194-196.
- ÖZAYDIN**, Abdülkerim; “Vezir: Müslüman Türk Devletlerinde Vezirlik”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt. 43, İstanbul, 2013, ss. 82-87.
- ÖZGÜDENLİ**, Osman Gazi; “Vezir: Timurlular”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt. 43, İstanbul, 2013, ss. 89-90.
- ÖZTUNA**, T. Yılmaz; **Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi Cilt 1**, Hayat Yayınları, 1963.
- ÖZTÜRK**, Ali; **Ötüken Türk Kitabeleri**, 2. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1996.
- ÖZTÜRK**, Bülent; “Roma-Bizans Döneminde İstanbul’daki Toplumsal Katmanlar”, **Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi**, Ed. Coşkun Yılmaz, Cilt. 4, 2015, İstanbul, ss. 24-39.
- ÖZTÜRK**, Murat; “Tarih ve Siyasetnameler Çerçevesinde Klasik Türk Edebiyatında Vezir Hikayeleri”, **A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 2013, ss. 73-94.
- PARMAKSIZOĞLU**, İsmet; **Türklerde Devlet Anlayışı: İmparatorluk Devri 1299-1789**, Başbakanlık Basımevi, Ankara. 1982.
- SALİH**, Subhi; **İslâm Kurumları**, Çev. İbrahim Sarmış, 2. Baskı, Fecr Yayınevi, Ankara, 1999.
- ŞAHİN**, Haşim; “Selçuklu Devletlerinin Kuruluş Devirlerinde Etkili Olan Amiller Üzerine Bazı Düşünceler”, **Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri 5-6 Kasım 2007**, Ed: Mehmet Alparğu ve M. Bilal Çelik, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya, 2008, ss. 65-82.
- SEYİTDANLIOĞLU**, Mehmet; “Eski Türklerde Devlet Meclisi “Toy” Üzerine Düşünceler”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt. 8, Sayı. 45, 2009, ss. 1-11.
- TANERİ**, Aydın; “Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Vezirlik”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt. V, Ankara, 1967, ss. 75-184.
- TANERİ**, Aydın; “Selçuklu-Osmanlı Çizgisinde Harezmşahlar Vezareti”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı. 7-8, İstanbul, 1977, ss. 17-54.

- TANERİ**, Aydın; **Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün**, 1. Basım, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2015.
- TANERİ**, Aydın; **Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Vezîriâzamlık (1299-1453)**, 1. Baskı, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2019.
- TAŞAĞIL**, Ahmet; "Göktürk Kağanlığı: Göktürkler", **Türkler**, Ed. Hasan Celal Güzel vd., Cilt. II, Ankara, 2002, ss. 15-48.
- TEKİN**, Talat; **Orhon Yazıtları**, 2. Baskı, Simurg Yayınevi, İstanbul, 1998.
- TEKTAŞ**, Nazım; **Sadrazamlar**, 1. Baskı, Çatı Kitapları, İstanbul, 2002.
- TURAN**, Osman; **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, 11. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2009a.
- TURAN**, Osman; **Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi**, 18. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2009b.
- TURAN**, Refik; "Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beyliklerinde Teşkilat", **Türkler**, Ed. Hasan Celal Güzel vd., Cilt. VII, Ankara, 2002, ss. 151-168.
- TURAN**, Refik; **Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması**, Milli eğitim Basımevi, İstanbul, 1995.
- TUTAR**, Adem; "İslâm Öncesi Türk Devlet Geleneğinde Adalet Anlayışı", **Türkler**, Ed. Hasan Celal Güzel vd., Cilt. II, Ankara, 2002, ss. 868-873.
- T. H.**; "Vezir", **MEB İslâm Ansiklopedisi**, Milli eğitim Basımevi, Cilt. XIII, İstanbul, 1986, ss. 309-314.
- UĞUR**, Ahmet; **Osmanlı Siyâset-Nâmeleri**, 1. Baskı, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2001.
- ULUÇAY**, M. Çağatay; **İlk Müslüman Türk Devletleri**, 3. Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1977.
- UZUNÇARŞILI**, İsmail Hakkı; **Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal**, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988.
- UZUNÇARŞILI**, İsmail Hakkı; **Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1984.
- ÜÇÖK**, Coşkun vd.; **Türk Hukuk Tarihi**, 10. Baskı, Savaş Yayınevi, Ankara, 2002.
- ÜNAL**, Mehmet Ali; **Osmanlı Müesseseleri Tarihi**, Gözden Geçirilmiş 7. Baskı, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2007.
- YAMAN**, Ahmet Emin; "Sadr-ı Âzamlık", **Türkler**, Ed. Hasan Celal Güzel vd., Cilt. XIII, Ankara, 2002, ss. 577-585.

YAVUZ, Kemal; “Yusuf Has Hâcib ve Kutadgu Bilig”, **İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, Cilt. 37, Sayı. 37, İstanbul, 2007, ss.137-180.

YAZICI, Nesimi; **İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1992.

YAZICI, Nuri; **Tarihte Türkler ve Türk Devletleri**, 1. Baskı, Damla Matbaası, Konya, 1997.

YILDIZ, Hakkı Dursun; “Abbasiler”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt. 1, İstanbul, 1988, ss. 31-48.

YUSUF HAS HACİB; **Kutadgu Bilig**, Çev. Ayşegül ÇAKAN, 7. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019.

ZEYDÂN, Corcî; **İslâm Uygarlıkları Tarihi Cilt 1**, Çev. Nejdet Gök, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

ZEYDÂN, Corcî; **İslâm Uygarlıkları Tarihi Cilt 2**, Çev. Nejdet Gök, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

<https://islamansiklopedisi.org.tr/muellif/dia>, (Erişim Tarihi: 21.09.2020)

[https://islamansiklopedisi.org.tr/.](https://islamansiklopedisi.org.tr/), (Erişim Tarihi: 25.10.2020)

EKLER LİSTESİ

Ek 1. Büyük Selçuklu Devleti Vezirleri*

	İsmi veya Unvanı	Menşei	Görev Süresi	Görev Yaptığı Hükümdar
1	Buzgânî	İranlı (?)	Bilinmiyor	Tuğrul Bey
2	Râzî	İranlı&Arap	Bilinmiyor	Tuğrul Bey
3	Mikail	İranlı&Arap	Bilinmiyor	Tuğrul Bey
4	Dihistânî	İranlı&Arap	Bilinmiyor	Tuğrul Bey
5	Kündüri	İranlı	7 yıl	Tuğrul Bey
6	Nizamü'l Mülk	İranlı	29 yıl	Alp Arslan ve Meliksah
7	Tacü'l Mülk	İranlı	7 ay	Berkvaruk
8	İzzü'l Mülk	İranlı	1 yıl	Berkvaruk
9	Müevvidü'l Mülk	İranlı	2 yıl	Berkvaruk
10	Fahrü'l Mülk	İranlı	1 yıl	Berkvaruk
11	Mecdü'l Mülk	İranlı	3 yıl	Berkvaruk
12	Dihistânî	İranlı	2 yıl	Berkvaruk
13	Hatirü'l Mülk	İranlı	8 yıl	Berkvaruk
14	Sadü'l Mülk	İranlı	2 yıl	Muhammed Tapar
15	Ziyaü'l Mülk	İranlı	1 yıl	Muhammed Tapar
16	Rebîbü'd Devle	Arap (?)	1 yıl	Muhammed Tapar
17	Sihabü'l İslâm	İranlı	4 yıl	Sencer
18	Kummî	İranlı	1 yıl	Sencer
19	Togan Bey	Türk	2 yıl	Sencer
20	Muhtasü'l Mülk	İranlı	4 yıl	Sencer
21	Mervezî	İranlı	5 yıl	Sencer
22	Dergezîni	Fellah	3 yıl	Sencer
23	N. Tahir	İranlı	20 yıl	Sencer

* Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik", Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt. V, Ankara, 1967, ss. 75-184.

Ek 2. Osmanlı Devleti Vezir-i Azamları*

	İsmi	Menşei	Görev Süresi/Görev Sayısı	Döneminde Görev Yaptığı Hükümdar
1	Alaeddin Paşa	Türk	10-11 yıl (?)	Orhan Gazi
2	Nizâmeddin Ahmed Paşa	Türk	10-11 yıl (?)	
3	Hacı Paşa	Türk	12 yıl (?)	
4	Sinaneddin Yusuf Paşa	Türk	8 yıl	Orhan Gazi, I.Murad
5	Çandarlı Halil Hayreddin Paşa	Türk	22 yıl	I. Murad
6	Çandarlı Ali Paşa	Türk	19 yıl	I.Murad,Yıldırım Beyazıd,Süleyman Çelebi
7	Şeyh Ramazan Paşa	Türk	4 yıl	Süleyman Çelebi
8	Şah Melik Paşa	Türk	1 yıl	Musa Çelebi
9	Beyazıd Paşa	Türk	8 yıl	I.Mehmed, II.Murad
10	Çandarlı İbrahim Paşa	Türk	8 yıl	II.Murad
11	Amasyalı Koca Mehmed Paşa	Türk	10 yıl	
12	Çandarlı Halil Paşa	Türk	15 yıl	II.Murad, II. Mehmed
13	Zağanos Paşa	Arnavut (?)	3 yıl	II.Mehmed
14	Mahmud Paşa	Rum&Hırvat	14 yıl (2 defa)	
15	Rum Mehmed Paşa	Rum	3 yıl	

* Liste oluşturulurken başvurulan kaynaklar: Nazım Tektaş, Sadrazamlar, 1. Baskı, Çatı Kitapları, İstanbul, 2002; Aydın Taneri, Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Veziriazamlık (1299-1453), 1. Baskı, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2019; Enver Kaplan, Osmanlı Devleti'nde Vezir-i Azamlık Kurumu, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Eskişehir, 1998; Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi <https://islamansiklopedisi.org.tr/>.

16	İshak Paşa	Rum	4 yıl (2 defa)	II.Mehmed, II.Bayezid
17	Gedik Ahmet Paşa	Sırp&Arnavut&Rum	3 yıl	II.Mehmed
18	Hoca Sinan Paşa	Türk	1 yıl	II.Mehmed
19	Karamanlı Mehmet Paşa	Türk	4 yıl	
20	Davut Paşa	Arnavut	14 yıl	II. Bayezid
21	Hersekzâde Ahmet Paşa	Slav	6 yıl (5 defa)	II.Bayezid, I.Selim
22	Çandarlı İbrahim Paşa	Türk	1 yıl	II. Bayezid
23	Mesih Paşa	Rum	2 yıl	
24	Hadım Ali Paşa	Boşnak	7 yıl (2 defa)	
25	Koca Mustafa Paşa	Rum&Frenk	1 yıl 3 ay	II.Bayezid, I.Selim
26	Dukakinoğlu Ahmet Paşa	Arnavut	2 ay	I.Selim
27	Hadım Sinan Paşa	Boşnak (?)	1 yıl (2 defa)	
28	Yunus Paşa	Arnavut (?)	7 ay	
29	Piri Mehmed Paşa	Türk	5 yıl 5 ay	I.Selim, I.Süleyman
30	İbrahim Paşa	İtalyan&Rum	12 yıl 8 ay	I.Süleyman
31	Ayas Mehmet Paşa	Arnavut	3 yıl 4 ay	
32	Lütfi Paşa	Arnavut	1 yıl 9 ay	
33	Hadım Süleyman Paşa	Arnavut&Boşnak	3 yıl 7 ay	
34	Rüstem Paşa	Hırvat&Boşnak	14 yıl 7 ay (2 defa)	
35	Kara Ahmet Paşa	Arnavut	2 yıl	
36	Semiz Ali Paşa	Slav	4 yıl	
37	Sokullu Mehmed Paşa	Boşnak	14 yıl 3 ay	I.Süleyman,II.Selim, II.Murad

38	Semiz Ahmet Paşa	Arnavut	6 ay	III.Murad
39	Lala Mustafa Paşa	Boşnak	3 ay	
40	Koca Sinan Paşa	Arnavut	7 yıl 3 ay (5 defa)	III.Murad, III.Mehmed
41	Kanjeli Siyavuş Paşa	Hırvat&Macar	6 yıl 2 ay (3 defa)	III.Murad
42	Özdemiroğlu Osman Paşa	Türk	1 yıl 3 ay	
43	Hadım Mesih Paşa	Devşirme	4 ay	
44	Ferhad Paşa	Arnavut	9 ay (2 defa)	III.Murad, III.Mehmed
45	Lala Mehmet Paşa	Türk	9 gün	III.Mehmed
46	Damat İbrahim Paşa	Boşnak&Arnavut	4 yıl (3 defa)	
47	Yusuf Sinan Paşa	İtalyan	1 ay	
48	Hadım Hasan Paşa	Devşirme	5 ay	
49	Cerrah Mehmed Paşa	Devşirme	9 ay	
50	Yemişçi Hasan Paşa	Arnavut	2 yıl 2 ay	
51	Yavuz Ali Paşa	Boşnak	9 ay	
52	Bosnalı Mehmed Paşa	Boşnak	1 yıl 10 ay	I.Ahmed
53	Derviş Mehmed Paşa	Boşnak	5 ay	
54	Kuyucu Murat Paşa	Hırvat	4 yıl 8 ay	
55	Nasuh Paşa	Arnavut	3 yıl 2 ay	
56	Öküz Mehmed Paşa	Türk	3 yıl (2 defa)	I.Ahmed, II.Osman
57	Damat Halil Paşa	Ermeni	3 yıl 7 ay (2 defa)	I.Ahmed, II.Osman, IV.Murad
58	Çelebi Ali Paşa	Türk	1 yıl 2 ay	II.Osman

59	Ohrili Hüseyin Paşa	Arnavut	6 ay	II. Osman
60	Dilaver Paşa	Hırvat	8 ay	
61	Kara Davud Paşa	Boşnak	24 gün	I.Mustafa
62	Mere Hüseyin Paşa	Arnavut	7 ay (2 defa)	
63	Lefkeli Mustafa Paşa	Türk	2 ay	
64	Gürcü Mehmed Paşa	Gürcü	4 ay	
65	Kemankeş Kara Ali Paşa	Türk	7 ay	I.Mustafa, IV.Murad
66	Çerkez Mehmed Paşa	Çerkez	10 ay	IV.Murad
67	Hafız Ahmed Paşa	Türk	1 yıl 1 ay (2 defa)	
68	Hüsrev Paşa	Boşnak	3 yıl 6 ay	IV.Murad
69	Topal Recep Paşa	Boşnak	3 ay	
70	Tabanyassı Mehmed Paşa	Arnavut	4 yıl 8 ay	
71	Bayram Paşa	Türk	1 yıl 7 ay	
72	Tayyar Mehmed Paşa	Türk	4 ay	
73	Kemankeş Kara Mustafa Paşa	Arnavut	5 yıl 1 ay	IV.Murad, İbrahim
74	Sultanzâde Mehmed Paşa	Arnavut	1 yıl 10 ay	İbrahim
75	Nevesinli Salih Paşa	Boşnak	1 yıl 9 ay	
76	Kara Musa Paşa	Devşirme	5 gün	
77	Hezarpâre Ahmed Paşa	Rum	10 ay	
78	Sofu Mehmed Paşa	Türk (?)	9 ay	İbrahim, IV.Mehmed
79	Kara Murad Paşa	Türk	1 yıl 6 ay (2 defa)	IV.Mehmed

80	Melek Ahmed Paşa	Abaza	1 yıl	IV.Mehmed
81	Siyavuş Paşa	Abaza	3 ay (2 defa)	
82	Gürcü Mehmed Paşa	Gürcü	9 ay	
83	Tarhuncu Ahmed Paşa	Arnavut	9 ay	
84	Derviş Mehmed Paşa	Çerkez	1 yıl 7 ay	
85	İpşir Mustafa Paşa	Abaza	6 ay	
86	Süleyman Paşa	Ermeni (?)	6 ay	
87	Deli Hüseyin Paşa	Türk	6 gün	
88	Zurnazen Mustafa Paşa	Arnavut	4 saat	
89	Boynueğri Mehmed Paşa	Türk	4 ay	
90	Köprülü Mehmed Paşa	Arnavut	5 yıl 1 ay	
91	Köprülüzâde Fazıl Ahmed Paşa	Arnavut	15 yıl	
92	Merzifonlu Kara Mustafa Paşa	Türk	7 yıl 1 ay	
93	Kara İbrahim Paşa	Türk	2 yıl	
94	Sarı Süleyman Paşa	Boşnak	1 yıl 9 ay	
95	Abaza Siyavuş Paşa	Abaza	5 ay	IV.Mehmed,II.Süleyman
96	Nişancı İsmail Paşa	Abaza	2 ay	II.Süleyman
97	Tekirdağlı Bekri Mustafa Paşa	Devşirme	1 yıl 6 ay	
98	Köprülüzâde Fazıl Mustafa Paşa	Arnavut	1 yıl 10 ay	II.Süleyman, II.Ahmed
99	Arabacı Ali Paşa	Arnavut	7 ay	II.Ahmed

100	Merzifonlu Hacı Ali Paşa	Türk	1 yıl	II.Ahmed
101	Bozoklu Mustafa Paşa	Türk	11 ay	
102	Sürmeli Ali Paşa	Devşirme	1 yıl 1 ay	II.Ahmed, II.Mustafa
103	Elmas Mehmed Paşa	Türk	2 yıl 4 ay	II.Mustafa
104	Amcazâde Hacı Hüseyin Paşa	Arnavut	4 yıl 11 ay	
105	Daltaban Mustafa Paşa	Sırp	5 ay	
106	Rami Mehmed Paşa	Türk	7 ay	
107	Kavanoz Ahmed Paşa	Arnavut	3 ay	
108	Damad Hasan Paşa	Rum	10 ay	II.Mustafa, III.Ahmed
109	Kalaylıkoz Ahmed Paşa	Türk	3 ay	III.Ahmed
110	Baltacı Mehmed Paşa	Türk	2 yıl 7 ay (2 defa)	
111	Çorlulu Ali Paşa	Türk	4 yıl 1 ay	
112	Köprülüzâde Numan Paşa	Arnavut	2 ay	
113	Ağa Yusuf Paşa	Gürcü	11 ay	
114	Köse Süleyman Paşa	Abaza	5 ay	
115	Hoca İbrahim Paşa	Türk	21 gün	
116	Silahdar Ali Paşa	Türk	3 yıl 3 ay	
117	Hacı Halil Paşa	Arnavut	1 yıl	
118	Nişancı Mehmed Paşa	Türk	8 ay	
119	Nevşehirli Damad İbrahim Paşa	Türk	12 yıl 5 ay	
120	Silahdâr Mehmed Paşa	Türk	4 ay	III.Ahmed, I.Mahmud

121	Kabakulak İbrahim Paşa	Türk	7 ay	I.Mahmud
122	Topal Osman Paşa	Türk	6 ay	
123	Hekimoğlu Ali Paşa	İtalyan	5 yıl (3 defa)	I.Mahmud, III.Osman
124	İsmail Paşa	Gürcü	5 ay	I.Mahmud
125	Silahdâr Seyyid Mehmet Paşa	Türk	1 yıl 7 ay	
126	Muhsinzâde Abdullah Paşa	Arap	4 ay	
127	Yeğen Mehmed Paşa	Türk	1 yıl 3 ay	
128	İvazzâde Hacı Mehmed Paşa	Türk	1 yıl 3 ay	
129	Hacı Ahmed Paşa	Türk	1 yıl 10 ay	
130	Seyyid Hasan Paşa	Türk	2 yıl 10 ay	
131	Tiryaki Mehmed Paşa	Devşirme	1 yıl	
132	Seyyid Abdullah Paşa	Türk-Arap	2 yıl 4 ay	
133	Divitdâr Mehmed Emin Paşa	Devşirme	2 yıl 6 ay	
134	Köse Bahir Mustafa Paşa	Türk	4 yıl 9 ay (3 defa)	
135	Naili Abdullah Paşa	Türk	3 ay	III.Osman
136	Bıyıklı Ali Paşa	Türk	2 ay	
137	Çelebizâde Mehmet Said Paşa	Gürcü	5 ay	
138	Koca Ragıp Paşa	Türk	6 yıl 3 ay	III.Osman, III.Mustafa
139	Hamza Hamid Paşa	Türk	7 ay	III.Mustafa

140	Muhsinzâde Mehmed Paşa	Arap	6 yıl (2 defa)	III.Mustafa, I.Abdülhamid
141	Silahdâr Hamza Paşa	Türk	2 ay	III.Mustafa
142	Yağlıkcızâde Mehmed Emin Paşa	Türk	10 ay	
143	Moldovancı Ali Paşa	Türk	4 ay	
144	İvazzâde Halil Paşa	Türk	10 ay	
145	Silahdâr Mehmed Paşa	Türk	1 yıl 1 ay	
146	Bolulu İzzed Mehmed Paşa	Rum	2 yıl 5 ay (2 defa)	
147	Derviş Mehmed Paşa	Türk	1 yıl 6 ay	
148	Dârendeli Mehmed Paşa	Türk	1 yıl 8 ay	
149	Kalafat Mehmed Paşa	Bulgar	11 ay	
150	Silahdâr Seyyid Mehmed Paşa	Türk	1 yıl 6 ay	
151	Yeğen Seyyid Mehmed Paşa	Türk	4 ay	
152	Halil Hamid Paşa	Türk	2 yıl 3 ay	
153	Şahin Ali Paşa	Gürcü	10 ay	
154	Koca Yusuf Paşa	Gürcü	4 yıl 6 ay (2 defa)	I.Abdülhamid, III.Selim
155	Kethüda Hasan Paşa	Çerkez	6 ay	III.Selim
156	Cezayirli Hasan Paşa	Devşirme	4 ay	
157	Ruşçuklu Çelebizâde Hasan Paşa	Devşirme	10 ay	

158	Melek Mehmed Paşa	Boşnak	2 yıl 5 ay	III.Selim
159	Safranbolulu İzzed Mehmed Paşa	Türk	3 yıl 10 ay	
160	Yusuf Ziya Paşa	Gürcü	8 yıl 11 ay (2 defa)	III.Selim, II.Mahmud
161	Hafız İsmail Paşa	Devşirme	1 yıl 6 ay	III. Selim
162	Keçiboynuzu Ağa İbrahim Hilmi Paşa	Türk	7 ay	III.Selim, IV.Mustafa
163	Çelebi Mustafa Paşa	Devşirme	1 yıl 1 ay	IV.Mustafa
164	Alemdâr Mustafa Paşa	Arnavut	3 ay	II. Mahmud
165	Memiş Paşa	Arnavut	1 ay	
166	Laz Aziz Ahmed Paşa	Türk	1 yıl 5 ay	
167	Hurşid Ahmed Paşa	Gürcü	2 yıl 7 ay	
168	Mehmed Emin Rauf Paşa	Türk	14 yıl 9 ay (5 defa)	II.Mahmud, Abdülmecid
169	Derviş Mehmed Paşa	Devşirme	2 yıl	II.Mahmud
170	Seyyid Ali Paşa	Türk	1 yıl 3 ay	
171	Benderli Ali Paşa	Devşirme	1 ay	
172	Hacı Salih Paşa	Rum (?)	1 yıl 6 ay	
173	Deli Abdullah Paşa	Türk	4 ay	
174	Silahdâr Ali Paşa	?	9 ay	
175	Mehmed Said Galip Paşa	Türk	9 ay	
176	Mehmed Selim Sırrı Paşa	?	4 yıl 1 ay	
177	Topal Mehmed Paşa	Türk	1 yıl (2 defa)	II.Mahmud, Abdülmecid

178	Reşid Mehmed Paşa	Gürcü	4 yıl 1 ay	II. Mahmud
179	Koca Hüsrev Mehmed Paşa	Abaza	11 ay	Abdülmeçid
180	Mustafa Reşid Paşa	Türk	6 yıl 8 ay (6 defa)	
181	İbrahim Sarım Paşa	Türk	3 ay	
182	Mehmed Emin Ali Paşa	Türk	8 yıl 3 ay (5 defa)	
183	Damat Mehmed Ali Paşa	Türk	7 ay	
184	Mustafa Naili Paşa	Arnavut	1 yıl 3 ay (3 defa)	
185	Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa	Türk	10 ay (3 defa)	
186	Mütercim Mehmed Rüşdü Paşa	Türk	2 yıl (5 defa)	Abdülmeçid, Abdülaziz, II.Abdülhamid
187	Keçecizâde Mehmed Fuad Paşa	Türk	4 yıl 1 ay (2 defa)	Abdülaziz
188	Yusuf Kâmil Paşa	Türk	5 ay	
189	Mahmud Nedim Paşa	Türk	1 yıl 7 ay (2 defa)	
190	Ahmed Şefik Paşa	Türk	4 ay (2 defa)	Abdülaziz,II.Abdülhamid
191	Ahmed Esad Paşa	Türk	6 ay (2 defa)	Abdülaziz
192	Şirvanizâde Mehmed Rüşdü Paşa	Türk	10 ay	
193	Hüseyin Avni Paşa	Türk	1 yıl 2 ay	
194	İbrahim Edhem Paşa	Rum	11 ay	II.Abdülhamid

195	Ahmed Hamdi Paşa	Abaza	1 ay	II.Abdülhamid
196	Ahmet Vefik Paşa	Türk	2 ay	
197	Mehmed Sadık Paşa	Türk	1 ay	
198	Saffed Mehmed Paşa	Türk	6 ay	
199	Tunuslu Hayrettin Paşa	Çerkez&Abaza	8 ay	
200	Ahmed Arifi Paşa	Türk	3 ay	
201	Küçük Said Paşa	Türk	6 yıl 10 ay (9 defa)	II.Abdülhamid, V.Mehmed Reşad
202	Cenanizade Mehmed Kadri Paşa	Türk	3 ay	II.Abdülhamid
203	Abdurrahman Nureddin Paşa	Türk	2 ay	
204	Kıbrıslı Kâmil Paşa	Türk	6 yıl 10 ay (4 defa)	II.Abdülhamid, V.Mehmed Reşad
205	Ahmed Cevad Paşa	Türk	3 yıl 9 ay	II.Abdülhamid
206	Halil Rifat Paşa	Türk	6 yıl	
207	Avlonyalı Mehmed Ferid Paşa	Arnavut	5 yıl 6 ay	
208	Hüseyin Hilmi Paşa	Türk	10 ay (2 defa)	II.Abdülhamid, V.Mehmed Reşad
209	Ahmed Tevfik Paşa	Türk	2 yıl 5 ay (4 defa)	II.Abdülhamid, V.Mehmed Reşad, VI.Mehmed Vahdeddin
210	İbrahim Hakkı Paşa	Türk	1 yıl 8 ay	V.Mehmed Reşad
211	Gazi Ahmed Paşa	Türk	3 ay	

212	Mahmud Şevket Paşa	Çeçen	4 ay	V.Mehmed Reşad
213	Said Halim Paşa	Arnavut	3 yıl 8 ay	
214	Talat Paşa	Türk	1 yıl 8 ay	V.Mehmed Reşad, VI.Mehmed Vahdeddin
215	Ahmed İzzed Paşa	Arnavut	1 ay	VI.Mehmed Vahdeddin
216	Damad Ferid Paşa	Arnavut	1 yıl 1 ay (5 defa)	
217	Ali Rıza Paşa	Türk	5 ay	
218	Salih Hulusi Paşa	Abaza	1 ay	

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öz Geçmiş

1991 yılında Konya'nın Çumra ilçesinde dünyaya gelen Hasan Hüseyin BAYRAKCI, ilk ve orta öğrenimini Çumra Alibeyhüyüğü Atatürk İlköğretim Okulu'nda tamamladı. Lise öğrenimine Kadınhanı Zeki Altındağ Anadolu Lisesi'nde başlayıp, Konya Erbil Kuru Lisesi'nde tamamlayarak 2009 yılında mezun oldu. Aynı yıl başladığı Uludağ Üniversitesi İ.İ.B.F. Kamu Yönetimi Bölümü'nden 2013 yılında mezun oldu. 2015 yılında Gelir Uzman Yardımcısı olarak Konya Vergi Dairesi Başkanlığı'nda çalışmaya başlamış olup, halen aynı kurumda Gelir Uzmanı olarak görev yapmaktadır. 2018 yılında Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde Yüksek Lisans eğitimine başlamıştır. Evli ve bir çocuk babasıdır.